

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОЙИЙ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ
ИНСТИТУТИ**

КОМИЛЖОН ИМОМОВ

ЎЗБЕК ХАЛҚ НАСРИ ПОЭТИКАСИ

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
2008

Ўзбек фольклори насрини ўрганиш, тасниф этиш унинг таркибини аниқлаш имконини беради. Ҳар бир жанрнинг хусусий белгиларини аниқлаш эса табиати ва бадииятининг ёритилишига олиб келади. Мазкур масалалар халқ насри назариясининг бир бўлаги сифатида ўрганилган. Унда жанр, тасниф мезонлари, образлар тизими, композиция, конфликт, жанрлараро муносабат, тарихийлик ва сюжет билан боғлиқ поэтика ҳақида фикр юритилади. Шундай экан, ушбу китобдан университет ва институтларнинг филология факультетларида насрий фольклорни ўрганиш, унинг жанр ва поэтикаси ҳақида билим бериш, маърузалар ўқиш, семинар ва машғулотлар олиб боришда фойдаланиш мумкин.

Китоб филолог аспирантлар, олий ўқув юртларининг магистр-талабаларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

ф.ф.д., проф. Т. МИРЗАЕВ

Такризчилар:

ф.ф.д., проф. М. ЖЎРАЕВ

ф.ф.д. А. МУСАҚУЛОВ

© Ўзбекистон Республикаси
ФА «Фан» нашриёти, 2008 йил.

ISBN 978-9943-09-632-5

КИРИШ

Ўзбек насрий фольклор жанрлари узоқ тарихга эга бўлиб, ҳар бири ўзига хос табиати, сюжет тузилиши, бадиияти, образлар тизими, аниқ ва ёрқин тавсифланган шакл-шамойили билан фаркланиб турадилар. Ҳар қайсиси сайқал топган, ўз сийратини мукаммал ифода этган. Улар маданият тарихида из қолдирган поэтик ҳодисаларгина эмас, балки маиший ҳаёт босқичларида юз берган диний эътиқод, урф-одат, маросим, анъана маҳсули ҳамдир.

Ҳар бир жанрга мансуб фольклор асарлари ранго-ранг маънолари, таълимий ғоялари, гўзал бадиияти киши эътиборини жалб этади. Бу хил оғзаки ижод намуналарининг қадимий илдизлари реал ҳодиса, элатлар шуурида қолган эътиборли воқеликка муносабатдан бошланган. Пайдо бўлган фольклорга мансуб ҳар бир тафсил ўзига хос жанрий белгининг ташкил топишида ҳал қилувчи роль ўйнаган. Юзага келган эпизод, мотивларнинг тарихий асослари уйдирма билан уйғун келган. Ана шу реал ҳодисалар афсона, ривоят, демоник ҳикояларда аниқ, тиник кўринса ҳамки, эртак, латифа, нақл, лофларда билинмайди, ноаниқ шаклга тушиб қолган. Бу нарса фольклорнинг қадимийлиги, муайян манбани сержило уйдирмаларда акс эттирганлиги билан белгиланади. Шу маънода насрий фольклор асарларининг қайси жанрга дахлдор, алоқадорлигини аниқлаш, ўша жанрда умумий ҳисобланган хоссаларни белгилаш учун йиллар давомида ёзиб олиб жамланган фольклор материаллари алоҳида аҳамият касб этади.

Насрий жанрлар таркибини аниқлаш, тарихи ва табиатини белгилаш ўзаро фарқли жиҳатларини ёритиш мақсадидан келиб чиқади. Инчинун халқ руҳи, урф-одат, диний эътиқод, этнографик ҳодисалар акс этган туркум асарлар қадимги туркий қавмлар маданияти, дунёқараши, хусусан, фольклор тарихининг ёритилишида зарур материал вазифасини ўтайди.

Фольклоршуносликнинг муҳим, айна пайтда мушкул вазифалардан бири у ёки бу асарнинг ички структураси, қурилишини ўрганишдир¹. Шу маънода насрий тур асарларини таҳлил ва тадқиқ этиш, манбаларини аниқлаш ҳар бирининг жанрий хусусиятларини белгилашда алоҳида аҳамият касб этади.

¹ Протт В.Я. Фольклор и действительность. М., 1978. С. 20.
www.ziyouz.com kutubxonasi

Шунинг учун ҳам халқ насри турларини жанр, тасниф, сюжет, композиция, поэтика, генезис, тарихийлик нуқтаи назардан тадқиқ этиш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга, энг муҳими, уларни жиддий таҳлил қилиш насрий тур таркибини аниқлаш имконини беради. Ҳар бир жанрга алоқадор асарни ёритиш, унинг генезисини аниқлаб, поэтик трансформациясини белгилаш эса унинг пайдо бўлиши, шаклланиш, айна пайтда эволюциясини кашф этиш имконини беради, ниҳоят халқ тарихи, маънавий маданияти, мифологик тасаввур, урф-одат, маросим, турли хил удумларини тавсифлашга йўл очади.

Мазкур тадқиқотда насрий турга мансуб фольклорнинг шаклий тузилишига эътибор бериб, ривожини аниқлаш, жанрларнинг бири-бирига яқин туриши, фарқланиши, бадиийлик даражаси, табиати, сюжет тузилиши, ижро услубини белгилаш, характерли хоссаларини тадқиқ этишга ҳаракат қиламиз.

Сир эмас, баъзан насрий жанрларга эътиборсизлик сезилади. Эртақ, тўпламларида, афсона, ривоят, нақлни эртақ аташ ёки мазкур асарларни қайта ишлаш, эртақ шаклида чоп этиш учраб туради. (Эртақчининг ривоятни эртақ қилиб айтиши бундан мустасно). Баъзан эса эртақларни нашрга тайёрлаш жараёнида изоҳлар бериш, ғояларни бўрттириш, тили, табиатини ёритишда кўшимча сўз, жумлалар киритиш ҳоллари юз берган. Бундай ҳодиса мазкур тип жанрларда мавжуд табиий руҳ, соддалик, воқеа ва ҳодисаларни аниқ, лўнда ифодалашнинг ўзгача тус олишига сабаб бўлган.

Эртақ афсона сингари энг қадимги, энг оммавий, кенг тарқалган мустақил жанрлардан биридир. У таълимий аҳамияти, хусусан, яхши хулқ, одоб-ахлоқ, нозик дид, юксак фаросат, доно ақл, тадбиркорликни нақл этиши билан ажралиб туради.

У ранг-баранг мавзуи, ғоявий йўналиши, фусункор бадиияти билан фарқланади. Уларда ибтидоий ҳаётни ифода этган мотивлардан тортиб ижтимоий-маиший маъно касб этган эпизодларгача кузатиш мумкин. Шунинг учун ҳам ҳар бир насрий фольклордаги идеал ғоя, орзу, умид, ибтидоий қараш, тушунча, тасаввурларнинг генезиси ва унинг образли ифодаси аниқланади. Тавсифланган ҳар бир мотивнинг шакл-шамойили ривож топган, мураккаб формулага айланиб, синкретик сюжетларнинг юзага келишига сабабчи бўлган. Эртақларда афсона, ривоят, латифаларга

хос белги, хусусиятлар, латифаларда нақл, лоф жанрларига мансуб элементлар аниқланди, таҳлил этилди. Бу нарса мазкур тип жанрларга тегишли асарларнинг ўзаро таъсир жараёнини белгилаш имконини берди.

Насрий жанрлар таснифида алоҳида типларни ташкил этган асарларнинг сюжет тузилиши, образларини белгилаган ҳолда ўзига хос спецификаси аниқланди. Насрий жанрларнинг ўзаро яқин, фарқли жиҳатини ойдинлаштириш, ўзига хос белгиларини аниқлаб, гоаявий-бадий хусусиятларини ёритиш, хусусан, ривоят, афсона жанрларининг табиати, ўзаро чегарасини тадқиқ этиш алоҳида аҳамият касб этади. Шунингдек, шу кунгача афсона билан ривоят, эртақ билан нақлларни тенг кўриш ёки уларни бир-бири билан ўзаро чалкаштириш ҳоллари учраб туради. Шунинг учун мазкур жанрларнинг табиати, ўзига хос хусусиятларини ойдинлаштириш учун ҳар биридаги образлар тизими, бадийлик даражаси, функциялари тарихийлик нуқтаи назардан ёритилади.

Жаҳон фольклоршунослиги тажрибасидан келиб чиқиб, ўзбек халқ насри жанрларини икки гуруҳга бўлиб ўрганилди. Маълумки, алоҳида гуруҳга мансуб афсона, ривоят, оғзаки демоник ҳикоялар вазифасига кўра ўзаро ўхшашликка эга бўлса ҳамки, образлар тизими уларни бир-биридан фарқлаб туради. Мазкур типларнинг жанрий белгиларини аниқлаш учун ҳар бирининг сюжет тузилиши иккинчисига қиёсланади, фарқли жиҳатлари очилиб, реал воқеликка муносабати, бадий акс этириш мезонлари тадқиқ этилади.

Ўзбек халқ нақли кам ўрганилган. Бу жанрга мансуб намуналарнинг мукамал тўплами яратилмаган. Шунинг натижаси бўлса керак, уларни эртақ, оғзаки ҳикоя билан алмаштириш ҳоллари кўзга ташланади. Шунинг учун нақл жанрини кенгрок ўрганиш талаб этилади. Шу боис нақл билан эртақ, оғзаки ҳикоя билан ривоят қиёсланиб фарқли жиҳатлари аниқланди ва ҳар бири алоҳида жанр сифатида ёритилди, хусусий хоссалари белгиланди.

Маълумки, насрий жанрлар орасида эртақ таъсир кучига кўра етакчилик қилади. Шу сабабли унинг бошқа жанрларга муносабати, ўзига хос анъана, услуб, тайёр қолипга айланган формулаларининг кучли сингишини ёритиш учун етакчи хусусият, бадий-эстетик йўналиши, функциялари аниқланиб, ички турга мансуб типларнинг ўзаро яқин, фарқли жиҳатлари кузатилди.

Эртақнинг жанрий белгилари аниқланиб, композицияси тадқиқ этилди.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг табиати, таснифи, рамзга муносабати, образларнинг қадимги анимик, тотемик эътиқодлар билан боғланиши, ғоявий мазмуни, поэтикаси, хусусан, овчилик, чорвачиликка алоқадор тарихи тавсифланди, айримларининг генезиси, бадиий кўчими ёритилади. Таҳлил давомида бу хил ички тур эртақларнинг сюжет тузилиши, ўзига хос хусусиятлари белгиланади.

Етакчи мотивлар генезиси аниқланди, тарихий ҳақиқатнинг эстетик доирага кириб, бадиий шаклланиш жараёни трансформациянинг тутган ўрнини тадқиқ этиш имконини беради. Шунинг учун сеҳрли эртақларнинг айрим хоссалари, образлар тизими, ~~сюжет тузилиши~~, эпик қисмни ташкил этган етакчи мотивлар тарихи, поэтик доирада шаклланиш жараёни, тараққиётини белгилаш, сюжет тузилиши, спецификасини, ойдинлаштиришга ҳаракат қилдик.

Маиший эртақларнинг табиати, мавзуига кўра таснифи, ~~сюжетнинг ягона планли экани~~, икки-уч эпизоддан ташкил топиши, ситуацияларга бойлиги, образларнинг контраст асосига қурилганлиги, конфликтнинг характери, ҳажвнинг пичинг, киноя, замзама, ҳазил-мутойиба каби фош этиш усуллари ёритилди.

Ҳар бир илмий-назарий масала фактик мисоллар ёрдамида тадқиқ этилади.

Ана шу ишда таҳлилга тортилган афсона, ривоят, эртақ, нақл, латифа материалларининг бир қисмини Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг фольклор архиви фондидан, қолганларини ушбу тадқиқот муаллифининг кўп йиллар давомида тўплаган шахсий архиви материалларидан олинди.

БИРИНЧИ ҚИСМ

ЎЗБЕК ХАЛҚ НАСРИ ТАСНИФИ

Жанр барқарор, айна пайтда ўзгарувчан, ўзига хос санъат намуналари ва ифода услуби билан фарқлнувчи, бир гуруҳга жамланган асарлар мажмуини англатган муайян ҳодиса.

Насрий жанрлар тарихан қадимийлик характери киб экиб, даврлар маҳсули сифатида ёнма-ён яшаб келган, ниҳоят ҳар бири дифференциациялашган, мустақил чегара, ўзига хос белгиларига эга бўлган.

Ҳар кайси жанрни ўз номи билан аташ, тўплаб тасниф этиш учун дастлаб уларни чуқур ўрганиш, ҳар бирининг воқеликка муносабати, акс эттириш мезонлари, бадийлик даражаси, энг муҳими, унинг стилига эътибор бермоқ керак бўлади. Чунки жанрлар ривожланиш, ўзаро таъсир жараёнида юзага келган бошқача белгилар талаби билан ўзгаради ёки йўқ бўлиб, замирида янгича бир нафис санъат шакли пайдо бўлади. Масалан, миф воқеалари қанчалик ёлғоннамо ифодаланса ҳамки, қадимги кишилар томонидан ҳақиқат деб тан олинган¹ ва улар ўз даврида диний эътиқодни мустаҳкамлаш, ташвиқ этиш вазифасини адо этган. Демак, миф онгли кўлланган уйдирма эмас, бинобарин, у воқеаларни гўзал акс эттирган асар сифатида қабул қилинмаган. Шунинг учун ҳам унинг афсонага сингиб, йўқ бўлиб кетгунга қадар мағик кучи, муқаддаслик, ритуаллик сифатлари сақланган, чиндан юз берган ҳодиса сифатида баҳоланган. Хусусан, миф матнидаги этиологик парчалар, ҳодисаларнинг ғайриоддий кучига ишонч кучли бўлган. Ана шу инонч афсонага кўчиш жараёнида ҳам сақланган, ниҳоят эртак тўқимасига қабул қилинганида йўқолиб кетган. Бу жараёнда мифологик образлар идеал қаҳрамонга, хаёлий воқеалар, уйдирмалар, бадий тасвир воситаларига айланган. Диний эътиқод ўрнида эстетик завқ берувчи ҳодиса пайдо бўлган. Кўринадики, бадий кўчим ижрочи билан тингловчининг воқеаларга муносабати, ҳикоя қилишдан келиб чиқадиган мақсад, вазифаларини ўзгартириб, янги юзага келган шакл учун хизмат қилишга бўйсундирган. Бундай изчил жараён жанрлараро чегарани мураккаблаштиради. Айтиш жоизки, ўзаро таъсир замирида рўй

¹ Стеблин-Каменский. Миф. Л., 1976. С. 4-5.

берган тафовутларнинг пайдо бўлиши, ривож топиши дунёқараш, замон талабидан келиб чиқади. Мифик воқеликка дастлабки муносабатнинг ўзгариши, янги типдаги жанрнинг юзага келишига йўл очади. Демакки, моҳият эътибори билан ўз белгиларига эга бўлган насрий жанрларни маълум қолилга тушган, қотиб қолган бадиий шакллар деб бўлмайди. Шунинг учун ҳам у ёки бу жанрни чегара аниқловчи омиллар орқали белгилангандан сўнг эпик тур таркибига киритиб, тасниф этиш мақсадга мувофиқдир.

Насрий тур таркиби ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш учун энг аввал жанрнинг ўзига хос хусусиятини аниқлаш, ўхшаш ва фарқли жиҳатларини тавсифлаш, қандай ҳақиқат тасвирланган ва баҳоланган, реал воқеликка муносабати ва у қай тарзда ифодаланганлигига¹ эътибор бермоқ керак бўлади, қолаверса, ҳар бирини композицион қурилмаси, образлар тизими нуктаи назардан келиб чиқиб ўрганиш талаб этилади.

Демак, насрий жанрлар тизмини аниқлаб, ҳар бирининг чегарасини белгилаш, тасниф этишда янгиланиш ва бадиий кўчимни эътиборда тутиш керак бўлади. Насрий фольклор жанрлар тизимини аниқ ва тўлиқ белгилаш учун уларни икки гуруҳга бўлиб, ўзаро қиёслаш, ҳар бирини алоҳида ўрганиш, ўхшаш, фарқли жиҳатларини ёритишга эътибор бериш керак бўлади.

Насрий фольклор жанрлари аввало оғзакилиги, эпик турга мансублиги, насрий характериға кўра бир хилликни касб этадилар. Шунга қарамасдан, ҳар бир жанр ўзига хос жиҳатлари билан ўзаро фарқланадилар.

Ўзбек халқ насри таркибига кирган жанрлар ўзаро умумий белгиларига кўра икки гуруҳга бўлинадилар.

Биринчи гуруҳни миф, афсона, ривоят, демоник ҳикоялар ташкил этади. Бу гуруҳ жанрлари бадиийлик даражасининг нисбатан кучсизлиги ва ҳаётда юз берган, ишонч уйғотадиган воқеаларни ҳикоя қилиш, маърифий аҳамият, қолаверса, диний эътиқодга даъват этиш, уни мустаҳкамлашга йўналтирилганлиги, маълумот бериш вазифасини адо этиши, амалий аҳамияти, хусусан, фактни тасдиқлаш, ўргатиш, билдиришга қаратилганлиги билан ажралиб туради.

¹ Пропп В.Я. Принципы классификации фольклорных жанров. В кн. Фольклор и историческая действительность. М., 1976. С. 16.

Иккинчи гуруҳ эртак, нақл, латифа ва лофлардан ташкил топган. Бу гуруҳ жанрлари юксак бадиийликка эга эканлиги, ахлоқ нормаларини белгилаш, таълим-тарбия ғояларини акс эттириш, айна пайтда эстетик завқ бериш вазифасини адо этиши, ижтимоий-маиший воқеаларни хаёлий ва хаётий уйдирмаларда ҳикоя қилиши билан фарқланади.

Иккинчи гуруҳ жанрлари барқарор, тайёр қолипга айланган сюжет тузилиши, анъанавийликка асосланиши билан алоҳидалик касб этадилар. Ҳар қайси жанр уйдирмалари, ўзига хос композицион қурилма, хусусан, конфликт ва унинг ечимига мос хусусиятлари, ранг-баранг бадиий тасвир воситалари билан ажралиб туради.

Ҳар икки гуруҳ жанрлари ўзаро образлар тизимига кўра фарқланадилар. Биринчи гуруҳга мансуб жанрларда асосан диний, тарихий шахслар ҳаракат қиладилар. Афсоналарда асотир, тангри, муаккил, пир, авлиё, пайғамбарлар, ривоятларда улуғ шоир, аллома, саркардалар, машҳур табиблар, демоник ҳикояларда реал шахс ажина, арвоҳ, алвасти, пари, шайтон, девлар иштирок этадилар. Иккинчи гуруҳга мансуб жанр персонажлари хаёлий, қолаверса, умумлашма образ, идеал қаҳрамон сифатида фаолият кўрсатадилар.

Ҳар икки гуруҳ жанрларида қаҳрамон ҳаракати билан боғлиқ замон ва макон таърифи ҳам турличадир. Вақт миф, афсоналарда «Дунё пайдо бўлганда, узоқ ўтган замонда», «Тангри дастлаб ер, осмонни яратганда» шаклида, ривоятларда вақт конкрет, аниқ замонда, эртак, латифа, нақл, лофларда ноаниқ замон, эпик маконда юз беради.

Оғзаки демоник ҳикояларда у яқин ўтган замонда рўй беради. Воқеанинг маълум давр билан алоқадорлиги бош қаҳрамон фаолияти, муносабатида ойдинлашади. «Одам боши булутга тегиб юрганида» (афсона), «Ҳазрати Алишер Навоий мадраса ёнидан ўтиб келаётганида» (ривоят) ва ҳоказолар.

Ҳар икки гуруҳ жанрлари воқеаларни ижро этиш тарзи билан ўзаро фарқланадилар. Афсона ва ривоятларда воқеалар қандай бўлса шундайлигича, ўз ҳолича, кўпроқ баён шаклида тавсифланади. Оғзаки демоник ҳикояларда эса ижрочининг тасаввури, кўрган-кечирганлари замирида, аниқроғи, ўз ҳаётида юз берган воқеа янглиғ ҳикоя қилинади. Эртак, латифа, нақл, лофларда қаҳрамон, воқеа ва ҳодисалар бадиийлаштирилган, ҳаётда

бўлгандай эмас, идеаллаштирилган тарзда, кенг кўламда тасвирланади. Биринчи гуруҳ жанрлари мифологик эътиқод, диний тушунча, тарих билан боғлиқ воқеаларни, иккинчи гуруҳ жанрлари ҳаёлий ва ҳаётий уйдирмаларга асосланган воқеа ва ҳодисаларни ҳикоя қилади. Ҳар икки гуруҳ жанрлари айтилиш ўрнига кўра ўзаро фаркланадилар. Афсона, оғзаки демоник ҳикоялар суҳбат орасида, даъвони далиллаш, исботлаш мақсадида айтилади. Бу жиҳатдан мазкур гуруҳ жанрлари амалий аҳамият касб этадилар. Эртақ, латифа, лофлар эса асосан дам олиш пайтида, уйку олдидан айтилади. Шунга қарамасдан ҳар икки гуруҳ жанрларида ўзаро ўхшаш, муштарак жиҳатлар ҳам йўқ эмас. Бу нарса миф, афсона, эртақларнинг ҳаёлий уйдирмаларга асосланишида кўринади. Бирок, улар ижрочи билан тингловчининг айтилган воқеаларга муносабати нуқтаи назаридан ажралиб турадилар. Ижрочи билан тингловчи миф, афсона воқеаларига ишонади, уни ҳақиқат деб билади. Эртақ воқеалари эса аксинча, бундай характерга эга эмас, тингловчи ҳам ижрочи ҳам эртақ воқеаларига ишонмайди, «Ҳақиқат эмас, уйдирма» деб ҳисоблайди. Энг муҳими, ҳар икки гуруҳ жанрларининг юқорида келтирилган ўзаро чегараловчи умумий белгиларидан қатъи назар, хусусий сифатлари, ўхшаш, фарқли жиҳатлари ҳам мавжудки, бу томонлари ўзаро муносабат, таъсир жараёнида юзага келгандир.

Афсона, ривоят жанрлари асосан эпик турга мансуб, ҳар бири ўзига хос хусусиятига эга бўлган мустақил жанрлардир. Шунга қарамасдан, мазкур типларда хусусий, айти пайтда бир-бирига яқин, муштарак белгилар ҳам йўқ эмас.

1. Ҳар икки жанр воқеликка муносабати нуқтаи назаридан бир-бирига яқин туради. Шу маънода афсона билан ривоят воқеаларини ижрочи ҳам, тингловчи ҳам ҳақиқат деб билади ва ишонч ҳосил қилади. Ана шу ишонч ҳар икки жанрнинг ўзаро ўхшашлигини тасдиқловчи биринчи белги ҳисобланади.

2. Афсона ва ривоят жанрлари ахборот функцияси билан ўзаро тенглашадилар. Ана шу вазифадошлик ҳар икки жанрнинг ахборот характерига эга эканлигини тасдиқловчи иккинчи белги саналади.

Бундан қатъи назар, афсона билан ривоят жанрлари ўзига хос хусусий хоссаларига кўра бир-биридан фаркланадилар.

Бу тафовутлар қуйидаги белгиларда акс этган. Биринчидан, ҳар икки жанр воқеликни акс эттириш мезонига кўра бир-биридан

ажралиб туради. Афсонада тасвирлаш хаёлий уйдирмаларга асосланади. Бу белги реал воқеа ва ҳодисаларни ғайритабиий шаклларда ифода этишни таъминлайди. Фантастика мазкур жанрда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Сюжет воқеаларига асос бўлган тарихий ҳақиқат ана шу уйдирмалар соясида қолиб кетади. Шунга қарамасдан, ҳар икки ҳодиса ўзаро уйғун келади. Хаёлий уйдирма сюжет воқеаларини ҳаракатга келтирувчи воситага айланади. Масалан: Кунма-Гуннерга кўшни бўлиб яшаган усунлар ҳукмрон эди. Хуннлар Усунларга қарши ҳужум қилишган ва эмизкли Кунмо отасини ўлдиришган. Гунн ҳукмрони чақалоққа раҳми келиб, уни ўлдирмаган, чўлга ташлаб кетган. Буни кўрган қарға тумшугида гўшт парчасини олиб, учиб келиб болани боқа бошлаган. Она бўри келиб эмизган¹. Кўринадикки, афсона заминиди тарихий воқеа, Гуннлар билан Усунлар ўртасидаги жанг эпизодлари ётади. Сюжет тарихий воқеа ва хаёлий уйдирмалар асосига қурилган. Бирок,, фантастика сюжет воқеаларини бошқарган ҳолда, уни бошқа томонга, хаёлатга буриб юборади. Шунга қарамасдан, у воқеалар уйғунлигини таъминлаб, қаҳрамон билан боғлиқ ғайритабиий муносабатларни тасвирлашга хизмат қилади. Афсонада тарихий ҳақиқат хираланиб қолган. Унинг функцияси тотем бўрига сиғиниш, эътиқодни мутаҳкамлашга қаратилган.

Ривоятда тасвирлаш хаётий уйдирмаларга асосланади. Жанр уйдирмалари реал воқеликни айнан баён қилиб, тингловчига табиий ҳолда, хаётий шаклларда етказар экан, маълум бир давр нуктаи назаридан келиб чиқиб баҳолашни таъминлаган.

Иккинчи, афсона воқеалари асосан тингловчига диний таъсир кўрсатишга қаратилган. Ривоят эса ҳақиқатни ёритиш, маърифий таъсир кўрсатишга йўналтирилган.

Учинчи, афсоналарда воқеа ва ҳодисалар кўпроқ хаёлий жой, ер усти, ер ости ёки осмонда, тоғ орасида содир бўлса, ривоятларда эса аниқ мақон, шаҳар, кишлоқда юз беради.

Тўртинчи, кўпчилик афсона сюжетларининг хотима қисмлари этиологик характерда бўлса, ривоят сюжетлари бу хусусиятга эга эмас.

¹ Бичурин Н.Я. Собраний свидений о народах обитавших в Седней Азии древние времена. М., 1950. Т. 1. С. 220.

Бешинчи, афсона жанри асосан мифологик ҳодиса, диний эътиқод, пайғамбарлар ҳақида, ривоят эса ижтимоий ҳаётда юз берган тарихий воқеа, алломалар, давлат арбоблари, географик ўрин жой, уруғ-аймоқларнинг пайдо бўлиш, номланиш тарихи ҳақида ҳикоя қиладилар.

Олтинчи, афсоналарда дастлаб юз берган тарихий воқеаларга аниқлик киритган тафсиллар тушиб қолган бўлса, ривоятларда, аксинча, ҳатто ҳақиқат билан боғлиқ айрим деталлар айнан сақланади. Масалан: «Тўмарис» ва «Широқ» каби қадимий ривоятларда тарихий фактлар тўлиқ, оддий баёнда, кейинги намуналари қисман бадийлаштирилган шакл, эпик фон, кўтаринки руҳ ҳаётини уйдирмаларда айнан ҳикоя қилинган. Бу ҳодиса унинг ижрочи фантазияси, хусусан, эртак таъсирида ташкил топишидан келиб чиқади. Шунга қарамадан, ривоятга асос бўлган тарихий воқеалар тўлалигича сақланган.

Еттинчи, афсонада тавсифланган тарихий шахс, пайғамбар ва илоҳлар ғайритабиий хусусияти билан, яратувчи ҳомий киёфасида намоён бўладилар. Ривоят қаҳрамонлари бундай хусусиятга эга эмас, аксинча, улар доно, тadbиркор, адолатпарвар сифатида фаолият кўрсатадилар.

Саккинчи, афсона конфликтини кўпроқ диний-маиший маъно аниқланиши, ривоятларда у ижтимоий-сиёсий маъно касб этади.

Тўққизинчи, афсоналарда юз берган тўқнашувлар ечими тангри мўъжизаси, марҳамати билан боғланади. Ривоят жанрида пайдо бўлган зиддият ечими тарихий шахснинг ақлий тортишуви, жисмоний муносабатлари замирида кечади.

Шунингдек, оғзаки демониқ ҳикоялар функциясига кўра мазкур жанрларга ўхшаб кетса ҳамки, образлар тизими эътибори билан фарқланиб турадилар. Унда жин, аялашти, шайтон билан тўқнашган қаҳрамон оддий шахс, ижрочи персонаж, воқеани баён қилувчи сифатида фаолият кўрсатади, бошидан кечирган нотабиий ҳодисани ҳақиқат эканлигига гувоҳлик беради ва уни тасдиқлайди. Афсоналарда эса бундай хусусият кузатиб кўриб бўлмайди.

Иккинчи гуруҳга мансуб эртак, нақл, латиға ва лоф жанрлари бир даврда яшаш жараёнида юз берган ўзаро фарқ ва ўхшаш жиҳатларига кўра бир-биридан ажралиб турадилар.

Нақл ёки латиғани бир нарса ёки эртак деб бўлмайди. Чунки учаласи уч хил, ҳар бири ўзига хос белги, хусусиятларга эга бўлган

мустақил жанрлардир. Бирок,, нақл билан латифаларда эртақ таъсирига берилиш кучли кечган. Бу деган сўз нақл билан латифа эртақка айланади, деган маънони билдирмайди. Ҳар икки жанр асосан маиший эртақларга яқин туради. Бирок, нақл, ўрناк, панд-насихат, эртақ эса эрмак учун айтилади.

Ҳар икки жанр сюжет тузилишига кўра бир-биридан фарк қилади. Эртақ сюжети анъанавийлик, тайёр қолипга айланган формулаларга асосланади, нақл сюжети эса бундай қолипдан санъат шаклларига эга эмас. Унда панд-насихат билан бадиий завқ бериш функциялари уйғун келади. Эртақда эстетик функция асосий, хаёлий уйдирма тингловчи диққатини ғайриоддий ходисаларга жалб этишда устуворлик қилади. Мазкур жанрларда панд-насихат муштарак ходиса бўлиб, ўзаро таъсир жараёнида юзага келган ва ҳар икки жанрнинг бир-бирига яқин, ўхшаш бўлишини таъминлаган.

Жанр нақл эмас, эртақ бўлса қарама-қарши қўйилган персонажларга характеристика берилади. Сюжет воқеалари ғайриоддий шаклга эга бўлади. Агар у нақл бўлса, драматизм кескин, ходисалар лўнда ифодаланган сюжет мураккаб эмас, ечим тасодифан юз беради, дидактик характер касб этади, хаётийлик кучли ифодаланган.

Нақл асосий воқеага сабаб ходисаларни ўрнак қилиб кўрсатиш учун, эртақ топшириқ ёки шартлашиш билан боғлиқ хаёлий воқеаларни баён қилиш учун ҳикоя қилади. Эртақларда ҳикоя давомийлик характерига эга.

Нақл алоҳида жанр сифатида масалга яқин туради ва ҳар иккиси кўчма маъно, мажозга асосланади. Шунингдек, нақл билан масал жанрий белгиларига кўра ўзаро яқин, муштаракдир.

Нақл билан масал панд-насихат ва ўғит чиқариш, айбдорни белгилаш функциясини адо этади. Фаркли жихати шундаки, нақл қахрамони ривожланмаган, ҳатто, аниқ типлар даражасига кўтарилмаган. Масалда эса у индивидуаллаштирилган. Нақл воқеалари содда, равон, масал эса мураккаб ифодаланган.

Нақлда юз берган ходисага сабаб насихатомуз воқеалар замирида кечади. Масалда воқеанинг содир бўлишида омил ходисаларга сабаб ҳикматли сўзлар воситасида баён этилади. Нақл билан мақол айтилиш ўрнига кўра афсона ва ривоятларга яқин

туради. Мазкур жанрлар суҳбат орасида, асосан фикр тасдиғи учун қўлланади.

Шунингдек, латифа билан эртак ҳам бир нарса эмас. Баъзи латифалар ўзаро таъсир жараёнида эртакона шаклга эга бўлсалар ҳамки, асосий хусусиятини йўқотмайди. Улар маиший эртакларнинг ҳажвий типига яқин турадилар. Ҳар иккисида ҳам сюжет бир-бирига зид воқеалар замирида пайдо бўлади. Тугун тасодифан, ечим эса фавкулудда юз бериб, ҳажвий маъно касб этади. Ҳар иккиси ҳам эстетик функцияни адо этади. Шунга қарамасдан, мазкур жанрлар бир-биридан тамоман фарқ қиладилар. Латифаларда лутф, киноя, юмор устуворлик қилса, эртакларда саргузашт биринчи планга чиқади. Латифа кулдириш, танқид, эртак эса эрмак учун айтилади. Эртак сюжети нисбатан мураккаб, латифа сюжети қисқа, содда, аниқ мазмунга эга бўлади. Латифада Афанди, эртакда эса кал, хизматкор етакчи персонаж.

Афанди типик қаҳрамон сифатида фаолият кўрсатади, кал, хизматчи эса Афанди даражасида эмас. Эртакда қаҳрамон фаолияти батафсил, нисбатан кенг қўламда тасвирланса, латифада у қисқа, бироқ, аниқ, лўнда ифодаланган.

Бундай белгилар муайян ҳодисаларнинг ҳар бирини алоҳида, мустақил жанр деб баҳолашга имкон беради.

Шундай экан, мазкур фикрлардан келиб чиқиб, насрий жанрларнинг ҳар икки гуруҳга мансуб таркибни қуйидагича белгилаш мумкин. Гуруҳнинг биринчиси реал, ишончли воқеликка асосланган тури бўлиб, таркибини миф, афсона, ривоят ва оғзаки ҳикоялар ташкил этади.

Гуруҳнинг иккинчиси бадиийликка асосланган насрий тури бўлиб, таркибини эртак, нақл, латифа ва лофлар ташкил этади.

Хулоса шуки, насрий жанрлар барқарор шакл, мазмуний хусусиятларини айнан, доимийликка сақлаб қолиш қудратига эга эмас. Чунки ҳар бир жанр ривожланади, ўзаро таъсир жараёнида бойиб боради, ўзгаришларга учрайди ёки йўқ бўлиб кетади. Бу нарса насрий тур тизимини ташкил этган жанрлар миқдорини сон жиҳатдан камайиши ёки қўпайишига олиб келади.

1. ЎЗБЕК ХАЛҚ АФСОНАЛАРИ: ТАБИАТИ, МАВЗУ ХИЛМА-ХИЛЛИГИ

Афсона термини ҳақида

Афсона атамаси форс тилига мансуб, афсун сўзидан олинган. У сеҳр-жоду, уйдирма асосига қурилган насрий ҳикояни англатади¹. Ана шу ҳодиса Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаарида - saw сўзи билан ифодаланган. –saw – оталар сўзи, қисса, ўтмиш воқеалардан хабар берувчи ҳикоя². У фақат ўтганлар ҳақида айтиши шарт эмас³. Демак, - saw термини – реал, ҳаётий ва ҳаёлан тўқилган воқеа ва ҳодисаларни тавсифловчи ҳикоядир. Маълум бўладики, мазкур туркий сўз маъноси, шаклий тузилиши турлича бўлган икки мустақил жанрни англатади. У тарихий воқеаларни ҳаёлий эмас, фақат ҳаётий уйдирмалар қобигида нақл қилувчи ривоятни, айни пайтда тарихий факт ва тўқима ҳодисаларни ҳаёлий уйдирмаларда ҳикоя қилувчи афсонани англатади.

Алишер Навоий ўз асарларида афсона атамасининг моҳиятига эътибор беради, унинг ҳикояни англатиши, хабар беришга қаратилганлигини тилга олади.

Ёзмоқта бу ишқи жавидона,
Мақсудим эмас эди фасона,
Мазмунига бўлди руҳ майли,
Афсона эди анинг туфайли.
Лекин чу рақамга келди мазмун,
Афсона анга либоси мавзун⁴.

Шоир афсона сўзига унинг ўзига хос хусусиятини англаган ҳолда муносабат билдирган. Афсона Навоий замонида, ундан олдин ҳам халқ насрининг алоҳида жанри сифатида яшаган. Шоир уни ўтмиш воқеалардан хабар келтирувчи ҳикоя деб тўғри баҳолаган. Айни пайтда у афсонани бир ўринда фасона - ёлғон, уйдирма,

¹ Персидско-русский словарь. 2-ое изд. М., 1958. С. 32.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 3-том. Тошкент, 1963. 168-бет.

³ Ўша жойда.

⁴ Алишер Навоий. Хамса. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Инв. № 5018. 97-бет.

бошқа жойда ҳикоя маъносида келтириб, мақсадни аниқ, мантиқан асосли ифодалаган.

Афсона Аристотель таърифлаганидек «ҳақиқатдан хабар берувчи, ёлгон ҳикоядир». Маълумки, хабар кўз билан кўргандек бўлмайди... хабарга ёлгон-яшиқлар кўшилмаганда у кўришга нисбатан ортиқроқ ўринда турган бўлар эди. Шунинг учун хабар бор нарса, йўқ нарсадан ҳам бирдек дарак бераверади. Одатда, бўлиши мумкин бўлган ҳодисадан берилган хабар бир хилда, рост, ёлгон бўлаверади: хабар дарак берувчи сабабли рост, ёлгон тусини олади. Чунки инсон мақсади хилма-хил¹. Шундан келиб чикиб айтиш мумкинки, афсона рост ва ёлгон воқеалардан дарак берувчи, уйдирма асосига қурилган ҳикоядир.

Афсоналарнинг жанрий белгилари

Халқ насрига оид ҳар бир жанр реал воқеликка муносабати, уни ўзига мос ёритиш² тарзи билан ажралиб туради. Бу хусусият фольклор насрининг бошқа жанрларида турличадир. Афсонанинг тарихий ҳақиқатни ақс эттириши, шаклий тузилиши, турли хил мотивлар талқини, тавсифида бадиийлик устувор эмас, воқеа ва ҳодисалар билиш, ўрганишга йўналтирилган, асосий функцияси тарихий воқеа ва ҳаёлий ҳодисалар ҳақида ахборот беришдан иборатдир. **Эртак** бундай хусусиятга эга эмас. Ҳар икки жанр уйдирмага асосланиши билан ўзаро тенглашади. Бироқ, тингловчи афсонани реал, ҳаётда бўлган воқеа деб билган. Афсона воқеалари узоқ ўтмишга қаратилган. Демоник ҳикояларда воқеа яқин кечмишга йўналган. Айтувчининг мақсад, вазифаси ўзи кўрган, ғайри муқаррар ҳис қилган ҳодисани баён қилиш, ростлигини исботлаб тасдиқлаш, диний эътиқод билан йўғрилганлигини³ таъкидлашдан иборат. У воқеани қандай кўрган бўлса, шундай ҳикоя қилади. Ҳикояда баён устувор, бош мақсад ғайритабиий воқеанинг ростлигига ишонтириш, тушунтиришдан иборат. Ривоят

¹ Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. 1 жилд. Тошкент 1968. 6-бет.

² Путилов Б.Н. Типология фольклорного историзма. Типология народного эпоса. М., 1975. С. 164.

³ Померанцева А.С. Мифологические персонажи в русском фольклоре. М., 1975. С. 22.

эса тарихий воқеалар мажмуини жамлаганлиги¹ билан фарқланиб, алоҳидалик касб этади.

Афсона тўқима воқеа, тарихий шахс ва ҳодисаларни уйдирма қобиғида ҳикоя қилувчи халқ насри жанридир.

Афсона мустақил жанр сифатида ўзига хос табиати, сюжет тузилиши, образлар тизими, ўзига хос шакл-шамойилига эга. Ана шу хусусиятлар ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилмоқ учун унинг реал воқеликка муносабати, ҳодисани акс эттириш мезони, ижро услуби, нима тасвирланган ва у қай тарзда баҳоланганлигини белгилаш талаб этилади. Аниқ қилиб айтганда, масалага тарихийлик нуктаи назаридан ёндашиш керак бўлади.

Афсона куйидаги жанрий хоссалари билан алоҳида ажралиб туради.

Биринчидан, у халқ насрининг энг қадимги намунаси бўлиб, табиат, жамият, маиший ҳаёт ҳақидаги дастлабки фикр, мулоҳазалар, борлиқни билиш, англашга интилиш, реал ҳодисалар, олам ва одамнинг пайдо бўлиши, ер ости дунёси, осмон, куюш, ой, юлдузлар, шамол, ёмғир, қор, сув тошқини, тарихий уруш, ижтимоий ҳаёт, географик жой, сахро, кўл, дарё, денгиз, шаҳар, қишлоқ, қалъа, сарой, иншоотларнинг пайдо бўлиши, номланиш, вайрон бўлиш сабаблари тарихий асос вазифасини ўтаган. Ҳар бир реал ҳодиса, тарихий ҳақиқат, ибтидоий тушунча, урф-одат, маданий муносабат, тарихий шахс ва ҳодисалар уйдирма замирида ҳикоя қилинган. Демак, афсоналарнинг муайян факт, мифологик воқеаларни ҳаёлий тавсифлаш мезони унинг асосий белгиларидандир.

Иккинчидан, афсона-воқеалари тингловчи, баён этувчида ишонч уйғотади, улар уни рост деб билади, ҳаётда юз берган ҳодиса сифатида қабул қилади. Мазкур жанр ана шу хусусияти билан эртақлардан фарқланади. Тингловчи эртақ воқеаларига ишонмайди, афсонага ишонади. Берилган мазкур баҳолар унинг ўзига хос хусусиятини белгилувчи хоссалари ҳисобланади.

Учинчидан, у афсонада тасвирлаган воқеалар ўтмишдан дарак берувчи ҳикоя шаклида пайдо бўлиб, таъкидлаш, тушунтириш, хабар беришга мўлжалланган.

¹ Кириничная Н.А. Русская народная историческая проза. Вопросы генезиса и структуры. М., 1987. С. 7.

Тўртинчидан, унда эълон қилиниши керак бўлган воқеа ва ҳодисалар талқини, баён услубига асосланган. Бу афсонанинг ўзига хос жанрий белгиларидандир. Хаёлий уйдирмалар ҳикоянинг афсона шаклида ташкил топишини таъминлаган.

Бешинчидан, афсонанинг ўтмишдан дарак функцияси устувор йўналишга эга, Бироқ,, бадийлик даражаси кучсиз, иккиламчи ҳодиса бўлиб, эстетик таъсир этувчи кучнинг қисман пайдо бўлиши таъминлаган.

Олтинчидан, бу жанрда замон ва макон талқини алоҳида аҳамият касб этган. Воқеа вақти конкрет эмас, тарихий факт, ҳодисалар ноаниқ замонда юз беради. «Қадимда», «бир замонлар», «бир вақтда» каби детальларда тавсифланган. Бироқ,, макон ва қахрамон, тарихда ўтган машҳур киши, саркарда, жанговар шахслар номи аниқ кўрсатилади. Афсона вақти узоқ ўтган замонга йўналтирилган.

Еттинчидан, сюжет тузилиши ихчам, бир ё икки эпизод-мотивлар асосига қурилган бўлиб, аниқ, ёрқин ифодаланган. Унда диалог, шеърий парча, анъанага айланган ҳодисалар деярли учрамайди.

Сюжет чизигида маълум шаклга эга бўлган анъанавий бошлама, тугалламалар мавжуд эмас. Бошлама ўрнида киришни англатувчи жумлалар ишлатилган. «Афсонага кўра», «айтишларича», «кексалар сўзига қараганда», «нақл қилишларича» ва бошқалар. Улар сюжет воқеалари билан боғланмайди, Бироқ,, ҳодисалар ростлигига ишончни ошириш учун ҳикояни бирор кекса, билимдон, улуғ одам айтганини гувоҳ қилиб келтиради. Сюжет охирида воқеанинг рост эканини тасдиқловчи жумлалар қўлланади. «Вақти-вақти билан унинг кучли ўқирган овози эшитилиб туради», «шу-шу қишлоқ Илон бузғон аталибди».

Сюжет якуни анъанавий эмас, таълимий маъно касб этган, адолат маъқулланиб, ёвузлик инкор этилади ёки воқеа сабаби тавсифланади. «Ширин суюқлиси тепасида, ўзига пичоқ санчиб ҳалок бўлади. Бу ер харобага айланиб, Гулистон эмас, Гулдурсин аталибди». Демак, финал хабар хулосаси шаклини олади, ижтимоий-ахлоқий маъно касб этади.

Сюжет воқеалари кўпроқ кириш сўзсиз тўғридан-тўғри бошланади. «Гулдурсин бир замонлар Гулистон деб аталган экан»,

«Искандарнинг икки чеккасида шохлари бор экан», «Фарҳод дев Ширин исмли қизни севиб қолибди».

Сюжет экспозициясини ташкил этган мазкур ҳодисалар афсона табиатини белгилайди. Уларнинг баъзилари тугун вазифасини ўтаб, кейин келадиган воқеаларга йўл очади, ниҳоят ташкил топган эпизод-мотивлар ривожини таъминлайди.

Саккизинчи. Афсонани фақат профессионал эртақчи, ноқил, ровий айтиши шарт эмас. Уни эшитган, билган шахс, хоҳлаган жой, истаган пайт ва ниҳоят, ўзи билган шаклда, энг муҳими, бирор объект билан боғлиқ ҳолда баён этади. Тингловчининг ҳар хиллиги унинг турли хил шаклга солиб айтилишига сабабчи бўлган. Агар тингловчи болалардан ташкил топган бўлса, афсона эртақ ёки нақл шаклида, катталардан иборат бўлса, ўтмиш воқеаси сифатида ҳикоя қилинган. Бу ҳодиса афсоналарнинг шаклий тузилишида эртақ жанрига хос белгиларнинг кириб келишига сабабчи бўлган.

Тўққизинчидан. Бу жанрда образлар тизимини асосан уч хил персонаж ташкил этади.

1. Бош қаҳрамон худодлар, асотир, авлиё, тарихий шахс, баҳодир, пайғамбар, муқаддас пирлардан иборат бўлиб, ҳомий куч адолат талаб қиёфаларда пайдо бўлади.

2. Ёрдамчи персонажлар. Уларни Хумо, муқаддас бўри, пари, малика қизлар ташкил этиб, ҳар бири етакчи қаҳрамонга ёрдамчи сифатида фаолият кўрсатади ва ботир ғалабасини таъминлайди.

3. Рақиб персонажлар. Бу гуруҳни дев, аждар, жин, уч бошли илон каби нотабий кучлар, ғайридин кишилар, босқинчи, ёвуз шохлар ташкил этиб, улар ўлдириш, вайрон қилиш, талаш учун ҳаракат қиладилар.

Образлар талқини содда, аини пайтда қисқа, лўнда, аниқ, муболагали ифода этилган. Ҳар бири қадимий инсон тушунчалари, орзу-умид, ҳис-туйғулари, ниҳоят, тафаккурининг тажассуми сифатида гавдаланган.

Ўнинчидан, Афсона мавзуи турли хил дин ташкил топмасдан аввал юзага келган қабила эътиқоди, оташпарастлик ва ислом дини билан боғлиқ тушунчалар, ёруғлик билан зулмат, эзгулик билан ёвузлик кураши, босқинчига қарши жанг воқеалари, тинчлик ҳимояси, чин севги, садоқат, бинонинг пайдо бўлиши, бузилиш сабаби, адолат ва инсонпарварликни ифода этган мавзулардан ташкил топган. Бу жанр барқарор сюжет, композицияга эга эмас.

Асосий конфликт нормал маромга эга, унинг ривожини алоҳида аҳамият касб этиб, оилавий-маиший, ижтимоий-сиёсий маъно англатади.

Афсона жанрининг тематик таснифи

Насрий фольклор асарлари, хусусан, афсоналарни алоҳида тизим сифатида ўрганиш ўзига хос табиатини аниқлаб, белгилаш имконини беради. Уни ички турга ажратиб тасниф этиш эса афсонани бошқа жанрлардан фарқловчи энг муҳим белги, хусусиятлари ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлишни талаб этади.

Алоҳида гуруҳга жамланган афсоналарнинг белги, хусусиятлари ўзаро айнанликка эга деб бўлмайди. Чунки ҳар бирида ўзига хослик сезилиб туради. Бу ҳодиса ички типлар мавжудлигидан дарак беради. Ана шу ички турларга мансубларини аниқлаб тасниф этишда ҳар бирининг мавзуи, образлар тизими, воқеа ва ҳодисаларнинг замон ва макон белгилари билан тавсифланишига эътибор бериш керак бўлади. Чунки ҳар қайси афсона ўзига мос мавзудаги воқеаларни қамраб олган. Уларнинг бири қабила эътиқоди, иккинчиси соф диний, ислом ғоялари билан йўғрилган ҳодисаларни, учинчиси, оилавий-маиший, ижтимоий-сиёсий маъно ташиган мотивлар асосига қурилган бўлиб, қабила эътиқодини ташвиқ этишга, бошқаси географик жойнинг пайдо бўлиши, бузилиш сабабини ҳикоя қилишга йўналтирилган.

Тарихий воқеа, тарихий шахслар ҳақидаги афсоналарнинг ишончли фактларга асосланиши алоҳида аҳамият касб этади. Бу белги яна бир ички типнинг гуруҳланишига олиб келган.

Тарих афсоналарда ўзига хос уйдирмаларда баён этилган. Дарҳақиқат, афсоналарнинг ҳар хил типларида тарихнинг акс этиши бир хил эмас¹. Шунинг учун бўлса керак, унинг диний гуруҳга мансубида ҳодисалар турлича акс этирилган. Масалан, илоҳга эътиқод, пайғамбар, авлиёлар ҳақидаги эпизод-мотивлар уйдирма қобиғида ҳикоя қилинган. Шунга қарамасдан, унинг бу типда диний мўъжизаларга ишонч тарихий ҳодиса сифатида аниқ ифодаланган. У мазкур типнинг генезиси саналади. Баъзи афсоналарда географик жой, қалъа, иншоотларнинг бунёд этилиши, бузилиш сабаблари ҳаётий факт сифатида белгиланган. Бироқ,, ана

¹ Пропп В.Я. Фольклор и действительность. М., 1976. С. 39.

шу ҳақиқат иккинчи даражали ҳодиса сифатида қолиб, ноаник формулага айланган. Унинг ўрнида уйдирма воқеалар етакчи бўлиб қолган. Шунга қарамасдан, вайрона тарихий факт сифатида ишонч уйғотади.

«Одами Од», «Эр Ҳубби», «Пайғамбар орољи», «Қилич Бурхон», «Гулдурсун», «Фарҳод дев», «Искандар», «Ширин қиз» сингари афсоналарда ибтидоий тафаккур, дунёни англаш, табиат ходисалари ҳақида содда тушунчалар ҳаёлий образларда акс этган. Ҳикоя қилинган умумжамоа ҳаёти нафақат маълум бир жанрни, балки ўша жанрга мансуб ранг-баранг мавзудаги воқеаларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Ҳар бирига мансуб ходисалар ўзига мос тузилишига эга бўлган ички типлар сифатида яққол кўриниб туради, ўзига мос хоссалар эса ўша типлар учун муҳим белги саналади. Шунга қарамасдан, ҳар хил афсоналар тарихий воқеликни умумжанрий белгиларда, ҳаёлий уйдирмаларда тавсифланган.

Унинг ички типлари ўзида тарихий ҳақиқатнинг қайси томонини қандай акс эттирганлиги билан фарқланади. Ҳар бирида воқеликка ўзига хос ёндашиш, ёритиш имкони мавжуд. Демак, ички типлар реал ҳодисанинг ўзига мос қисмини чегаралаб олиш ва уни ўзига хос тасвир воситаларида акс эттириш имконига эга бўлади.

Демак, афсонани тасниф этишда мазкур ходисалардан келиб чиқиш лозим. Унинг ҳар бир типиди жанр учун умумийлик касб этган белги – ёвузликни жиловлаган илоҳий қудрат (худо, пайғамбар, авлиёлар) борлигига ишонч, эътиқодни тарихий ҳақиқат сифатида қабул қилинганлиги, ўзлаштирилганлигида акс этади.

Демак, афсоналарни ички турларга ажратишда у ёки бу белгининг қайси типга мансуб эканини аниқ белгилаш талаб этилади.

Афсоналарнинг ҳар бирида бадийлик кучсиз, кўпроқ баёнга асосланиши, хабар функцияси, маърифий аҳамияти, ички типлар учун умумий белги экани ҳақиқатдир.

Диний афсоналарда ибтидоий инсон зотининг табиат, жамият олдида ожизлигини тавсифловчи воқеалар мажмуи ўз ифодасини топган. Ана шу ижтимоий-маиший маъно касб этган воқеалар диний эътиқодни кучайтирмак, ишончни барқарор этмок мақсади билан йўғрилган.

Афсоналарнинг тарихий воқеа, тарихий шахс ҳақида ҳикоя қилган намуналарида ҳақиқат тарихий, реал воқеалар етакчи, улар ҳаёлий ва ҳаётий уйдирмаларда тавсифланиб, кўтаринки руҳда ифодаланган. Хуллас, бу жанрни ички типларга бўлишда мазкур мезонларнинг қайси типга қарашли эканини аниқ белгилаш масалани тўғри ечилишига олиб келади.

Афсоналар таснифида В.Я.Пропп белгиланган уч хил мезонга асосланамиз.

Биринчиси – ажратилган белги воқеа ва ҳодисаларнинг аҳамиятли томонини акс эттириши лозим.

Иккинчиси – кўрсатилган белги ўзгарувчан эмас, изчил, барқарор бўлиши шарт.

Учинчиси – асос учун ажратилган белги аниқ шаклланган, ҳар хил талқинларга майл билдирмайдиган бўлиши керак¹. Тасниф учун ажратилган мазкур мезонлар асосан афсоналарни ўрганиш, ички турга тўғри бўлиш имконини беради. Шунга кўра фольклоршуносликда амалга оширилган таснифларнинг бири ягона мезон, мавзусига кўра, **бошқаси** шакл ва мазмуни, **қолганлари** эса ҳар икки белгига асосланган. В.Е.Гусев рус афсоналарини уч турга, диний, ижтимоий-ҳаёлий, тарихий типларга бўлади. Иккинчи гуруҳнинг номи таснифий мезон – белгини аниқ ифода этмайди. Сабаби шуки, ўша ҳодисани бошқа гуруҳларда ҳам кузатиш мумкин. Маълумки, қабила эътиқоди христиан динидан анча аввал юзага келган дастлабки диннинг бир кўриниши саналади. Унда тотемик, анимик тушунча, табиат культларига ишонч-этикод амал қилади. Бинобарин, иккинчи гуруҳни «қабила эътиқоди билан боғлиқ афсоналар» деб номлангани маъқул. Шундагина бу хил афсоналар аниқ мавзу (қабила эътиқоди) билан соф христиан динига мансуб типдан ажралиб туради. Мазкур, таснифда мавзу йўналиши асос қилиб олинган ва типларга тўғри бўлинган. Н.Хотамов, Б.Саримсоқовнинг «Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғатида «Афсоналар тарихий, топонимик, диний, маиший² турларга ажратилган. Тасниф тўғри, у мавзу мезонига асосланган. Тўртинчи гуруҳни маиший афсоналарга

¹ Пропп В.Я. Принципы классификация фольклорных жанрах // Пропп В.Я. Фольклор и действительность. М., 1976. С. 35.

² Хотамов Н., Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. Тошкент, 1979. 159-160-бетлар.

ажратилганда, касб-хунар эътиборда тутилган бўлса керак. У.Жуманазаров ҳам бу жанрни мавзуига кўра уч турга, топонимик, диний ва тарихий афсоналарга¹ бўлади. Тасниф нисбатан тўғри бажарилган. Аини пайтда мазкур гуруҳлар номи тарихни тўлиқ ёритиши билан бир қаторда ўз гуруҳини (диний, топонимик) аниқ ифодалайди. Афсона фақат тарихни эмас, дин, топонимлар ҳақидаги воқеаларни ҳам қамраб олган. Уларнинг бу типларида бадиий-эстетик жиҳат кучсиз ифодаланган. Қозоқ фольклоршуноси Саид Қасқабасов апсана (ҳикоят) ларни мавзуи, сюжетлар таркиби, ғоявий-бадиий тузилишига кўра «тасниф этиб, тарихий-топонимик, диний-китобий ва ижтимоий-хаёлий»² типларга бўлади. Қозоқ апсаналари асосан тўғри тасниф қилинган. Фақат биринчи гуруҳни ташкил этган тарихий-топонимик афсоналарни бир гуруҳда эмас, икки гуруҳга ажратиб тасниф қилингани маъқул.

Хулоса шуки, афсоналарни асосан мавзу мезонидан келиб чиқиб, тўрт хил ички типга ажратишни лозим топдик. Булар мифологик афсоналар³ диний, топонимик, тарихий афсоналардир. Тавсифда хаёлий уйдирмаларга асосланиши, баён усули, хабар функциялари мазкур типлар учун умумийликни касб этган белгилардир. Тўрт хил типнинг тарих билан алоқадорлиги инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқатдир.

¹ Жуманазаров У. Тарих, афсона ва дин. Тошкент, 1990. 7-бет.

² Қасқабасов С.А. Жанры казахской народной (несказочной) прозы. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М., 1989. С.7.

³ Имомов К. Афсона. Ўзбек фольклори очерклари. Уч томлик. 2-том. Тошкент, 1989, 6-бет.

1.1. МИФОЛОГИК АФСОНАЛАР

Мифологик афсоналарнинг ўзига хос хусусиятлари

Миф заминида нақл этилган афсоналар синкретик характери билан фарқланади. Уларнинг қадимги намуналари ғайритабиий ҳодисалар ҳақида баён шаклида пайдо бўлган намуналари урф-одат, маросим, дин элементлари, худолар, пирлар ҳақида ҳикоя қилади.

Дин дастлабки шаклдаёқ икки хусусият, ўзига ишонч ва инонч заминидан келиб чиққан ҳаракатни қамраб олган. Унинг тараққиётида вужудга келган ҳар икки хусусият эътиқодга, эътиқодий ҳаракат сабаб ҳосил бўлган махсус мураккаб шакллар эса сиғинишга айланган¹.

Энг аввал диннинг уруғ, қабилавий эътиқод шакли юзага келиб, тотемизм, анимизм, фетишизм, шомонликка даҳлдор тушунчаларни қамраб олган. Кейинчалик жаҳонга машҳур ислом, будда, соф христиан динлари пайдо бўлган. Қабилавий эътиқод асосан ибтидоий жамоа, синфсиз жамиятга мансуб бўлиб, нисбатан кейин шаклланган ислом дини феодал тузумига ҳосдир².

Мифологик афсоналар илк бор пайдо бўлган диннинг уруғ, қабилавий эътиқод шаклига тегишлидир. Улар алоҳида гуруҳни ташкил этиб, исломнинг пайдо бўлиши, ривож, эволюциясини белгилашда алоҳида аҳамият касб этган.

Алоҳида туркумни ташкил этган бу хил афсоналар ўзига хос образлар тизимига эга. Уни маъбуд, худолар, ҳомий культлар, титан, паҳлавон, асотир, пирлар, муқаддас кучлар ташкил этади. Уларнинг ҳар бири ўзида тимсолий маъно ташиб, уруғ, элат, қабилла ишончи, эътиқод мададкорига айланган.

Афсона намуналари қадимги туркий қавмлар орасида яратилган тарихий манбалар, ёдномалар, «Авесто» таркиби, ислом сураларида бизгача етиб келган. Мазкур тип образларнинг ижобий намуналари эзгулик ато этувчи тинчлик, осуда ҳаёт, эзгуликни улуглаш, ёвузликни қоралаш каби етакчи ғояларни илгари сурадилар. Салбий нусхалари ёвузлик, бало, офат тимсоли сифатила фаолият кўрсатадилар.

¹ Токарев С.А. Ранние формы религии. М., 1990. С. 206-220.

² Там же. С. 21-23.

Сюжет тузилиши ихчам, бир ёки икки эпизод асосига курилган, мураккаб воқеалар ғайритабиийлиги билан ажралиб туради. Эпизод мотивларда фаолият кўрсатган илоҳлар, пир, маъбудларнинг ғайриоддий қудрати билан юз берган мўъжизалари ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Мифологик афсоналар маърифий аҳамияти, ахборот функцияси билан ажралиб туради. Ибтидоий тушунчаларга кўра ғайритабиий ҳодисаларга таъсир кўрсатувчи маъбуд, илоҳлар, воқеликка эътиқод заминиди пайдо бўлган ирим-сирим, урф-одат, қадимий дунёқараш, тасаввурлар замирида яратилиб шаклланган мазкур мифологик образларнинг ҳар бири ижтимоий ҳаётга мансуб турли хил соҳалардан бирининг бошқарувчиси сифатида фаолият кўрсатади. Улар мазмуни, функцияси эътибори билан икки хил типга бўлинади. Биринчи гуруҳни маъбуд, илоҳлар ташкил этади. Булар: Хумо – бахт толе, давлат худоси, Анахита¹ - сув маъбудаси, Хубби – сув худоси², Миррих – уруш, ғалаба худоси, Митра³ – қуёш, ёруғлик худоси, Қаюмарс, Йима эзгулик тангриси, Наҳит – ободлик, фаровонлик маъбудиди. Ҳар қайси илоҳий қудрат муқаддаслаштирилган, яратиш функциясини адо этиш билан фарқланади.

Иккинчисини пир авлиёлар ташкил этади. Хубби⁴ – Амударё пири, Чўпонота - подачилар пири, Қамбар отбоқарлар пири, Фарход⁵ – қурувчи устакорлар пири, Хизр - кўкаламзор, ҳосилдорлик, чўл пири. Бу хил образлар ҳомийлик функцияси билан алоҳидалик касб этадилар. Ана шу худолар, пирлар мазкур тип афсоналарнинг ўзига хос табиатини белгилайди.

Илоҳий субъектлар билан боғлиқ ҳаёлий воқеа ва ҳодисалардан ташкил топган мотивлар тизими мазкур тип афсоналарга мансуб детальлар, хусусан, сирли воқеалар, ғайритабиий ҳодисалар ўзига хос сюжет яратган. Бу хил сюжетлар маъбуд, маъбудалар, пир ва илоҳлар ҳақида ҳикоя қилиши билан фарқланади. Улар ибтидоий

¹ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М., 1969. С. 259.

² Ўша асар. 259-бет.

³ Раззоқов Х., Мирзасев Т., Собиров О., Имомов К. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Тошкент, 1980. 64-бет.

⁴ Снесарев Г.П. Реликты... С. 225.

⁵ Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Тошкент, 1964. 92-бет.

тушунча, сув, олов культларига мансуб эътиқодларни тавсифлайди, хусусан, «Анахита», «Қаюмарс», «Одами Од», «Эр Хубби», «Анбар она» каби асотирлар фаолиятдан баҳс юритади.

Бу хил афсоналарнинг воқеликка муносабати ҳикоя ҳодисаларини ҳақиқат деб билишга, уни акс эттириш мезонлари эса бўрттириш, ҳаёлий уйдирмаларга асосланган. Ибтидоий тингловчи унинг воқеаларини рост деб билган, ишонч ҳосил қилган. Уйдирма тизимидаги реал ҳодисалар, зилзила, тўфон каби тарихий ҳақиқатлар ҳикояга монелик қилмайди, аксинча, ёрдам кўрсатади, ишончни орттиради.

Талқин услуби фантастикага асосланиб, хабар функциясини адо этади. Юз берган табиий ҳодисалар талқин ҳаёлий воқеаларни ҳаётга яқинлаштириб, ишончли манба сифатида тингловчи эътиборини жалб этган.

Мазкур тип афсоналарнинг муҳим белгиларидан бири унинг мўъжиза асосига қурилганлигидир.

Маиший маъно ташиган мифологик образлар асосида ташкил топиб шаклланган мазкур афсоналар асосан табу, магия, дуализм, шомонлик каби тушунчалар билан боғлиқ воқеаларни нақл этган, оташпарастлик динининг юзага келишига ва ривожига ҳисса қўшган, муҳими, муқаддас нарса, ҳодисаларни табулаштириш, сирли воситаларга мансуб тақиқнинг пайдо бўлишига олиб келган. Унинг асосини ибтидоий жамоа, уруғ, қабила удумлари, дастлабки дунёқараш, эътиқодга мослашган муносабатлар ташкил этган. Мазкур афсоналар ибтидоий ҳаёт тартибларининг емирилишидан кейин, феодал-патриархал тузумнинг дастлабки даврларида юзага келган ва анъанага айланган.

Мифологик афсоналар ранг-баранг мавзуи, ўзига хос манбалари, турли хил образлар, қадимий эътиқодларни ҳаёлий уйдирмаларда нақл этиши билан алоҳидалик касб этган.

Мифологик афсоналар илк бор яратилганлиги, уруғ, қабила эътиқоди, илоҳларга топиниш, пирларга сиғиниш, сажда қилишни ифода этганлиги билан фарқланади. Ана шу ўзгачалик мазкур тип афсоналарнинг муҳим белгилари ҳисобланади.

Бу хил ҳикояларни ташкил этган мотивлар, илоҳий ҳодисалар яратиш табиати билан ажралиб туради. Бу хусусият тадқиқ этилган афсоналарнинг хусусий сифатлари, аниқловчи хоссаларидир.

Мазкур турга мансуб афсоналарда воқеаларнинг катта сув, ўт-олов, тўфон билан боғланиши, ғайритабиий куч, улкан қиёфа, илох, пирлар мўъжизаси маъбудларга ишонч, эътиқодни орттирган, таъсир кучини ошириб, ташвиқ этиш функциясини бажарган. Хуллас, мазкур асотирлар оила, уруғ, қабила, эътиқоднинг баёнини тавсифлаб мазкур тип афсоналарга хос хусусиятни белгилаган. Титан қаҳрамонлар эзгулик яратувчи, олов, сув стихияси тимсоли, ҳосилдорлик илоҳлари сифатида пайдо бўлиб, ўз вақтида қабиладошларининг ғайриоддий ҳодисаларга топиниши, уни муқаддас деб билишга ундаб, ишонч эътиқодни мустаҳкамлаган, ниҳоят, ҳар бирининг эпик анъана сифатида ташкил топишига имкон берган.

Мазкур тип афсоналарнинг юзага келишида дуализм таъсири, эзгулик ва ёвузлик илоҳлари орасидаги доимий (зид) тўқнашув, жанглар асос бўлган. Бу нарса мифологик афсоналарда ҳар икки илоҳларнинг ўзаро олишуви тимсолида тавсифланган. Қаюмарс эзгулик худоси, айни пайтда, яратувчи, Ахраман ёвузлик илоҳи, бузиб, йўқ қилувчи сифатида ҳаракат қилади. Жангда Қаюмарс енгиб, тинчлик, осуда ҳаёт, мўл-кўлчиликни ато этади. Афсоналар эзгулик илоҳига эътиқод, марҳаматига топинишни даъват этган. Улуғвор ғоялар эса ёвузликка қарши чиқиб жанг қилиш кўламида нақл этилган.

Бу хил афсоналар қадимий тарихга эга бўлиб, табиат ва жамият ҳодисаларига онгсиз муносабат замирида ташкил топиб, ижтимоий тафаккур, турли хил маросим, тушунчалар, ҳомий культларнинг айрим элементларини ўзида акс эттирган. Энг муҳими, ана шу типдаги афсоналар мифологик тушунчалар, культларга эътиқод заминида ташкил топиб, табиат, ибтидоий жамиятга хос белгиларнинг пайдо бўлиш сабабини тавсиф этиш хусусияти билан ажралиб турадилар. Улар содда тушунча, ғалати аломатлар содир бўлишда омил ҳодиса сабабини аниқлаб беришга ҳаракат қилади.

Бу хил афсоналарнинг генезиси, ички турлари

Мифологик афсоналар генезисининг қадимий илдизлари оила, уруғ, қабила эътиқодларига бориб боғланади. Хусусан, афсоналар асосини ибтидоий инсон ҳаёти, номаълум ҳодисаларга жавоб топишга уриниш, эътиқодий тушунча, тасаввурлар яратишга,

шунингдек, момақалдинок, чакмок, бўрон, зилзила, сел каби ғайриоддий кўринган ҳодисаларга қарши кураша оладиган ғайритабий паҳлавонларни излаш, аждодлар руҳига сажда қилиш, эзгуликка интилиш, орзу-умидлар, нотабий кучга сиғиниш, доимий эътиқод, илохий кудратга ишонч, ҳимматига топиниш ташкил этган.

Эътиқодлар натижасида Ўрта Осиё халқлари, айниқса, туркий қавмлар ҳаётида турли хил худолар, муаккил, маъбуд, ҳомий илоҳлар, паҳлавон титанлар ва пирлар идеаллаштирилди, муқаддас кучлар ҳомий қахрамонлар сифатида тавсифланди.

Бу хил афсоналар мавзуининг ҳар хиллиги ва образлар тизими уларни алоҳида, ўзига хос гуруҳларга ажратиш имконини беради. Ана шу фикрдан келиб чиқиб, мазкур тип афсоналарни шартли тарзда маъбудлар, илоҳлар, пирлар ҳақида, этиологик ва аждодлар култига эътиқод билан боғлиқ афсоналарга бўлиш мумкин.

Маъбудлар, илоҳлар, пирлар ҳақидаги афсоналар

Мифологик афсоналарнинг бу хил типини асосан илоҳ, пирларнинг нотабий аломатлари, ўзига хос функцияси, белги хусусиятларини тавсифловчи воқеаларни нақл этиши билан фаркланади. Шулардан баъзилари Абу Райҳон Берунийнинг “Ал осрор-ал боқия ан ал қурун ал ҳолия”¹ асарида акс этган. Афсона эзгулик култига эътиқод, ёвузликни инкор этиш ғояларини уйдирма ҳодисалар тимсолида ҳикоя қилади. Баён этилган илоҳлар “Авесто”да васф этилган маъбудлар² билан бевосита боғлиқ.

Қаюмарс мазмун эътибори билан ва функциясига кўра эзгулик тангриси, яратувчи, айни пайтда ёвузликка қарши қаратилган куч, илоҳийлаштирилган мўътабар кудратдир. «Ахраманнинг ёмон қилмишларидан худо ҳайратда қолди, унинг пешонасидан тер чиқди. Терни артиб ташлаганда, тер донасидан Қаюмарс туғилади. Худо Қаюмарсни Ахраман ёнига жўнатади. Қаюмарс Ахраман ёнига етиб келиб елксига миниб олади ва шу ҳолда дунёни айлана бошлади. Ниҳоят, Ахраман³ бир ҳийла билан Қаюмарсни елкасидан улоқтириб ташлади ва унинг устига миниб олиб еяжагини айтади.

¹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1-том. Тошкент, 1957. 109-110-бетлар.

² Авесто. Яшт. XIII. 87.

³ Ўша асар.

«Сени қайси томонингдан еяйин», - деб сўрайди Аҳраман. Қаюмарс: «Оёқ томонимдан» деб жавоб беради. - токи дунё гўзаллигидан узокроқ баҳра олиб турайин. Аммо Қаюмарс Аҳраманнинг у айтган гапининг тескарисини қилишини билар эди. Аҳраман Қаюмарснинг боши томонидан ея бошлади, белига етганда, Қаюмарснинг уруғдонидан 2 дона уруғ ерга тушади. Улардан ўсимлик ўсиб чиқади, ўша ўсимликдан бир қиз ва бир ўғил, Меша ва Мешона пайдо бўлади.

Қаюмарс худо томонидан бунёд этилган биринчи одам¹, яратувчи илоҳ. У «Авесто»да Гайа-мартан², «Ғиёс ул-луғат»да Гавамард – буқа одам, санъат асарларида минотавр, антропоморф киёфада ифодаланган эзгулик култи. «У Амударёда яшаган, бўйи дарёнинг у бети билан бу бетига етган». Бир ёдгорликда у Говамард аталиб, Хоразмда яшаган³. «Қаюмарс» афсонаси қадимги Ўрта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган. Унинг турли хил вариант-версияларини ёзма манбаларда «Тарихи Таборий», Абу Райҳон Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлари»да, Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида кўриш мумкин. Мазкур обидаларда Қаюмарс яратувчи тимсоли, доимо ғалаба қилувчи ҳақида пайдо бўлган умиднинг образли ифодаси. Афсона эса антропогоник миф заминида ташкил топган.

У жангчи, эзгулик ато этувчи сифатида фаолият кўрсатади. Маъбуд ибтидоий тасаввурда мавҳум тушунча, абстракт нарса эмас, балки меҳнат қуролчи билан қуролланган реал фигурадир⁴. Демак, афсона қаҳрамони кўҳна дунё қатламида муқаддас илоҳ халқнинг маънавий мадақкорига айланган ҳодиса. Нақл этилган воқеалар Қаюмарс култини эъозлашга йўналтирилган. Ана шу қадимий култ, худо, маъбудларнинг ўзбек фольклорида мавжуд эпик параллеллари мўъжиза яратиш хусусияти билан афсоналар табиатини белгиловчи хоссалар сифатида ажралиб туради.

Ўрта Осиё халқлари орасида кенг ёйилган «Одами Од» култи характерлидир. У мўъжиза яратиш ва ҳомийлик функцияси билан фарқланади. У билан боғлиқ афсонанинг қисқача мазмуни куйидагича: «Ўтган замонда Нуҳ пайгамбар бўйи булутга етадиган

¹ Брагинский И.С. Из истории таджикской народной поэзии. М., 1956, С. 137.

² Авесто. Яшт. XIII. 87.

³ Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Тошкент, 1964. 95-бет.

⁴ Ўша асар. 96-бет.

бир дурадгор устани чакириб, кема ясаб беришни сўрабди. Бу одамнинг оти Одами Од экан. У ниҳоятда баланд бўйли, кучли, дарё, денгизда балиқни ушлаб қуёш иссиғига тутиб, пишириб еб кетавераркан. Одами Од Нух пайғамбарни елкасига миндириб тоққа олиб чиқибди. Қаерда баланд дарахт бўлса, кема учун кесмоқчи бўлибди. Тоғда тўртта чинор бор экан. У чинорларни томир-помири билан суғуриб олиб, ўз елкасига ортиб, устига Нух пайғамбарни ўтказиб, денгиз бўйига равона бўлибди. Одами Однинг қорни ҳеч овқатга тўймас экан. Нонуштасига бир ҳовуз сувга нон тўғраб ер экан. Одами Од кемани битирибди. Ҳамма одамларни кемага солиб, денгизга тушиб, ўзи кемани торта кетибди¹.

Афсонада Нух пайғамбарининг ҳомийлик функцияси асос қилиб олинган. Ҳикоянинг тарихий иллизини ибтидоий жамиятда юз берган реал ҳақиқат тўфон, кучли тошқин ташкил этган.

Алишер Навоий «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асаарида Одийлар қавмига мансуб дин ҳақида шундай ёзади: «Ул қавм бағоят буюк бўйлуғ, азим кучлуқ халқ эрдилар, уларнинг дини бутпарастлиғ эрди»². Ю.Гвоздевининг ёзишича «Одийлар қабиласидан бўлган Худ ўз қавмини Оллоҳ ҳукмига бўйсунити даъват этган. Бирок,, бунинг фойдаси бўлмаган. Шунда худо қабилалошларни ҳалокатга маҳкум этган»³.

Қаюмарс худонинг ердаги рамзи сифатида фаолият кўрсатади. Инчунун у Одами Од қатори илоҳийлаштирилган мифологик образдир.

Ҳар икки ҳомий культ, худо томонидан яратилган биринчи одам сифатида намоён бўлади. Мазкур афсона аслида араблар орасида юзага келиб, ўзбекларга «Қуръон» орқали ўтган. Унда дунё ҳалокати, сув босиш, тўфон билан боғлиқ миф сақланиб қолган. Од сўзи тожик – форс тилида улкан одам⁴, «титан» маъносини англатади. Энг муҳими, Од жанубий Арабистонда тарихий ҳодиса, қадимий уруғ номи⁵ бўлиб, мазкур уруғни ўзида акс эттирган ҳомий культдир. Образ баёнида мифологик код сақланган. Аситир

¹ Толстов С.П. Древняя культура Узбекистана. Ташкент, 1944. С. 8.

² Алишер Навоий. 16-жилд. Тошкент, 2000. 108-бет.

³ Гвоздев Ю. Там на крайном юге Аравии / За рубежом. 1974. № 40. С. 12.

⁴ Гафуров А. Персидско-русский словарь. Т. 2. М., 1928. С. 546.

⁵ Древнепоркский словарь. Л., 1967. С. 7.

турли даврлар таъсирида ривож топиб, шаклланган, хусусий белгилари аниқ, айрим хоссалари ўзгариб мураккаблашган. Образнинг Ўрта Осиёдаги эволюцияси уни кемасозлар пири сифатида васф этди.

«Эр Хубби» Одами Од замирида ташкил топган бўлиб, илоҳ сифатида тавсифланган. У ижтимоий ҳаётнинг мифологик қатлам ниҳоясида пайдо бўлган Эр Хубби асотири Хоразм, Фарғонада кенг тарқалган. У – сув муаккили, улкан, кучли, айна пайтда марҳаматли ҳомий. Мифологик образнинг эпик намунаси оташпарастлик дини таъсирида ташкил топиб, сув худоси шаклида намоён бўлган. У афсонада шундай ҳикоя қилинган: «Фариддун, ҳатто Жамшид подшоҳлигидан кўп вақтлар илгари бу дарёда Хубби исмли йигит яшаган. У дарё ҳокими бўлган, балиқ билан овқатланган. Хубби бир кўли билан балиқ тутиб, уни куёшга узатганда, шу ондаёқ ковурилар экан. У 700 йил Амударёда яшаган. Бу вақт ичида ёвуз жин дарёга яқинлашмаган, ҳатто, у вақтда чивинлар ҳам бўлмаган. Жамшид тахтга ўтирган вақтдан бошлаб, Хубби дом-дараксиз ғойиб бўлган. Хуббининг онаси йил давомида аза тутган, у билан бирга дарё, сахро, тоғ, қоялар йиғлаган, одамлар, қушлар, ҳайвонлар йиғлаган, осмонда фаришта, ер остида девлар йиғлаган. «Хубби тирик», у қиёматгача яшайди», «Хубби нажот берур». Мана шундай куч дарёга ҳомийлик қилади¹. Афсонада сувга сероблик, мўл ҳосил тилаш, ёвузликка тўсиқ бўлишни илтижо қилиш ғоялари акс этган. Одам Од, Эр Хубби номи билан машҳур титанлар ҳомийлик вазифасига кўра ўзаро типологик ўхшашликка эга.

Одам Од бутпарастлик, монотонизм динига мансуб эътиқодлар замирида ташкил топган бўлса, Эр Хубби зардуштийлик динига топиниш асосида юзага келган. Ҳар икки образ моҳиятида магик куч, талқинида содда, баён услуби ҳал қилувчи рольё ўйнаган, мазмунида ижтимоий зиддият сезилмайди. Ёвуз кучни инкор этиш ғоялари акс этган, шунингдек, қиёфаларда қадимги ҳаёт тажрибалари, урф-одат сақланган. Демак, «Одам Од» ва «Эр Хубби» қабила, уруғ тимсоли, унинг руҳи, куч-қудрат, орзу-умид, худога эътиқод, интилишларни ифодалайди. Бу эса ҳар икки образ ҳаракати, муносабатида акс этган. Бундан ташқари, мазкур афсонанинг ташкил топиб шаклланган даври ижтимоий ҳаётнинг

¹ Туркестанские ведомости. № 83. 1908. С. 20.

ерни ишлаш, деҳқончилик босқичларига кириб боради. Ана шу жараённинг муҳим ғояси ҳосилдорлик культига эътиқод компоненти, Хубби образининг сув стихияси билан боғланишида тавсифланган. Мўъжиза мотивлари меҳнат аҳлининг инончини оширишга ёрдам берувчи воситаларга айланган. Улар сув муаққилига эътиқодни ташвиқ этиб, сажда қилишга чақирган.

Ҳар икки афсонанинг ўзаро яқинлиги уларнинг бир вақт, ижтимоий ҳаётнинг мифологик босқичида пайдо бўлганидан дарак беради.

«Анбар она» афсонаси Эр Хуббининг давоми сифатида юзага келган. Унинг вариантларида акс этган воқеа ва ҳодисалар оилавий коллизия асосига қурилган бўлиб, исзиз йўқолган Эр Хуббини излаш, айрилиқ, жудоликни нақл этган эпизодлар, образ, ситуациялар тизими хаёлий уйдирмаларда ҳикоя қилинган. Афсоналар сув культига топиниш, ишонч, эътиқод, уруғ, жамоа мафқураси ва ерни ишлаш билан шуғулланишни ифода этган ғоялар тавсифидир.

Анбар она сув култи сифатида Амударёда пайдо бўлган. У ўз ўғли (Хубби) ни қидирган сув маъбудаси. Унинг талқинида анимизм қолдиқлари, момолар руҳининг образли ифодаси акс этган. У амазонка тимсоли сифатида ҳаракат қилади. Маълумки, ишлаб чиқариш жамоада аёл ҳал қилувчи роль ўйнаган пайтдан бошланган¹. Ана шу ғоя Анбар она, Анахита образларининг умумхалқ манфаатини ҳимоя қилишида тавсифланган. Ҳар икки асотир яратувчи, демакки, сув муаққилларидир.

Эр Хуббининг ғойиб бўлиши ҳақидаги афсона мотиви мифологик образни эпик персонажга яқинлаштирган. Бинобарин, кишиларда у «хаёт», «истикболга қайтади», деган ишонч, оптимизм ҳукм суради². Ҳосилдорлик, сув стихиясини тартибга солиш ғоялари она-боланинг сув тошқини билан боғланишида кўринади. Бу ҳодиса Ўрта Осиёда юз берган ҳосилдорлик култининг компоненти³.

¹ Этнографические изучения быта и культуры узбеков. Ташкент, 1972. С. 26.

² Снесарев Г.П. Реликты до мусульманских веровании узбеков Хорезма. Ташкент, 1969. С. 209.

³ Ўша асар. 254-бет.

Эпик талкинда улуғ худодларнинг илоҳий йўлдошлари парранда, даррандаларда эслатилган¹. Мазкур афсонада ҳикоя қилинишича, Анбар она ўғли каптар шаклида учиб келиб, бугдой чўқийди. Она ўз ўғлини танимай ҳайдаб солади, шунда каптар ҳаракати, нутқида онани соғиниш туйғуси, муқаддас она, элатга эътиқод ғоялари ўз ифодасини топган. Бу хил муаккиллар генезиси ажодлар култи билан боғланган.

Аждодлар култи билан боғлиқ афсоналар туркумини «Сув пари», «Шўр Ҳасан кўли», «Сув кизи», «Пари», «Чўпон билан пари» кабилар ташкил этади. Афсоналар асосида анимик тушунча, руҳлар, аждодлар култига эътиқод ётади. Мазкур тип афсоналар ўзида мифологик ҳодисалар, анимизм, дуализм, табу-тақиқ билан боғлиқ мотивлар, аждодлар култига сиғинишнинг айрим деталларини ташигани билан ажралиб туради. Ҳикояларда ислом таъсири сезилмайди. Воқеалар уйдирмалар асосига қурилган бўлиб, мазмунида тозалик, тўғрилиқ, гўзаллик, донолик, айни пайтда қотиллик каби ахлоқий нормалар тимсолий образларда акс этган.

Афсоналарда пари аждодлар руҳининг образли ифодаси сифатида фаолият кўрсатади. У ер ости дунёси вакили, марҳаматли руҳлар рамзи. Фаришталар алоҳида оламни ташкил этадилар. Улар тўғрилиқ, олижанобликнинг ажойиб нусхалари бўлиб, ер юзини қоплаб олган қора кучларга қарши қаратилган. Пари образи ва унинг ҳаракатида сув маъбудаси (Анахита) нинг таъсири сезилади. Хаёлий образ антропоморф киёфада тасвирланган. У – сув култи Анахитанинг айрим белги (сув билан боғланиши) ларини ўзида акс эттирган демонологик образ. Бу образ сув париси аталади. У гайриоддий ифодаланган, қорни биқинида, у бошини олиб, тиззага қўйиб тарайди, оёқлари ўрдақ панжа. Пари «Авесто»да «пайрика» аталади. У ёвузлик тимсоли. Сув парилар гўзал, марҳаматли қиз киёфасида тавсифланган бўлиб, фусункор мазмуни, фаолиятига кўра икки хил типда пайдо бўладилар. Бирини оқил, одобли, раҳмдил, иккинчисини ёвуз, шафқатсиз парилар ташкил этади. Бу нарса дуал тушунча таъсирида юз берган. Демакки, сув париси марҳаматли, беғараз, инсон зотига хизмат қилади, яқин муносабатда бўлади. Париларнинг бу хил типи гўзаллик тимсоли, тилсим, жоду қудратига эга бўлиб, ўзида меҳр-шафқат, севги,

¹ Ўша асар. 254-бет.

садоқатни ташийди. У сув стихияси тимсоли. Буни унинг сувдан чикиб, сувга кириб ғойиб бўлиши тасдиқлайди. Бу ҳодиса «Сув париси»да шундай тавсифланган: «Афсонага кўра, қишлоқи йигит кўлда яшовчи сув парисидан бирини ушлаб олиб, унга уйланмоқчи бўлади. Пари шарт кўяди: «Мен ҳомиладор бўлганимда, қорнимга, соч тарашимга, оёқларимга қарамайсан», дебди. Йигит рози бўлиб, унга уйланади. Бир кун йигит қараса, пари бошини олиб тиззасига кўйиб сочини тараяпти¹. Йигит сир сақламай, қиз шартини бузиб кўйганлиги туфайли у эри, болалари билан турольмай, яна кўлга кириб кетади. Сув парилари уни ўлдирадилар, кўл кип-қизил қонга бўялади².

Пари образининг генетик асослари қадимги анимик тушунча, сув култи, сув маъбудаси Анахита таъсирига бориб тақалади. Бинобарин, у сув стихиясининг образли ифодаси. Унинг қадимги манбаи Ўрта Осиёдаги дастлабки диннинг уруғ этикоди шакли, сув стихиясининг антропоморф қиёфали маъбудаси (Анахита) пайдо бўлмасдан аввалги ибтидий қатламга бориб тақалади. Унинг эпик намунаси эса пари ёки сув париси шаклида фаолият кўрсатади.

Афсоналарнинг сюжет тузилиши, унинг детальлари мифологик табу билан боғлиқ мотивларга асосланган.

«Шўр Ҳасан кўли» ҳикояси «Сув пари»си билан типологик ўхшашликка эга, асосий коллизия ечими ҳам айнанликни қасб этган. Ҳар бири ўзаро образлар тузилишига кўра фарқ қилади. Бирида воқеа ва ҳодисалар пари билан одам ўртасида, иккинчисида эса от билан одам орасида юз беради. Бу ҳодиса афсонада шундай тавсифланади. «Ҳасан отли бир етимча ёлғизгина биясини шу кўл ёнида боқиб юрганида, кўлдан бир айғир чикиб, бияга чопади. Бу сирни ҳеч кимга айтмасликни Ҳасанга тайинлаб, яна сув ичига кириб ғойиб бўлади. Бия эркак қулун туғади. Ҳасан сир сақламай айтиб кўяди. Бия қулунни кўл ёнида ўтлатиб юрганида, кўлдан ҳалиги айғир чикиб қулунни тишлаб сув ичига олиб кириб кетади³. Афсона ўзида мифологик табуни ташийди. Табу – тақик демак. Уни сўз ёки ҳодисани сир тутишда восита сифатида қўлланган. Унинг замирида ёвуз руҳдан кўркиш, ҳимояланиш мақсади ётади.

¹ Этнографическое обозрение. № 4. М., 1899. С. 83.

² Ўша асар. 84-бет.

³ Ўша асар. 85-бет.

Табунинг генетик илдизлари «Ибтидоий кишиларнинг барча маъкул нарсаларни ҳимоя қилиш, сир сақлаш мақсади билан боғлиқ ирим-сиримларга берилишида яширинган¹. Ана шу ҳаётий анъананинг эпик шакли шартнинг барбод бўлиши шаклида тавсифланган. Ҳар иккисиди табунинг бузилиши анъана шаклини олган шарт истифода этилган.

Унинг сюжет тузилиши анъана шаклини олган. Ҳикоянинг от, илон сингари сув култи билан боғланиши ҳам афсоналар табиатига мос келади. Тавсифланган эпик шарт ва унинг бузилиши ушбу тип афсоналарнинг ўзига хос характер хусусиятини белгиловчи муҳим хоссаларидир. Ана шу ҳаётий анъана биринчи ҳикояда пари шarti ва унинг бузилишида кўринади. Эпик шарт образнинг «ҳомиладор бўлганимда қорнимга, соч тарашим, оёқларимга қарамайсан» - деган нутқида, иккинчисиди айғирнинг «Бу сирни ҳеч кимга айтма» деб тайинлашида амал қилади. Ҳасан сирни ошқор қилиб қўяди, эпик шарт бузилиши, коллизия пайдо бўлиши оилавий конфликтнинг ташкил топишига олиб келади. Ҳодиса томонлар табиатини конкретлаштиради. Бу хил афсоналар дин тарихини ёритиш, ўрганишда алоҳида аҳамият касб этади, айни пайтда, ахборот функциясини адо этиб, қадимги дунё маданияти ҳақида маълумот беради.

Мазкур тип афсоналарнинг баъзилари Хизр ҳақида ҳикоя қилади. Хизр чўл, ҳосилдорлик пири, сирли куч-қудрат билан фаолият кўрсатувчи ҳомий вазифасида ҳаракат қилади. Унинг бу белгиси диний мўъжиза эмас, балки хаёлда тўкилиб шаклланган сирли тилсимотидир. Хизр образи «Сирли қудук» афсонасида шундай тавсифланган: Жаҳонни фатҳ этган Искандар, Хизр, Илёс билан сирли сув излаб қудукқа борадилар, сув топилади, ундан Искандар ичиб улгурмайди, Хизр, Илёс ичиб ўлим билмас, умри боқийликни касб этадилар. Шундан буён, улар дунё кезиб юришади, Хизр куруқликда, Илёс сувда йўловчиларга ёрдам беришади².

Афсона чўл пирига эътиқодни орттириб, ишонч уйғотади, уларни абадийлаштиради. Хизрнинг тарихий асослари патриархал муносабатлар заминиди ташкил топган аجدодлар култига

¹ Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. М., С. 186-187.

² Госрепринимство киргиз. Киргизская степная газета. 1900. № 11.

сиғиниш, руҳига эътиқод билан боғланади. Унинг идеаллаштирилган эпик намунаси ҳомий культ сифатида ҳаракат қилади. Хизр – чўл билан ассоциациялаштирилган образ. У - чўл пири Хизр оқ салла ўраган, оқ кийимли, нуроний қария қиёфасида пайдо бўлади.

У бордан йўк, йўқдан бор бўлиб, гоҳ одам, гоҳ жонивор, гоҳ буюм шаклида ҳозир бўлади ва қаҳрамон тақдирига бахт ато этади. У доимо эзгуликка ҳисса кўшади. Хизр ҳеч қачон диний образ, худо томонидан юборилган саҳоба эмас, у халқ фантазиясининг маҳсулидир¹.

Юқорида таҳлил қилинган «Одами Од» «Қаюмарс», «Эр Хубби», «Анбар она» каби дастлабки диннинг эътиқод шаклига мансуб афсоналар асосини маъбудлар ҳақидаги мифлар ташкил этган. Шунинг учун эпик сюжет чизиғида миф қолдиқлари худолар, пирларда мифологик маъно сақланган. Диннинг дастлабки шаклини истифода этган сюжетларда мифологик субъектларга хос хусусиятларни акс эттирган худолар, пирлар, культлар фаолият кўрсатади. Улар уйдирмали воқеалар ечимида ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Этиологик афсоналарнинг ўзгача услуб, хусусиятлари

Бу хил афсоналар қадимий тарихга эга бўлиб, аждодлар табиати, жамият ҳодисаларига онгсиз муносабати замирида ташкил топиб, ўзида турли хил маросим, урф-одат, тотемик, анимик тушунчалар, ҳомий культлар элементини сингдирган.

Халқ насрида мазмунига кўра этиологик характердаги ҳикоялар, коинот, ер юзи, борлиқнинг пайдо бўлиши, шунингдек, одамзод, парранда, дарранда ва наботот оламининг яратилиши ҳақидаги мифлар алоҳида ажралиб туради².

Нарса ва ҳодисаларнинг сифат, сони, ўзига хос белгиларининг пайдо бўлиш сабабларини изоҳлаш хусусиятига эга бўлган ҳажман кичик ҳикоялар фанда этиологик афсоналар деб юритилади. Қадимги мифологик тафаккур заминида юзага келган бу хил афсоналар жонворларда ғалати кўринган белгиларнинг содир бўлишида омил ҳодиса устида дастлаб мушоҳада юритган кишилар

¹ Гуломов Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Тошкент, 1959. 31-33-бетлар.

² Пропп В.Я. Фольклор и действительность. М., 1978. С. 41.

мазкур белгилар аввал бўлган эмас, кейин, асосан ёвуз рух, сеҳргар таъсири, шомон дуоларидан пайдо бўлган деб ҳисоблаган. Ана шу ибтидоий қарашлар этиологик афсоналар табиатини белгилаган. Мазкур тип ҳикоялар халқ насрининг ўзига хос мустақил гуруҳини ташкил этади. Улар нарса ва ҳодисалар, хусусан, парранда, дарранда, наботот оламига тегишли ҳайвон, қуш, балиқ, курт-қумурскаларнинг айрим белгилари, аломатларининг пайдо бўлишида омил ҳодиса сабабини белгилаш ҳақида ҳикоя килади. Ғалати кўринган реал ҳодисанинг турли хил белгилари мазкур тип афсоналарнинг манбалари бўлиб хизмат қилган. Ана шу, бошқаларга ўхшамайдиган, ўзгача кўринган аломатларнинг юзга келиш сабабини кўрсатувчи афсона маълумотлари ҳақиқат эмас, аксинча, мифологик эътиқодга ишончдан келиб чиққан тўқима, ғайри муқаррарий ҳодисалардир.

Бу хил ҳикоялар гуруҳини “Девқалъа”, “Ширин киз”, “Қалта минор”, “Балиқ ой кулоқлари”, “Қалдирғоч”, “Илон бузғон” кабилар ташкил этади. Бир қатор афсоналар машҳур жойлар, тепа, реал қалъаларга боғлиқ муайян белги, ҳодисаларнинг вужудга келиш сабабини ёритишга қаратилган. Уларнинг сабаб ҳақида келтирган маълумотлари доимо тўғри чиқавермайди. Қалъани кўрганлар шуурида уни ким қурган, қандай қурган”, деган савол кўндаланг турган. Жавоб ўша замон тушунчаси даражасидан ошмаган. Масалан, “Девқалъа”да мадақдор пирга сифиниш, мўъжизага таяниш, эътиқод қилиш, паҳлавон девнинг куч-қудратига ишонч билдириш кабилар мазкур тип афсоналарнинг куйидагича яратилишига сабабчи бўлган.

“Бахайбат «Девқалъа»ни нақлга кўра, Фарҳод дев қурган эмиш. Фарҳод Хоразмшоҳнинг Ширин номли қизини севиб қолади, унга совчи қўяди. Бу шоҳни таҳликага солади. Қизини девга беришни хоҳламаган подшо рад жавобини беришдан қўрқиб, кампирдан ёрдам сўрайди, жодугар Фарҳодга бажариб бўлмайдиган вазифани, – Қорақум чўли ўртасига тош қалъа қуришни топширади. Дев жанубдаги тоғлардан тош ташиб қалъани кура бошлайди. Қалъа битай деб қолганда, шоҳ жодугарни маслаҳатга чақирибди. Жодугар подшога ўзи белгилаган куни 900 та янги туғилган бўталокни, шунча той, бузук, кўзини сўйишни маслаҳат беради. Қолган ишни ўз зиммасига олади.

Белгиланган вақтда жодугар дев қуриб тамомлаётган қалъага келади. Шу пайт Хоразм томондан дахшатли ҳайқириқ эшитилади. Бу сўйилаётган минглаб она молларнинг овози эди. Фарҳоднинг «бу қандай йиғи?» - деган саволига кампир «ҳозиргина малика вафот этди, Ширинга бутун Хоразм аза тутмоқда», - деб жавоб беради. Севгилисининг ўлими тўғрисидаги хабардан гангиб қолган дев, усиз яшашни истамай, ҳали жойига қўйилмаган сўнги тошни осмонга улоқтиради, тош Фарҳоднинг устига қайтиб тушади.

Девни севиб қолган Ширин ҳам фожиа рўй берган жойга етиб келади ва севгилисининг мурдаси тепасида ўзига пичоқ санчиб ҳалок бўлади¹. Афсонада воқеа ва ҳодисалар гўё тарихий ҳақиқатдан хабар бергандек туюлади. Айтиш керакки, «Хабар нарсанинг кўринган (қаровчига) вақтидан илгари ўтган ва кейин келадиган ҳоллардан дарак беради². Дарҳақиқат, машхур «Дев қалъа»нинг улкан харобалари киши диққатини жалб этган. Ҳайбатли салобатидан ҳайратда қолган, одам бинокор уста ишига койил қолиб, эътиқод сифатида мазкур воқеани ҳикоя қилган. Ажойиб қалъа тафсилоти оғизма-оғиз юрган, унинг тош ташувчи, қурувчисини ўта кучли дев билан боғлашган. Хаёл оғушида у баҳайбат махлук тимсолида намоён бўлиб, ҳикояда дев шаклини олган. «Ер ости дунёсининг қадимий худоси, қурувчи, тоштарошлар ҳомийси Фарҳод дев ўзида тоштарош, меъморга хос белгиларни сақлаб қолган адабий асар қаҳрамонининг прототипи сифатида гавдаланади»³. Шу маънода, катта тош плиталардан қурилган ўзига хос баҳайбат иншоотнинг⁴ Қорақум марказида пайдо бўлишини Фарҳод девга боғлашган. Қалъанинг баҳайбатлиги, чўл ўртасида қад кўтаргани, оғир, катта тош плиталардан қурилгани, шунингдек, материални ташиб боришнинг иложсизлиги каби этиологик белгилар афсонанинг тарихий асоси, пайдо бўлишида сабабчи восита бўлган.

Мазкур ҳикоянинг юзага келишига сабабчи омил восита реал ҳодисалар, хаёлий уйдирмаларда тавсифланган. Сюжет асосини ташкил этган уйдирма, хаёлий тўқималар, воқеалар тизимини

¹ Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Тошкент, 1964. 30-бет.

² Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 2-том. 1965. 25-бет.

³ Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Тошкент, 1964. 3-бет.

⁴ Уша асар. 32-бет.

ўзаро боғлаш, ҳаракатлантириш, ҳикоя ечимини таъминлашда ҳал қилувчи роль ўйнаган.

Халқ Фарҳод сиймосида эзгу ният, яхшилик, паҳлавонлик, ижодий меҳнатнинг умумлашма образини жамулжам этган. Сюжет воқеалари ижтимоий маъно касб этган. Мифологик қарашлар йўналиши этиологик белгилари, унинг излари афсона мазмуни, ўзига хос бадий уйдирмаларида сақланган. Демак, ҳаёт ҳақиқати, кўҳна қалъа қолдиқлари пир култи - Фарҳодни идеаллаштиришга сабабчи бўлган, уни вафодорлик, мардлик, куч-қудрат рамзига айлантирган, бу билан унга қаратилган эътиқодни кучайтирган. Афсона кўҳна қалъанинг пайдо бўлиш сабабини белгилашга бағишланган.

«Ширин қиз» афсонаси ислом дини Ўрта Осиёда ҳукм сурмасдан бурун яратилган. Кейинчалик унга ислом таъсир ўтказган. Шу жараёнда ойда топиниш кучайган, ниҳоят у мўътабарлик даражасига кўтарилган. Ана шу ҳодиса ойда эътиқод, унинг муқаддас култи, марҳаматига сифинишни юзага келтирди ва мазкур афсонанинг қуйидагича тўқилишига олиб келган. Афсона эса ҳаёлий уйдирмаларда тавсифланган.

«У Ширин деган қиз шундай гўзал қиз эдики, туғилиб балоғатга етганидан сўнг хуснининг таърифи бутун оламга ёйилган эди. Ўша замонда дунё бўйича Ой ўзини чиройли деб санаб, ер юзида юрар экан. Ҳамма гўзалликда тенги йўқ, деб Ойни мақтар экан. Ширин балоғатга етиб, гўзаллиги кундан-кун орта борғач, одамлар Ойни мақтамай, Шириннинг хуснини тилда дoston қилдилар. Бунга Ойнинг рашки келибди: «Наҳотки, мен турганимда Ширинни мақташса, Ширин билан мен хуснимизни ўлчашиб кўрайликчи, сўнгра мен ким эканлигимни билиб куйсинлар» - дебди. Ширинни ўз қошига чақириб, Ой «Сен киму? Мен ким? Эл оғзида сенинг хуснингни овозаси оламни босибди. Кел, иккимиз ўзимизни тарозуга солиб тортиб кўрайликчи, ким чиройли бўлса, тарозудан маълум бўлади», - дебди. Ширин хижолат чекиб: «Хуснда сиз зиёдасиз, кўйинг, мени уялтирманг. Мен хусн даъвосини қилмайман», дебди.

Бунга ойнинг жаҳли чиқиб: «Сен хусн даъвосини қилмасанг, кўп одамлар назарида сен мендан чиройли эмишсан. Бир тарозидан тортишиб, синашмасак бўлмайди», - деб Ширинни кўярда қўймасдан, ундан илгари бир катта тарози қурдириб қўйган экан ва

Ширинни ўша тарозига олиб борибди. Томошага халойиқ йиғилган экан. Ой мағрурланиб: мана Ширину мана мен, кўрасизлар ҳозир, хуснда ким ғолиб экан? деб ой ялпайиб тарозининг бир палласига чикиб олади. Ширин уялиб, ноилож ўнг оёғини «бисмилло» деб тарозининг бўш палласига кўйгани ҳам йўқ экан, ой лайлак бўлиб осмонга чикиб кетади. Хижолатдан ой қайтиб ер юзига тушолмай осмонда қолган¹. Нақл этилган воқеага сабабчи реал ҳодиса ойнанинг осмонда муаллақ туриши, ҳаракати, ёритиш хусусияти, гўзаллиги, юзидаги доғлари каби этиологик белгилари афсонанинг асоси, пайдо бўлишида сабабчи воситалардир.

Афсона маърифий аҳамият касб этиб, «Гўзаллик ахлоқ билан ўлчанади» ғоясини илгари сурган. У таълимий функцияни адо этиб, икки хил қиёфани бир-бирига қарши кўйган. Бу ҳодиса ахлоқий гўзалликни маъқуллаб, манманлик, ғаразгўйликни инкор этган. Тортишув юморда тавсифланиб, Ширин қиз мисолида ўзбек аёлларининг мақтагудек хулқини тимсоллаштирган. Таърифланган дидактик маъно шундан дарак беради. Мазкур афсонада ой аёл тимсолида тасвирланиб, гўзаллик рамзига айланган. Бош қаҳрамон Ширин қиз «Ой деса оғзи, кун деса кўзи бор» номусли, майин, ифбатли, ҳаё белгиси, ахлоқ-одоб эгаси, фазилати юксак аёлларнинг типик намунаси сифатида тасвирланган.

Афсона конфликтни маиший маъно касб этиб, қарши кўйилган тимсолий образлар қиёфасини белгилаган, қолаверса, нафосат, назокатни тасдиқлаб, худбинликни қоралаган. Бу ҳодиса сюжет динамикасини таъминлаб, воқеалар ривожини мантиқий хулосаларга олиб келган.

Мазкур гуруҳдаги афсоналар қиссадан ҳисса чиқаради, уни муайян фактлар мисолида тасдиқлайди. «Ойнанинг доғи мақтанганлигидан, муаллақ ҳолати уялганидандир».

Ой культига эътиқод акс этган афсона ислом дини билан йўғрилган, ўзида унинг мафқурасини ғайритабиий, ғайри муқаррарий ҳодисаларда тавсифлаган.

Бу хил афсоналарда зооморф қиёфаларда тавсифланган мукаддас қуш, ҳайвон, балиқлар култи васф этилган. Балиқ култи афсоналарда шундай нақл этилган: «Узоқ ўтган замонда бир динсиз худога таъсир этмоқчи бўлган. У кўлига ўқ-ёй олиб, осмонга

¹ Олмос ботир. Тошкент, 1971. 17-бет.

қаратиб отган. Шунда бир балиқ ёй йўлида пайдо бўлиб, ўз гавдаси билан ўқ йўлини тўсган ва худо йўлида қурбон бўлган. Унинг ойқулоқлари ўқ-ёй теккан жой яраларидир¹.

Афсона этиологик характерга эга бўлиб, муқаддас балиққа ишонч, эътиқодни кучайтирган, унда балиқ ҳомий культ, илоҳий ходиса сифатида тавсифланган.

Афсона муқаддас балиққа топиниш, марҳаматига сиғинишни даъват этган. Унинг мазмунида қарама-қарши оппозициядан келиб чиққан мифологик коллизия, эзгулик билан ёвузлик тўқнашуви, тотемик эътиқод, балиққа сиғиниш англашилади. Бирок,, улар афсонага тарихий асос бўла олмайди.

Уйдирма воқеалар балиққа эътиқодни кучайтирган. Унда балиқ култи, қабила эътиқоди, элат тасавури, ислом таъсири сезилади. Балиқнинг тузилиши, тангалари, поклиги, ажойиб хусусияти, сув билан боғланиши ғайритабиий кўринган. Бу белгилар уни илоҳийлаштириш, муқаддас культ даражасига кўтариш имконини берган. Афсона мўътабар балиқ марҳаматига ишонч уйғотиб, унга сиғиниш, эъзозлашни ташвиқ этади.

Балиқ Ўрта Осиё, жумладан, қадимги ўзбек уруғлари орасида муқаддас культ саналган. Айтиш мумкинки, «қадим замонларда илоҳийлаштирилган балиқлар одамларнинг аждодлари ҳисобланган»². Қадимги элатлар муқаддас жонворларни аждодлар руҳининг тимсоли деб билишган. Баъзи айтимларда ана шу эътиқоднинг учкунлари учраб қолади. «Қарияларнинг айтишига қараганда, шомон касални даволашда, беморнинг елкасига тирик сазан билан уриб, ёмон руҳларни ҳайдаган»³. «Қорақалпоғистонда муқаддас балиқ ўлганда, уни қафанлаб кўмишган. Диндорлардан, нега бундай қиласизлар, деб сўрашганда, у фақат ташқи томонидан балиқ эди, деб жавоб қайтаришган»⁴. Диндор ўз жавоби билан, аслида у инсон эди, демоқчи бўлган. Бу билан у «одам қазо этганда, руҳи ўз тотемига айланади», деган ғояни илгари сурган. Демак, афсонада унга эътиқод қолдиқлари сақланган. Культ таъсирида пайдо бўлган айтимлар унинг хаёлий образини яратган. Ёвузлик

¹ Шахсий архив. 1974 йилда Хивада ёзиб олинган.

² Хайтун Д.Е. Персонажи тотемизма у народов Средней Азии и Казахстана. Ученые записки Таджикс.гов.унв. Том XIV. Душанбе, 1956.

³ Снесарев Г.С. Люди и звери // Советская этнография. 1972. № 1. С. 174.

⁴ Там же. С. 175.

«динсиз такаббур» тимсолида, эзгулик ҳомий культ (балиқ) қиёфасида талқин этилган. Конфликт ижтимоий-маиший маъно касб этиб, балиқ культига топиниш, ислом таъсирида қолган намунаси Оллоҳга сиғинишни истифода этган.

Балиқ билан боғлиқ афсоналарнинг пайдо бўлишига сабабчи ҳодиса балиқнинг тузилиши, тангалари, ойқулоқлари эътиборни тортган, хусусан, унинг тозалиги, табиати, ҳаракати қизиқтирган. Ана шу белгилар воқеанинг сабабини аниқ ёритган ва афсонанинг юзага келишига асос бўлган.

Қадимги ўзбек уруғлари яшаган минтақа қавмларига балиқ алланечук кўринган, илоҳий неъмат деб атаб, балиққа сиғинишган. Уни муқаддаслаштирганлар.

Тотемик эътиқодга кўра балиқ аждодлар руҳи, ўта ҳалол, ғайритабиий ҳодиса ҳисобланган. У тозалик, поклик тимсолига айланган, ниҳоят, «Авесто»да ўз ифодасини топган мўътабар китобнинг Вендидод сурасида Вурукаша денгизида макон тутган Кара балиғи аниқланади. У ёвузликка қарши илоҳий қудрат, нотабиий хусусиятга эга бўлган муқаддас хилқат деб аталади. Ана шу Кара балиғининг табиий тузилишини белгилловчи реал ҳодиса унинг ойқулоқларидир.

Жонивор ибтидоий кишилар онгида ғайритабиий ҳодиса, атрофни ёвуз руҳлардан покловчи, одамларга тетиклик, куч, ғайрат ато этувчи илоҳий жонзот тимсолига айланган. У қавмлар орасида турли хил урф-одат, думлар тизимининг юзага келишига сабабчи бўлган.

Демак, балиқ культига эътиқодга кўра, у бор жойда ёвуз руҳ чекинади, соғлиқ, ҳалоллик пайдо бўлади.

Афсона ғаройиб ойқулоқнинг пайдо бўлиш сабабини изоҳлаган, аниқлаб, мисол ёрдамида тасдиқлаган. У дастлаб балиқнинг сирли кучига ишончни кучайтириш, мардлик, жасоратни улуғлаб, поклик, беғубор софликни идеаллаштириш вазифасини адо этган. Унинг баднийлик даражаси кучсиз бўлса ҳамки, диний-таълимий қиммати бағоят кучлидир. Унинг бу хусусияти асрлар давомида элат, юрт аҳлини огоҳлик, ҳушёрликка даъват этган.

«Қалдирғоч» афсонаси ушбу қушни муқаддас санаб, культ даражасида истифода этган. Турли хил афсоналар аниқ ва ёрқин ифодаланган қалдирғочга мос белгиларнинг пайдо бўлиш сабабини шарҳлашга йўналтирилган. Ҳикояларда қалдирғочни мўътабар зот

сифатида талқин этиб, унинг тез ва соз учиши, фаол ҳаракати, уй, айвонларга уя қуриши, инсонга яқин яшаши уни табаррук қуш, илоҳий ҳодисага айлантирган. Жониворнинг айрим хусусиятлари, энг муҳими, оғзининг қизиллиги чўғ таъсиридан, айри думи илон тишлашидан деб таърифланган. Қушдаги мазкур белгиларнинг сабаби воқеанинг қуйидагича ҳикоя қилинишини таъминлаган. «Ахраман оловни ўғирлабди. Одамлар оловсиз, оғир ҳаёт кечиришибди. Бундан хабар топган қалдирғоч кишиларга ёрдам бермоқчи бўлибди. У учиб кетибди. Қараса, қора ўтов мўрконида қизил чўғлар ялтираб турганмиш. Оташкада атрофини ҳайбатли илон ўраб олган. Қалдирғоч ўтов мўрконида учиб кирибди. У чўғдан оғзига олиб, учиб чиқиб кетаётганида, илон ҳамла қилиб, қалдирғочни ушлаб олмоқчи бўлибди, улгурмабди. Думининг учидан тишлаганидан думи иккига ажралиб қолибди. У оловни халққа етказибди. Шу-шу қалдирғоч инсон зотининг севимли қушига айланиб қолган экан¹. Қалдирғоч ҳомий қуш сифатида илоҳийлаштирилган, культ даражасига олиб чиқилган. Бу унинг ҳаракати, орзу-истак, хоҳишида акс этиб туради.

У химоячи, эзгулик яратувчи зот, илоҳий қудрат тимсолига айланган. Ҳомий қушнинг ҳаракатида инсонпарвар, жасурликнинг ёрқин намуналари тавсифланган. У зулматни ёритишдек мақсадни амалга оширишда матонат, қатъийлик кўрсатади. Образнинг бу хусусияти инсон қалбини ёритиб, қушга эътиқод уйғотган.

Афсона қалдирғоч қудратига ишонч уйғотиб, эътиқодни кучайтирган. Айни пайтда у илоҳий қуш култи марҳаматига топинишни даъват этган.

Тимсолий образ сюжет воқеаларида мавжуд фантастик кўламини оширади, сирлилиқ, ғайритабиийликни бўрттириб, қарши персонаж мазмуни, ўзига хос хусусиятини тавсифлайди, энг муҳими, у сюжет ривожига кескин бурилиш ясаб, конфликт юксалишига нуқта қўяди, қолаверса, ҳомийлик, инсонпарварлик гоъларини инкишоф этади. Жонивор фаолияти тингловчи қалбида мардлик, жасорат кўникмаларини тарбиялайди. Қуш оғзининг қизиллиги, айри думи унинг табиий белгилари. Ана шу ғалати кўринган, киши эътиборини тортган аломатлар ҳикоянинг юзага келишида сабабчи восита бўлган.

¹ ФОБФСО АН СССР. Ивентарь № 2932.

Хулоса шуки, мазкур афсоналар балик, қалдирғоч каби жониворлар билан боғлиқ ажойиб белги, хусусиятлар сабабини изоҳлаш мақсадида тўқилган. Улар қадимги маданият тарихи, элатлар дунёкарашини тадқиқ этишда алоҳида аҳамият касб этади.

Маълумки, бўри культига сиғиниш, топиниш уни муқаддас тотем даражасига олиб чиқиш имконини берган, истиқболига ишонч, эътиқод эса қадимги турк уруғлари орасида турли хил шаклларда пайдо бўлган ва туркий қавмлар орасида бўрини тотем сифатида қабул қилишга олиб келган. Унга сиғиниш, сажда қилиш бошқа халқлар орасида ҳам мавжуд бўлган. Римга асос солган Ромул ва Рем она бўри томонидан боқилган. Шунинг учун бўлса керак римликларнинг илоҳий аждоди – Марс бўри шаклида тавсифланган¹.

Ана шу эътиқодга яқин тушунчани Кавказ халқлари орасида ҳам кузатиш мумкин².

Унга сиғиниш, эътиқод мазкур халқлар орасида ҳар хил сабаблар натижаси сифатида пайдо бўлган. Кавказ халқлари орасида юз берган бўрига эътиқод, унинг нотабий, хужумкор ҳаракатидан чўчиш заминиде ташкил топган. Шу боис, уни ҳурмат қилишган, номини атаб сиғинишган. Аслида эса у мазкур халқ тасавурида ёвуз куч рамзи бўлган³.

Туркий қабилаларда эса бўри ёвуз рух таъкибдан ҳимоя қилувчи ҳомий, культ, айни пайтда, аждод боши аталган. Бу ҳодисани афсона шундай ҳикоя қилади. «Қадимги турклар она бўридан ва душман томонидан қирилган уруғ ичида тирик қолган ўн ёшли ўғил боладан таркаган. Бу болани она бўри қўл-оёқлари қирқилган ҳолда топиб олган ва уни гўшт бериб боққан. Шундан сўнг тоғларнинг бирига кириб кетган ва у ерда ўнта бола туққан. Уларнинг ҳар бири турк уруғларининг асосчилари бўлган. Ҳатто, Ашина исмлисиде ўзининг келиб чиқишини эслатувчи бўри калласи тасвирланган байроқ ҳам бўлган. Ровийлар ривоят қиладиларки, қадимги турклар фақат бўри тасвирланган байроққа сиғинган элчиларнигина ўз олдидарига киритганлар⁴. Маълум бўладики, турк уруғи ўзини бўридан тарқалган деб тушунган. Бир

¹ Краткое сообщение института этнографии. Вып. 30. 1958. С. 135.

² Чурсин Г.Ф. Амулеты и талисманы киргизских народов. Сб. материалов для описания времени и местности Кавказа. Вып. 46. С. 85.

³ Бичурин И.Я. Собрание сведений о народах бытовавших в Средней Азии в древнего времени. М., 1950. С. 214-215.

⁴ Краткое сообщения. Вып. 30. С. 136.

афсонада айтилишича, 92 бола бир тулу (тулуп) ичида. Уларнинг отаси гўё бўри бўлган. 92 уруғ шу болалардан тарқалган эмиш¹. Турк қавмларида мўл ҳосил, сувга сероблик бўри билан боғланган, шу боис, унинг истикболига илтижо қилишган, табиий офатлардан сақлаб қолишни сўраб сизгинишган, ёлворишган. Кейинчалик тотем бўрига мансуб ашёлар ҳам муқаддас буюм сифатида сақланган. Улар турли хил урф-одатларнинг юзага келишига сабаб бўлган.

Хивада бўри бош суягини ёғочга илиб, экинзор ўртасига суқиб қўйишган². Ўзбекларнинг Қўнғирот уруғида бўрининг далада учраши омад келишидан далолат беради, у эзгуликни олиб келади³, деб тушунишган. Бўри тотеми, шунингдек, яратувчи, ҳомий бўри култи, омад ато этиш хусусиятлари билан фарқланади. Бу белгилар унинг ғайриоддий ҳаракати, овози, муносабати, характери ибтидоий кишиларни ҳайратга солган табиати замирида пайдо бўлган. Улар бўрига эътиқоднинг илдизлари, афсонанинг юзага келишига сабабчи воситалардир. Бўри фаолияти билан боғлиқ эпик мотив воқеалари ҳикоя мазмунини ташкил этган. Демак, афсона этиологик характери билан ажралиб туради.

Унинг ғайритабиий хусусияти эмас, ҳаракати, ўзига ҳос табиати, муносабати ҳикоя воқеаларига асос сифатида тавсифланган. Дастлаб эпик бўри фаолиятида муқаддас ҳомийга ишонч, эътиқод асос бўлган. Бўри култининг бадиий кўчими сеҳрли эртақларда нотабиий хусусиятга эга бўлган персонажга айланган. Унинг магик кучи, хаёлий уйдирма, тилсим воситаларига эга экани сюжет воқеаларининг таъсир кучини ошириб, завқ беришини орттирган. Унинг фаолиятида юз берган ҳар бир ҳаракат конфликт ечимда ҳал қилувчи роль ўйнайди, хаёлий воқеа ва ҳодисаларни ташкил топишида сабабчи воситага айланади.

Бўрига топиниш тарихий жараён ҳосиласи сифатида ташкил топган. Унинг култи оташпарастликнинг шаклланишида ҳисса қўшган. Бу нарса турли хил афсоналарнинг юзага келишига олиб келган. Уларнинг ҳар бирида бўри култи тарихий асос вазифасини ўтаган.

¹ Ходи Зариф. Фольклор ва археология материалларини киёсий ўрганиш. Тошкент, 1958. 149-бет.

² Ўша асар. 140-бет.

³ Ўша асар. 147-бет.

1.2. ДИНИЙ АФСОНАЛАР: БУ ХИЛ АФСОНАЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Ислом дини таъсирида юзага келган афсоналар мазмунида шариат-тарикат конун-қоидаларини ифода этиб, асосан панд, насиҳат ғояларини тавсифлаган. «Ҳазрат Али», «Қиличбурхон», «Кўрқут ота» «Обшир ота», «Юсуф қиссаси», «Пайғамбар орольи», «Биби Фотима» каби диний афсоналарда воқеа ва ҳодисалар ғайридин билан тортишув, мўъжиза яратиш, ёвуз, даҳшатли кучга қарши курашни нақл этади.

Образлар тизимини пайғамбар, авлиё, шайхлар, тарихий шахслар, ғайридин кишилар ташкил этади. Ҳар бирининг ҳаракати, муносабати диний маъно билан йўғрилган, сюжет воқеалари исломлаштирилган. Илоҳий тушунча, диний ғоялар эзгуликка интилиш, тинчлик ва эрк тарғиботи ғайритабиий ҳодиса мўъжиза, ҳаёлий уйдирмаларда аниқ ва ёрқин ифодаланган. «Аждар кўзлари» аталган афсонада зулм ва зўрлик, ёвузлик сиёсати аждар қиёфасида, эзгулик Али тимсолида тасвирланган. Аждар билан жанг эса фольклорда анъана, шуҳрат топган мотивга айланган. У дунёни англаш ҳақидаги дуал тушунча асосида ташкил топган ҳикояда Ҳазрат Али фаолият кўрсатади.

«Зебак кўли остидан чиққан ўкирган овоз аждаҳони, кирғоқда ётган даҳшатли тошлар эса унинг кўзларини эслатади. Ана шу реал, аммо ғайриоддий ҳодисаларнинг оғиздан-оғизга кўчиши унинг афсонага айланиши учун замин яратган. Афсона босқинчиликка қарши кураш, исломга сиғиниш ғояларини тавсифлаган, ҳомий қаҳрамон, Ҳазрат Алига топинишни даъват этган. Али ҳикояда ғайритабиий кучга эга бўлган зот сифатида пайдо бўлади. Аслида эса у Ҳазрат Али номи билан шуҳрат топган реал, тарихий шахсдир. Қадимшунос, диншуносларнинг таъкидлашича, Али арабларга мансуб феодал ҳокимиятни 656-йилда эгаллаган, ҳукмронлик қилган. Али тарафдорлари уни Шиа гуруҳи оқимининг диний раҳнамоси, масхабнинг 1-имоми, деб эътироф этдилар, ўз имомларини Амир ал-мўминин – мўминларнинг ҳукмрони деб атадилар. Али илоҳийлаштирилган, худо даражасига кўтарилган. Улар ўртасида Али қаҳрамонликларини тасвирловчи афсоналар

тарқалган¹. Исломий тушунчаларни ташвиқ этган афсоналардан бири «Ҳазрат Али» саналади. У эпик қаҳрамон ҳақида шундай ҳикоя қилади. «Зебак яқинидаги Бозгир кишлоғида кўл бор. Ана шу кўлда етти бошли аждаҳо яшайди. Қадим замонларда унга ҳар куни бир қиз, бир буқа ва қирқта нон тортиқ қилишган. У ана шу нарсалардан мамнун бўлиб, мамлакатни вайрон қилмаган.

Али кўл ёнига келганда, тортиқ қлинган қизни кўриб қолади. У бир кампирнинг яккаю ягона қизи экан. Али ундан, «нега қочмайсан?» деб сўрабди. У бўлса, мен кетсам аждар теварак атрофни вайрон қилади». Шундан кейин Али аждаҳо билан жанг қилишга аҳд қилибди. Лекин у аждаҳонинг пайдо бўлишини кутиб бошини қизнинг тиззасига қўйиб, «келиш вақти келганда уйғотасан», деб ухлаб қолибди. У шундай қаттиқ ухлабдики, аждаҳо кўринганда, қиз қаҳрамонни уйғота олмабди, хафа бўлиб йиғлабди. Кўз ёшидан бири Алининг юзига тушибди ва уни уйғотиб юборибди. Али аждаҳо билан жанг бошлабди. Аждаҳонинг ҳар бир узилган калласи ўрнига бошқаси ўсиб чиқармиш. У олтинчи каллани қирқиб, еттинчисини узганда, аждаҳо кўлга ағдарилиб тушиб, сув ичида ғойиб бўлибди. Қон тўкилган жойда унинг икки кўзи қолибди. Уларнинг ҳар бири харсанг тошга айланибди. Шу ерда яшовчилар ҳали-ҳали ўша тошларни кўрсатишади. Қиз Бозгирга қайтибди. У ердагилар то қизнинг оиласи билан ва бир ҳамқишлоқ чол билан биргаликда жанг бўлган жойга бориб, аждаҳо кўзларини кўриб, хурсанд бўлиб қайтиб, хабар қилишгунга қадар ишонишмабди. Шу муносабат билан кишлоқда катта шодлик ва тантана бўлибди. Кўлга ағдарилган чалажон аждаҳо сув остида, бир чеккада шу кунгача яшаб келади. Вақти-вақти билан унинг кучли ўқирган овози эшитилиб қолади». Афсона ечимини ташкил этган муайян воқелик тингловчида ишонч уйғотади. Бунга сабаб, ҳикоя қилинган ҳаёлий воқеанинг тарихий шахс (Али) билан боғланиши, айти пайтда, қишлоқ ва кўлнинг географик жой номи билан аталишидадир. Бу нарса Ҳазрат Алини идеаллаштириш, халқ ишончини қозониш, воқеани ҳаётий факт сифатида тасдиқланишига сабабчи бўлган. Бироқ,, тасдиқловчи воқеа ҳаёлий уйдирма бўлиб, тошнинг юзага келиш сабабини еча олмайди.

¹ Ислом. Справочник. Тошкент, 1989. 53-бет.

Эпик қахрамоннинг аждаҳо билан жанг ҳикояси - анъанавий мотив бўлиб, илдизи мифологик тафаккурга бориб тақалади. Аникроғи, у демиург, мифологик қахрамон Киршаспнинг аждаҳо билан жанг эпизоди заминда ташкил топиб шаклланган. Анъанага айланган барқарор мотив бош қахрамон Ҳазрат Али шахсининг айнан ўзи эмас, у умумлашма образ шаклида тасвирланган. Бу эса ҳаёлий воқеани реаллаштириш, унга ишонтириш, диний эътиқодни кучайтириш мақсади билан йўғрилган. Уни ислом дунёси ҳомийси, образли тимсоли сифатида талқин этилган.

Бу нарса динни ёйиш, мавқеини кўтаришда алоҳида аҳамият касб этган. Афсонада сирли тош яратган уйдирма Ҳазрат Али шуҳратини оширишга қаратилган. Жанг мотиви пайгамбар кудратига ишонч уйғотиш вазифасини бажарган. «Шу ерда яшовчилар ҳали-ҳали ўша тошларни кўрсатишади». «Кўлга ағдарилган чалажон аждаҳо сув остида, бир чеккада шу кунгача яшаб келади. Вақти-вақти билан унинг ўқирган овози эшитилиб туради» каби ҳикоя воқеалари, хусусан, Зebak кўлининг характерли белгиларини ифодалаш, муболагалаштиришга йўналтирилган.

Афсонада Ҳазрат Али мўъжиза яратувчи эпик қахрамон сифатида шаклланган. У илоҳий кучга эга бўлган авлиё янглиғ фаолият кўрсатади. Бу нарса ўз даврида ислом руҳи, диний эътиқодни кучайтирган. Ҳазратнинг силтаса қирқ газ қиличи, афсонавий дулдул оти ҳақидаги мўъжизалар пирни халқ манфаатини ҳимоя қилувчи ҳомий образ шаклида талқин этилишга олиб келган. Унинг зўр куч-кудратини белгиловчи тўқима воқеалар тимсолий образлар мисолида тавсифланган.

«Пайгамбар орольи» номли афсона мўъжиза мисолида диний ғояларни ташвиқ этиш, ғайритабиий кучга ишонч, авлиёга сифиниш, топинишни қайд этади. Сюжет воқеалари машхур анъана, «сандиқда оқиш» аталган барқарор мотив асосига қурилган. Афсона пайгамбарни худонинг ердаги вакили деб тан олиш, марҳаматига сажда қилиб, илоҳий ғояларга амал қилишни даъват этади. Характерли томони шундаки, уйдирмалар географик жой билан боғлиқ ҳолда тавсифланган. Бу эса воқеаларни реаллаштириш, тингловчини ишонтириш, таъсир кучини оширишга йўналтирилган. Мўъжиза авлиёнинг илоҳий қудратга эга эканини тасдиқлаб, тингловчи эътиборини тортади, ғаройиб ҳодисага жалб этиш вазифасини адо этади. «Энг улуғ авлиё, анбиёлардан бири

яшаган экан. У фоний дунё чимматини юзига тортишдан аввал, барча муриду шогирдларини ёнига чакириб шундай дебди: «Мен яқинда бу дунёни тарк этаман. Вафотимдан сўнг жасадимни ёғоч сандиққа солиб Аму тўлқинларига ташлангиз». Авлиёларнинг амри вожиб. Унинг мурид ва шогирдлари авлиё айтганидек қилишади. Ҳаммани ҳайратга солган нарса шуки, сандиқ оқим билан эмас, балки оқимга қарши сузиб кетади. Шунда дарёнинг икки бетига маросимни кузатиб турган оломон аюҳаннос солиб, сандиқ изидан кўтарила бошлабди. «Авлиёни ранжитибмиз, у биздан ризо эмас», - деб юзини тимдалаб сочини юлганининг сонун саноғи йўқ экан. Сандиқ оқимни ёриб сузаверибди, халойиқ унга эргашиб бораверибди ва ниҳоят, Термиз рўпарасига етгач, сандиқ тўхтабди. Авлиё қопқоқни очиб, бошини кўтарибди ва халойиққа хитоб қилибди. Бу ёғида Термиз ота ётибдилар, у кишини хатлаб ўтишга ҳаддим йўқ. Шу ерга, у кишининг пойларига ётиш ниятим эди, мақсадимга етдим, дебди. Сандиқ қопқоғи ёпилибди. Шу ондаёқ сандиқ тагидан ороль қалқиб чиқибди. Бу мўъжизани кўриб турган оломон уни «Пайғамбар орольи», деб атай бошлабди»¹.

Диний ғоя афсонавий пайғамбарни улуғлаш, илоҳийлаштириш, айни пайтда, марҳаматига сиғинишни даъват этиб, эътиборни мўъжизага тортган, энг муҳими, воқеа ва ҳодисалар, кўрсатилган каромат орольни муқаддас жойга айлантирган.

Муқаддас ороль – географик жой афсона воқеаларини реаллаштириш, ишонч, эътиқоднинг пайдо бўлишига имкон яратган.

Бу хил афсоналар диний тушунча, каромат, мўъжиза кўрсатиш билан боғлиқ ғайриоддий воқеа ва ҳодисалар ҳақида ҳикоя қилади. Шунинг учун бу хил афсоналар ислом ғояларининг тарғиботи, панд-насихат қилиш хусусияти билан алоҳида ажралиб туради.

Маълумки, пайғамбар каромати, ҳассасининг қудрати ҳақида ҳикоя қилувчи диний афсоналар алоҳида гуруҳни ташкил этади. Булар орасида «Обшир ота»² номли афсона характерлидир. Афсона реал шаршаранинг ғайритабиий ҳолати замирида юзага келган. Унинг воқеалари ҳаёлий уйдирма, диний тасаввур асосига қурилган

¹ Шахсий архив. Қўлёзма. 8-бет.

² Ушбу афсонани фольклоршунос олим Б.Саримсоков 1977 йили Қирғизистоннинг Новкат туманидаги Обшир кишлоғида ёзиб олган. Афсона У.Жуманазаровнинг «Тарих, афсона ва дин» китобидан олинди.

бўлиб, каромат ва мўъжизани шундай тавсифлайди. «Ҳазрати Довуд пайғамбар ғайридин лашкар бостириб келганда, қизларини тоғ ичига яшириб кўйиб ўзлари жанг қилган эканлар. Кўп вақт олишиб уларни енгиб, қайтиб келибдилар ва «қизларимизни ташқарига чиқараверинглар, душманларимиз енгилди», дебдилар. Лекин қизлари оталарининг овозини танимай, чиқишга кўнмабдилар. Шунда ҳазрат қизларини яна чақирадилар, аммо у киши:

-Бизнинг отамиз Довуд пайғамбар, сен бегонасан, дебдилар.

-Мен Довуд пайғамбарман, оталарингман, чиқа қолинглар, - дебди. Қизлари:

-Агар сиз, ҳақиқатан отам бўлсангиз каромат кўрсатинг, - дебдилар.

Ноилож қолган Довуд пайғамбар ҳассасининг учи билан тоққа уради. Ҳасса тоғ тошларида новдек тешик ҳосил қилади. Ана шу тешикдан сутдек оппоқ сув отилиб оқа бошлади. Шундан кейин Довуд: «Сенинг номинг Обшир-сут, сув бўлсин дебди. Бу кароматни кўрган қизлари оталарининг олдига чиқишади. Ўшандан буён тош қабридан оппоқ сув оқиб ётади».

Реал шаршаранинг ғайриоддийлиги киши эътиборини тортган ва у оғизга тушган, натижада пайғамбар каромати ҳақида афсона юзага келган. Ҳикоя «бундай шаршарани бунёд этиш фақат пайғамбар кўлидан келади», - деган ишонч заминида ташкил топган.

Афсона Довуд пайғамбарга топиниш, унга сиғиниш ва илтижо қилишни даъват этади. Бош қаҳрамон эзгулик рамзи, жанговар ҳомий сифатида намоён бўлиб, диний ғоялар билан халққа таъсир ўтказиш вазифасини адо этган. У Довуд пайғамбарни илоҳийлаштирган.

Диний афсоналар ҳақида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Дастлабки диннинг қабилавий эътикод шакли алоҳида гуруҳни ташкил этади. У билан боғлиқ афсоналар эса қадимий ҳаёт ҳақиқати, ҳомий культ, авлиё, пайғамбар, пирлар билан боғлиқ воқеаларни уйдирмалар кўламида тавсифлаган. Ҳикоя ҳомий кучларнинг нотабиий қудратига ишонч заминида ташкил топган ва кенг ёйилган. Культлар замирида пайдо бўлган ибтидоий дунёқараш, тушунча тасаввурлар, илоҳларга эътикод, сиғинишлар

оташпараствлик динининг юзага келишида дастлабки манба сифатида ташкил топган.

2. Диний афсона манбаини реал воқелик, ислом ғоялари ташкил этган. Бу ҳодисани бадиий акс эттириш мезони эса хаёлий уйдирмаларга асосланган ва у ғайри муқаррарий воқеа диний тушунча, тасаввурларни жонлантиришда алоҳида аҳамият касб этади.

3. Бу хил афсоналар ахборот функциясини адо этиб, ислом дини ва халқ маданияти тарихи, шунингдек, жамият ва табиатдаги воқеа ва ҳодисаларни ўрганишда нодир манба вазифасини ўтайди.

1.3. ТАРИХИЙ АФСОНАЛАР. БУ ТУРКУМ АФСОНАЛАРНИНГ АЙРИМ БЕЛГИЛАРИ, АКС ЭТТИРИШ МЕЗОНЛАРИ

Тарихий шахс, тарихий воқеалар ҳақидаги афсоналар алоҳида гуруҳни ташкил этади. Улар муайян воқеани хаёлий уйдирмаларда хикоя қилади. Шакл-шамойили, талқин услубига кўра баёнга асосланиб, машхур шахс, реал ҳодисалардан дарак бериш вазифасини адо этади.

Мазкур афсоналар тарихий шахслар, шайх, пайгамбарни айнан эмас, миф таъсирида, хусусан, қадимги культ, аждодлар руҳига ишонч, эътиқод, анимик, тотемик ҳодисаларга топиниш, сиғиниш замирида тавсифлайди. Улар умумлашма образ сифатида баҳоланади. Диний эътиқод мазкур шахсларга хаёлий тус бериш, бўрттиришга кўмак беради. Шайхлар доно, сирли кучга эга ҳомий сифатида нақл этилади.

Афсоналарда тарихий шахслар доно, тадбиркор, одил ҳукмдор, халқ манфаатини ҳимоя қилувчи сифатида пайдо бўлади, тавсифда айрим белгилари, хусусан, жанговарлик ёки босқинчилик сиёсати айнан акс этмаса ҳамки, унга шама, ишора сезилади. Турли хил қайдлар хаёлий уйдирмалар кўламида тасвирланган тарихий шахс, жой номлари аниқ берилади. Бу нарса воқеаларга ишонч туғдиради. Мотив, эпизодлар шахсни идеаллаштириш, илоҳийлаштиришга йўналтирилган. Етакчи образлар хаёлий ва ҳаётий уйдирмаларда тасвирланиб, мўъжиза, каромат кўрсатиш кудратига эга хусусиятлар ислом таъсирида юз берган ҳодисалардир.

Бу хил афсоналар тарихий шахслар, хусусан, Искандар Зулқарнайн (Александр Македонский), Лукмони Ҳаким, Паҳлавон Махмуд каби машҳур кишилар билан боғланган.

Искандар образи ислом дини юзага келмасдан аввал пайдо бўлган. Унинг талқинида «рухнинг кўчиб юриши, янги туғилган, ҳатто ҳайвон, ўсимликларда қайта мужассамланиши ҳақидаги диний эътиқоднинг илк шакллари¹ сифатида тасвирланган. Александр афсонада биринчи даражали реал, жанг-жадаллар эса иккинчи даражали ҳодиса сифатида талқин этилган.

Маълумки, Александр Македонский ҳақидаги афсоналар Юнонистонда эмас, Ўрта Шарқ халқлари орасида пайдо бўлган, оғизма-оғиз ўтиб, мазкур регионда жуда кенг ёйилган. Чунки Юнон ҳукмдори ўз умри, фаолиятини Ўрта Осиёда, босқинчилик юриши, урушларда ўтказган. Унинг сиёсати, ҳарбий ҳаракатлари, жанговарлик фазилати, тактик маҳорати халқ орасида афсонага айланган. У Ўрта Осиё халқлари орасида тўқилган ва Искандар Зулқарнайн номи билан аталган. Жуда кўп афсона, ривоятлар унинг туғилиши, авлод-аждодлари, босқинчилик сиёсати, ажойиб шохи билан боғлиқ ҳаёлий воқеаларни ҳикоя қилиб, ўзига хос характер, хусусиятини уйдирмалар фониди очиб берган. Юнонистонлик Александр Ўрта Шарқ халқлари орасида, тарихий воқеалар, ёднома, бадий асарларда «Македониялик Искандар», «Искандар Румий», «Улуғ Искандар» ёки «Искандар Зулқарнайн» деб юритилган. Афсоналар унинг қаерлик эканини изоҳлашга ҳаракат қилган. Шарқда шуҳрат қозонган Абу Райҳон Беруний ўз асарларида Искандар номи билан боғлиқ бир қанча афсоналарни келтирган. Насрнинг бу хили «Зулқарнайн» атамасининг мазмунини ёритишга қаратилган. Фикр, мулоҳазалар уйдирмаларда талқин этилган.

У бир афсонада шундай тавсифланган. «Искандар барча мақсадини амалга оширишда илм, ҳикматга асосланиб, ўз муаллими Арасту маслаҳати билан иш юритар эди. Шу сабабли у Зулқарнайндир»². Агар сўз бошида келган «Зул» кўшимчасини эътиборга олганда, фикр тўғридек туюлади. Зулқарнайн – икки доно (Искандар билан Арасту) фикр эгаларининг уйгун тимсоли.

¹ Ислом. Справочник. Тошкент, 1989. 251-бет.

² Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1-том. Тошкент, 1957. 74-бет.

Бошқасида «Искандар қуёшнинг икки шохи, кун чиқиш, кун ботишга боргани сабаб бу лақабни олди»¹. Мазкур фикр икки ҳодисани ёритади. Бири «қуёшнинг икки шохи» бўлиб, уни лақаб маъносида Искандарга кўчирган. Иккинчиси, у ер юзининг шарқ ва ғарб томонларини забт этган, шунинг учун «Зулқарнайн» аталган.

Учинчи бир афсонада эса «Искандар Бобил шоҳларидан Сомирусга қарши чиқиб, жанг қилган. Ғалаба қозониб, уни ўлдирган, бош терисини сочи, икки кокили билан шилдириб олган, уни ошлатиб, ўзига тож қилган. Шу сабабли Зулқарнайн лақабланган»². Ҳикояда тож икки шоҳликнинг бир бутун тимсоли деган мантиқий хулоса ётади. Бошқа бирида эса у икки кокил рамзи деб таъкидланади. Баъзилари «икки елкасига тушиб турган икки кокил сабабли Зулқарнайн аталган»³, деб тавсифлайди.

Келтирилган афсоналар этиологик характерга эга бўлиб, муҳим томони, ҳар бири Зулқарнайн сўзига эътибор берган ҳолда, ҳеч бири «у Искандарнинг шохи бор»лигини англайди, деб таърифламайди. Бинобарин, улар кўчма маънода қўлланган бўлиб, мазкур атаманинг туб моҳияти, унинг маъно асосини белгилашга қаратилмаган. Аксинча, улар ўша номни ёритган воқеа, ҳодисаларни Александрга хос белги, хусусиятлар заминида ҳал этишга уринган.

Искандар шахси икки хил маънода талқин этилган. Бирида у донишманд, одил, олижаноб, иккинчисида эса босқинчи, зулм сиёсатига амал қилган адолатсиз шоҳ сифатида намоён бўлади.

Маълумки, машҳур шарқшунос олим Е.Э.Бертельс юнонлик Александрнинг Искандар деб номланишига омил ҳодиса ҳақида мулоҳаза юритган. Унинг фикрича мазкур афсонани тўқиган кишилар ҳақиқий Александр ҳақида ҳеч нарса билишмаган⁴. Бундан ташқари, Александр Миср билан Эронни босиб олган пайтда, ўша мамлакатларда ҳукумат теократик қоидага асосланган эди. Авлоддан-авлодга ўтиб келаётган ҳукмронлик Оллоҳ марҳаматини ташувчи ҳам бўлган. Бошликларнинг эътибордан қолиши мазкур қонуннинг барбод бўлишига олиб келади. Назариянинг асосий ҳимоячилари руҳонийлар эди. Бинобарин,

¹ Ўша асар. 74-бет.

² Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. 1-том. Тошкент, 1957. 76-бет.

³ Ўша асар. 77-бет.

⁴ Бертельс Е.Э. Роман об Александре. М., 19487. С. 4.

руҳонийлар обрўсига ҳам ҳавф туғилади. Нима қилиб бўлса ҳам ўз ҳуқуқини ҳимоя қилиш зарур бўлган ва шунинг учун ажабланарли эмаски, Шарқда тарихий Александрнинг бутун қиёфаси ўзгартирилган романларнинг биринчи версиялари тўқила бошлаган¹. Демак, тарихий Александрнинг Искандар Зулқарнайн деб номланиши ва уни Эрон шоҳлари авлодидан деб топилиши ана шу боисдандир.

Зулқарнайн термини қадимий бўлиб, Александрдан олдин ҳам мавжуд бўлган ва у икки шохли² маъносини англатган. Шу ўринда нима учун Искандарни икки шохли деб юритилган, деган савол туғилади. Бу масалани «Искандарнинг шохи бор»³ афсонасининг сюжет асосини ташкил этган табу – тақиқ билан боғлиқ мотивларни кузатиш орқали аниқлашга ҳаракат қиламиз.

Маълумки, оғзаки насрнинг афсона, ривоят турларида тарихий ҳақиқат ўзининг тўлиқ, аниқ ифодасини тополмаган. Айниқса, афсоналарда реал воқеа ва ҳодисалар даврлар оша уйдирма қобиғига ўрала бориб мураккаблашган, ноаниқ формулага айланган. Бинобарин, миф, урф-одат, маросим Александрга алоқадор биографик воқеалар, буюк жанг, тарихий юриш, ажойиб ғалабалар кўз илғамас деталь шаклига тушган. Демак, ҳикояда ҳаёл устуворлик қилган. Шундай бўлиши табиий ҳол эди. Бинобарин, Александр ҳақида билмаслик теология таъсиридан келиб чиққан. У воқеани ҳикоя қилишда реалистик тасвирга кўра ҳаёлий уйдирмаларнинг устун бўлишга олиб келган. Натижада тарихий фактлар изи хиралашган. Бу ҳодиса «Искандарнинг шохи бор» афсонасида ўз ифодасини топган. «Афсонада шох детали бука тотемига эътиқод асосига қурилган. Афсонанинг эътиборли томони шундаки, у Искандар шохи ҳақида маълумот беради. Сюжет эпизодлари шундай воқеани ҳикоя қилади: Искандар сочини олдирмоқчи, Бироқ, мумкин эмас, сирни очилиб, шохи маълум бўлиб қолади. Охири сочини олдиради, шу заҳоти устани ҳам ўлдиради. Сочини олган кейинги уста сирни ҳеч кимга айтмасликка ваъда беради. Узоқ вақт сир сақлайди. Охири уста уни қудуққа айтади. Қудуқдан қамиш ўсиб чиқади. Чўпон шу қамишдан най ясаб, уни чалганда най «Искандарнинг шохи бор» деб куйлайди.

¹ Ўша асар, 14-бет.

² Персидско-русский словарь. М., 1953. С. 276.

³ Зумрад ва Қиммат. Ўзбек халқ эртақлари. Тошкент, 1988. 181-бет.

Шу билан сир ошкор бўлади. Уста бор гапни очик айтганда, шох уни ўлимдан озод қилади. Афсона ижтимоий маъно касб этган. Бинобарин, Искандар зўрлик сиёсатига амал қилувчи, айна пайтда, адолатли шох сифатида тавсифланган.

Бу афсона «Узун қулоқли Мидас» номли Юнон оғзаки ҳикояси заминида юзага келган. Афсона Ўрта Осиёда ҳукм сурган эллинизм даврида пайдо бўлган. Ҳар икки сюжет (Ўзаро) айнанликка эга. Мидас ўрнига Искандар, қулоқ ўрнига шох қўлланса, фарқ қолмайди. Афсона «Шохли Искандар» сифатида кенг тарқалган. Сюжетининг юзага келган ўрни қадимги Юнонистон, шаклланган даври феодал жамоа босқичларига кириб боради. Демак, «Шохли Искандар» сюжети кейинги қатлам саналади. Шохли одам ҳақидаги афсона мотивлари тотемик эътиқод заминида ташкил топиб, санъат асарларида антропоморф қиёфада ифодаланган.

Ибтидоий жамиятда оила, уруғ, қабила бошлиқлари халқ орасида маълум ва машҳур, халққа яқин бўлиб, ишонч қозонган. Улар қоҳин, улуғ зот даражасига кўтарилган, ниҳоят, илоҳийлаштирилган. Ҳатто, бу зотлар авом халқ олдида илоҳий куч сифатида тавсифланган. Ниҳоят, ҳикояларда тотем белгилари билан нақл этилган. Бу даврда баъзи қабила, уруғ аъзолари буқани тотем санаган. Муқаддас буқа қадимда «Ўрта Осиёда яшаган Эрон уруғларидан бирининг тотеми бўлган»¹. Шу боис, унинг шохи магик кучга эга деб топилган. У реликт ҳисобланган. Хуллас, шох бекиёс куч-қудрат тимсоли. Бу нарса оғзаки ҳикояларда илоҳий зотлар, қоҳинларга кўчирилган. Улар шохли одам қиёфасида тавсифланган. Шундай қилиб, мазкур шахслар сирли куч, магик қудратга эга бўлган улуғ зот сифатида нақл этилган Ана шу шохли одам таърифи Искандарга ҳам кўчирилган ва у Шарқ халқлари орасида «Шохли Искандар» аталган.

Ярми одам, ярми буқа шаклида ишланган топилма мазкур тушунчанинг қадимий эканидан дарак беради. Искандар сирли куч, магик қудратга эга қоҳин, раҳнамо сифатида тасвирланган.

Табу Искандарнинг ўз шохини сир тутишида амал қилади. У мифологик эътиқодга кўра шохнинг магик кучи, илоҳий қудратини ҳимоя қилади. Табу бузилиши билан шох кучи, Искандар қудрати йўқолади. У илоҳийликдан маҳрум бўлиб, оддий одамга айланади.

¹ Толстов С.П. Древний Хорезм. М., С. 310.

Ана шу ғоя шохни сир тутиш, соч олдирмасликка мажбур этган. Шохни яшириш, сир сақлаш, эпик ҳаракат, ҳолатлар тимсолида образли ифодаланган.

«Лукмони ҳаким» афсонаси Александрнинг боскинчилик сиёсатини нақл этган. Сюжет воқеалари қадимий одат, реал ҳодиса асосига қурилган. Қадимда уруғ, қабила аъзолари бошқа уруғ, вакилларига фикр-мулоҳазаларини очиқ айтмаган, балки бирор белги, нарса, расм, ҳаракат орқали билдирган. Бу ҳодиса образли, тасвирий хат пиктографиядир... Бу хат алоҳида расм, шартли буюм, ҳаракат ва ҳодисалардан ташкил топган¹. Шартли белгилар фикр алмашиш кейинчалик тактик маъно касб этиб, мақсадни сир тутиш, кўчма маънода баён қилишни изоҳлаган. Чунки нарсани сир тутиш ёмон руҳ таъсиридан кўрқиш замирида пайдо бўлган. Фикр айтишнинг мазкур тартиби узок даврлар давомида ҳукм сурган, оғизма-оғиз кўчиб, алоҳида мотив сифатида фольклор асарларига кириб борган. Сирни кўчма маънода айтиш «Лукмони Ҳаким»² да ўз ифодасини топган. Унда сирли коса хусусияти нотабийй мотивларда тавсифланган. Сюжет икки мотивдан иборат бўлиб, ҳар бири мустақил воқеаларни ҳикоя қилади, ҳар иккисиде Искандар фаолият кўрсатади. Биринчи мотив воқеаларини Искандарнинг денгиз шоҳи билан тўқнашуви ташкил этади. Сюжет ҳодисалари уйдирма, сеҳр-жоду ёрдамида ҳаракатга келиб ривож топади. Искандар шоҳ олдига элчи тушириб, таслим бўлишни буюради. Денгиз шоҳи жавоб ўрнида сирли коса билан ун беради. Бу билан шоҳ косани олтинга тўлдириб, унни нон қилиб ёпса, итоат этаман, демоқчи эди. Тўқнашув ижтимоий маъно ташиб синов доирасида кечади. Коса олтинга тўлмай, ундан нон ёпилмай қолади. Сирни доно вазир ечади: «бу билан шоҳ кўз косаси тупроққа тўлмаса, олтинга тўлмайди», деган ғояни айтмоқчи эди». Жавоб тимсолий маъно касб этган. Сув ости дунёси мифологик эътиқодга кўра нариги дунёни англади. Руҳ у дунё вакили, нақлда денгиз шоҳи сифатида тавсифланган. Нариги дунё вакили, эътиқодга кўра айтилган гапнинг тескарисини тушуниб, аксини бажаради. Бинобарин, шоҳ шартини бажаришда мазкур тушунчанинг кучли таъсири сезилиб туради. Демак, афсона асосини мазкур эътиқод,

¹ Косвен О.М. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. 1960. 189-бет.

² Лукмони Ҳаким. Эртақлар., нақллар. Тошкент, 1990. 7-бет.

рухлар хақидаги ибтидоий тушунча ташкил этган. Бу тушунча поэтик трансформацияда хаёлий уйдирма, сирли коса эса кўз чаноғи тимсолига айланган.

Афсонада одам зотининг кўзи оч, дунёга тўймайди, ўлганда тўяди, яъни кўз косаси тупроққа тўлади, деган ғоя ётади. Фалсафий ғоя феодал жамоа қонунияти, босқинчилик сиёсатини қоралайди.

Афсоналар аждодлар рухига эътиқод, Искандар арвоҳига топиниш заминида ташкил топиб шаклланган ва унинг шахсини идеаллаштирган. Саркарда тақдири тўқима воқеаларда, унинг мўъжизалари уйдирмаларда акс эттирилган. Бу «Искандар Зулқарнайн» афсонасида аниқроқ тавсифланган: «Искандар беш юз йил умр кўради. У вафот этмасдан илгари ўз онасига васият қилиб: «Мен агар ўлсам, Рум дарёсининг тагига кўминглар. У ерда бир қанча Искандарлар дафн этилган. Мен ҳам шу ерда бўламан. Бошингизга мушкул иш тушса, Рум дарёсининг бўйига бориб чақирсангиз, мен ҳар вақт чиқишга тайёр тураман», дебди. Искандар Зулқайнар (аслида Зулқарнайн) вафот этибди. Оналари бир неча кундан кейин бир маслаҳат сўрамоқчи бўлиб, дарё бўйига бориб, товушининг бориचा «Искандар» деб чақирибди. Шу вақт дафн этилган Искандарлар «қайси биримизни чақиршияпти», деб хайрон бўлишибди. Оналари учинчи марта «Искандар Зулқайнар» деб чақирибди. Шу пайт Искандар бошидаги кичкина шохларини кўрсатиб «Зулқайнар мен бўламан», деб сув остидан чиққан экан»¹.

Афсонада у дунё, аждодлар рухига топиниш Искандар тақдири мисолида ифодаланган. У улуғ зот, яратувчи, ҳомий қаҳрамон, культ даражасига кўтарилган. Афсона Искандар ўлмаган, керак бўлганда чиқиб ёрдам беради, - деган ғояни таъкидлаб, арвоқлар ёрдамига ишонч, эътиқодни илгари суради. Бу ишончга кўра, бир вақтлар хаётда ўзлигини намоён этган ҳар қандай улуғ зот, машҳур нарсалар изсиз йўқолмайди, вақти келганда, таниқли шахслар ҳалоскор, нажоткор рольда қатнашадилар². Афсона ғайритабиий ҳодиса, ситуациялардан ташкил топган. Унинг функцияси рухлар ёрдамига ишонч туғдириш, Искандар шахсини

¹ Бу афсона ушбу китоб муаллифи томонидан 1972 йилда Қашқаларё вилояти, Китоб туманининг Макрит қишлоғида яшовчи 80 ёшли Содик отадан ёзиб олинди. 1976 йил, 21 июль.

² Веселовский А.Н. Опыт по истории развития христианской легенды. Л., 1875. Т. 4. С. 284.

абдийлаштиришдан иборат. Бундан ташқари, мазкур афсона заминида ўлим, тақдир ҳақидаги ибтидоий тушунчаларнинг синтезини кўриш мумкин. Ибтидоий одам ўлимни бошқача тасаввур қилган. «Марҳум ибтидоий одам учун тирик эди. Фақат у бу оламдан у дунёга ўтиб кетган»¹. Ана шу примитив тушунча узоқ яшаган, оғиздан-оғизга ўтган, ниҳоят, мазкур афсонанинг юзага келишига сабабчи бўлган. У дунё ҳақидаги эътиқодий тушунча, тасаввурлар афсонада марҳумлар дунёси талқинида, хусусан, онанинг чақирлишида, Искандарнинг ер юзига чиқишида амал қилган. Кейинчалик ана шу мифологик тушунча ислом динига кўчирилган. Дарҳақиқат, дин қоидаларида «тирилиш ёки тирилган мурдага ишончни учратиш мумкин»². Афсонада арвоҳларга сиғиниш тугун ечимида ҳал қилувчи роль ўйнаган. Унда қадимий тушунча, осмон, ер юзи, ер ости дунёлари ҳақидаги миф аниқ ифодасини топган.

Мазкур афсона сюжетида эртақларга хос мотивлар, услуб,³ бадий тасвир воситалари, ниҳоят, персонажлар мавжуд. Бундан ташқари, унда эртақона услуб, анъанавий учлик, онанинг уч марта чақирлиши каби мотивлар, хаёлий уйдирмаларнинг ранг-баранг намуналари воқеа ва ҳодисаларни аниқ, тўлиқ, осойишта изоҳлаш, у ёки бу белгини мукамал очишга йўналтирилган. Ҳар бир эпизод, ситуация, тилсим, хаёлий уйдирма Искандар шухратини тиклаш учун бўйсундирилган.

Искандар билан боғлиқ афсоналарнинг бирида қуйидаги воқеа ҳикоя қилинган. Искандар ўлими олдидан: «Мени шундай жойга кўмингларки, ҳеч кимнинг жасади у ерга кўмилмаган бўлсин», дебди. Одамлар қидира-қидира Искандар васият қилгандек жойни топишибди. У катта бир шаршаранинг ости экан. Искандарни шаршаранинг остига кўмишмоқчи бўлишганда харсанг тош тилга кириб, «мана шу Искандар худди шу жойга етти дафъа кўмилган, буниси саккизинчиси, дебди»³. Афсонада Искандар руҳига ишонч ривожлантирилган. Мақсад уни идеаллаштиришдир. Ана шу афсонанинг Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон» асарида баён қилинган ҳинд версияси миллий характери билан ажралиб туради. Афсонада руҳга ишонч, уни бор нарса деб билиш нақл этилган.

¹ Леви Брюль. Сверх естественные в первобытном мышлении. М., 1937. С. 134.

² Токарев С.А. Ранние формы религии. С. 188.

³ Ирисов А. Беруний ва муштарак ривоятлар Фан ва турмуш. 1973. № 2. 8-бет.

«Бир подшоҳ ўлгандан кейин ўз халқига, танасини ҳеч бир ўлик куйдирилмаган жойда куйдиришларини буюрган. Халқ шундай жойни қидириб чарчаган. Охир, денгиз сувидан кўтарилиб турган бир тошни топиб, энди қидирган жойимизни топдик», деганларида Васудева¹ уларга: «Шу подшо мана шу тош устида бир неча марта куйдирилган, энди хоҳлаган ишингизни қилаверинг, чунки шоҳ мақсади сизларга шуни билдириш эди, унинг истаги амалга ошди»², деган. Подшоҳнинг мақсади руҳнинг абадийлигини таъкидлашдан иборат бўлган.

Ҳар икки афсона маъноси, шаклий тузилишига кўра умумий ўхшашликка эга. Ҳар иккисидан марҳумни дафн этиш анъанаси сув билан боғланган. Бирида марҳум денгиздан кўтарилиб турган тош устида куйдирилса, иккинчисидан у шаршара остига кўмилади. Ҳар икки мотивда ҳар икки халқ миллий колорити акс этиб туради. Бироқ, ҳар иккисидан у дунёга йўл сув остидан,³ деган ғоя ифодаланган ва у дунё ҳақидаги содда тасаввур таъсирида пайдо бўлган. Мотив эпизодларидан бири Рум дарёси остига бир неча Искандар кўмилганини, иккинчиси бир подшо бир жойда бир неча марта куйдирилганлигини маълум қилади. Энди ана шу мотивлар генезисига эътибор берайлик.

Маълумки, қадим ўтмишда, исломгача давр ичида тожик, ўзбек, қирғиз, туркманлар орасида янги туғилган чақалоққа вафот этган улуғ авлоднинг номини қўйиш одат бўлган⁴. Ана шу анъанага кўра янги туғилганга марҳум номи қўйилса, ўша марҳум руҳи янги туғилганга ўтади⁵. Ана шу ишонч, эътиқод, марҳум номини янги авлодга қўйиш анъанасининг юзага келишига олиб келган. Мазкур анъана эпик мотивлар асосини ташкил этган.

Шундай қилиб, мазкур афсоналар асосини «у дунё», аждодлар руҳига ишонч, эътиқод ташкил этган. Зотан, тақдирни «у дунё»га боғлаб, руҳ абадий, тандан танга кўчиб ўтади, деган ибтидоий тафаккур афсоналарнинг ядросини ташкил этган. Бу хил афсоналар мифологик эътиқодлар таъсирида пайдо бўлган. Шунинг учун ҳам ҳар икки афсона воқеаси айнанликка эга. Бинобарин, ҳар иккисидан

¹ Васудева. Руҳнинг рамзий образи.

² Беруний. Танланган асарлар. Тошкент, 1-4-том. 1965. 57-бет.

³ Анисимов А.Б. Этапи развития первобытной религии. С. 92.

⁴ Андреев Н.С. Таджики долины Хуф. С. 204.

⁵ Ўша асар. 204-бет.

хам рухларга ишонч ҳукмрон. Демак, мотивлар ижтимоий муносабатлар меваси эмас, балки анимистик қарашлар махсулидир. Афсона мотивлари ибтидоий дунёқараш, руҳ ва унинг абадийлигини тушунтириш, англашнинг натижаси ўлароқ юзага келган ва хабар функциясини адо этган.

Искандар вафоти билан боғлиқ бир удум тарихи характерли.

Искандар талқинида қўлланган уйдирма, муболағалар унинг халқ орасида машҳурлиги, жанговарлик қобилятининг ғайритабиий туюлганидан келиб чиққан. Ана шу тўқималар қатори, қиёфасида даврлар қатламининг ҳаётий анъана, турмуш тажрибалари асосида келиб чиққан белгилар ҳам кўринадики, улар Ўрта Осиёни исломлаштиришдан кейин юзага келган ва Искандар образи орқали бизгача етиб келган. Дастлаб уни «Шохли одам», ўлмайдиган, идеал сифатида культлаштирилган, нисбатан кейин қўшилган ҳаётий белгилар эса мифологик тушунчаларга зид ҳолда юзага келган ва Искандарни реал шахс даражасига олиб тушган. Бу белги, поэтик деталь кўпчиликка маълум бўлиб, афсоналарда шундай ифодаланган. «Искандар Зулқарнайн вафот этгандан кейин васиятига кўра уни дафн этишга олиб кетаётган вақтда тобутдан бир қўлини чиқариб қўйишди. Вазирлар, бу юрт одамлари оналаридан: Искандар Зулқарнайнни нима учун бундай ҳолатда олиб кетаяптилар, деб сўрашибди. Оналари: Искандарнинг бундай ҳолати, ёруғ дунёда туғилдим, ўлдим, ҳеч нарса кўрмадим, деган маънонинг ишорасидир, - деб жавоб берибди¹. Аслида эса мазкур белгининг тарихий шахсга алоқаси йўқ, у муайян ижтимоий қатламнинг ўзига хос қонунияти заминида юзага келган ва уни акс эттирувчи деталь сифатида сақланиб қолган. Мазкур мотив замирида уйдирма эмас, балки ҳаётий ҳақиқатлар синтези ётади. Мотив биринчидан, турмуш ташвишларига реал муносабатда бўлишни изоҳласа, иккинчидан, у ҳаёт фалсафаси, Оллоҳга сиғинишни ташвиқ этган.

Мотив сюжетининг эпик қисмини ташкил этган ва маълум даврда у руҳан бўш кишиларда тушкун кайфиятни кўзгаган, мустаҳкам иродали, серзавқ кишилар орасида кинояли кулги яратган. Мотив мазмуни тақдири азал, исломий дунёқарашни изоҳлаган.

¹ Шахсий архив. Кўлёзма. 1-бет.

Мотив исломдан бурун юзага келган ва замини реал ҳақиқат билан боғлиқ. Унинг тарихий илдинин ибтидоий удум, ирим-сиримлар ташкил этган. Хоразм маданиятига оид бурунги этнографик ҳодисалар орасида ёвуз рух таъсирига қарши курашни тавсифлаган урф-одат, ирим-сиримлардан бири, мотам маросимига алоқадордир. «Қачонки, бирор киши оламдан ўтганда, мархумнинг оила аъзолари ёки қўшни аёллардан бирортаси ҳомиладор бўлса, уни ёвуз рух таъсиридан ҳимоялаш, юк тушишдан сақлаш учун қазо қилганнинг тобутдан чиқариб қўйилган ўнг қўлининг ўрта бармоғига ип боғлашган¹. Маросимдаги ирим мархум ёки мархумадаги ёвуз рухдан кўрқиб заминида келиб чиққан. Мархумнинг ип боғланган қўлини тобутдан чиқариб қўйиш одати анъанага айланган, узоқ муддат удум сифатида ҳукм сурган. Бу одатнинг магия қудрати ёвуз рухларга таъсир этиши, зараридан сақлашига ишончли мустаҳкамлаган. Иримдан мақсад кўзи ёриши яқин ҳомиладорни муҳофаза қилиш мақсади эҳтиёткорликдан келиб чиққан.

Хуллас, афсона асоси мазкур удум заминида юзага келган. Тарихий ҳақиқат билан эпик анъана ўзаро тенг, ўхшашликка эга, маъно ва функцияси бир-бирига яқин. Тарихий асос ҳам, эпик мотив ҳам рухлар таъсирига ишонч маъносини англатиб, хабар ёки огоҳлантириш вазифасини адо этган. Демак, мазкур удум яшаган муҳит йўқола бориш билан урф-одат ҳам унутилган. Эса қолгани алоҳида мотив шаклида сақланиб қолган.

Айтиш мумкинки, мазкур афсонанинг юзага келиши аждодлар руҳига эътиқод, дуал тушунча, табу-тақиқнинг магия кучга ишончдан бошланган ва сигинишга чақириш функциясини адо этган. Улар халқ ҳаёти, маънавий дунёсини ўрганишда зарур, муҳим ҳужжат сифатида аҳамиятлидир.

Хуллас, тарихий афсоналарнинг мазкур типи машҳур шахс, ҳодисалар атрофида ташкил топиб, воқеаларни мифологик тушунчалар қобиғида ҳикоя қилган. Уларнинг пайдо бўлиши реал воқеликка муносабатдан бошланган ва ибтидоий дунёқараш, диннинг дастлабки эътиқод шаклига асосланган. Анимик эътиқод, мифологик тушунча, “Авесто” анъаналари ислом дини қобиғида баён этилган. Ҳикоя воқеаларига муносабат уларни ҳақиқат деб

¹ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верования... С. 127.

билишга, акс эттириш мезони хаёлий уйдирмаларга асосланиши, стили оддий баёнга таяниши билан белгиланган.

«Пахлавон Маҳмуд» афсонаси ислом дини ҳукмрон даврда юзага келган ва худога сизиниш руҳида ташкил топган. Бу нарса Пахлавон Маҳмудни шоир, мутафаккир, оғир вазнли пахлавон эмас, пири мушрик сифатида фаолият кўрсатувчига айлантирган. Бу ҳодиса афсонада шундай баён этилган. Нух пайғамбарнинг ўғли Шом Хива шахрини кема шаклида қурган эмиш. Шаҳар денгиз тўлкинлари сингари муттасил қалқиб турар экан. Бир моғол полвон ота оғир нарса сифатида осмондан ташланибди. Шу билан у шаҳар чойхонасида тўхтабди. Полвон ота Хива шахрининг пирига айланибди¹. Табиийки, афсона ислом таъсирида пайдо бўлган Пахлавоннинг осмондан ташланиши, уни пири Маҳмуд сифатида талқин этилишига сабаб бўлган. Айти пайтда афсона унинг кучли, забардаст полвон эканига ишора қилган. Афсонанинг географик жой, тарихий шахс билан боғлиқлиги ҳикоя воқеаларига ишонч туғдирган, унинг таъсирчан кучи пири Маҳмудга топинишни даъват этган. Воқеалар миллий кураш устасини сўфийлик тариқати раҳнамоси сифатида талқин этган. Бу нарса «Полвон ота хассаси»² афсонасида ёрқин ифодасини топган. Ҳикоя оғир вазнли пахлавонни каромат кўрсатувчи авлиё сифат тавсифлайди. У воқеани шундай ҳикоя қилади: «Хивага яқин қишлоқ одамлари полвон отага сувдан қисилганларини айтадилар ва Жайхундан хасса уриб сув чиқариб беришни сўрайдилар. Полвон ота Жайхун бўйига бориб хасса билан дарё қирғоғини бир урганда, хасса ўрнидан сув оқа бошлабди. Деҳқонлар бу сув кам эканлигини айтибдилар. Полвон ота: «Сабр таги сара олтин деганлар, сабр қилинлар, шу жилдираган ариқ суви сизларга етиб ортади дебди. Хасса ўрнидан оқаётган сув аста-секин кўпайиб, охири катта бир ариққа айланибди. Қишлоқ аҳли полвон отанинг саховати туфайли сувга сероб бўлибди».

Афсона Пахлавон Маҳмудни миллий кураш устаси эмас, «пири мушрик» сифатида кўриш истаги заминидан ташкил топган. Бу нарса полвон ота мўъжизаси, авлиё сифат фаолият кўрсатишида юз берган.

¹ Снесарев Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. М., 1983. С. 173.

² Уша асар. 173 бет.

Айтиш мумкинки, ўша даврда жанговар кўмондон, машхур табиб каби тарихий шахсларни ислом арбоби қаторига киритиб ҳикоя қилиш анъанаси диний мафқуранинг кучли таъсиридан дарак беради.

Асҳоби Каҳф («Ғор кишилари») тарихий воқеалардан дарак берувчи, афсона туркий халқлар орасида кенг ёйилган. У тарихий шахс, тарихий воқеалар заминида ташкил топиб шаклланган бўлиб, хаёлий ва ҳаётий уйдирмалар асосига қурилган.

Даққионус атамаси қадимийликни англатиб, асосида тарихий шахс ётади. Унинг араб, форс тилларида шуҳрат топган шакллари Диокласёнус, Дақянус, Дақёнус, ўзбекча версияси Даққионусдир.

Ўрта Шарқ халқлари орасида кенг ёйилган бу афсона тарихийлиги билан ажралиб туради.

Унинг ташкил топишига сабабчи воқеа тарихий ҳақиқатдир. Даққионус аслида тарихий шахс номини билдиради. Мазкур атама қадимги Рим императори Диоклеитоннинг (245-313) исмидир. Диоклетион босиб олган ўлкаларда ғайридинга христиан динини қабул эттирмоқчи бўлган. Қарши чиққанларни қувғин остига олган. Ана шу ижтимоий тўқнашув мазкур афсонанинг пайдо бўлишида тарихий асос вазифасини ўтаган. Реал воқеликка муносабат уни ҳақиқат деб билиш ва маърифий аҳамиятидан келиб чиқади. Бадиий акс эттириш мезони хаёлий уйдирмаларга асосланиши билан белгиланади.

Тарихий ҳақиқатни ҳикоя қилган мазкур афсона варианти Бурҳониддин Рабғузийнинг «Қисаси Рабғузий» асарида шундай воқеани баён қилган. «Румда бир подшо бор эди. Чериги телим эрди. У бошқа бир подшо бирла уришади. Дақёнус ана шу подшони энгиб, унинг олтига ўғлини қул қилиб олади. Бир гуруҳ болалар ўзини худо деб эълон қилган бу золим подшога қул бўлишни истамай Оллоҳдан нажот тиламоқ учун Дақёнус юртидан қочадилар¹. Ҳикояда олтига қочқин номи изоҳланади. Улар ғорга кириб яширинадилар, унинг яна бир варианти Алишер Навоийнинг «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида шундай таърифланган. «Ғор соҳиблари етти биродар бўлишиб, ҳаққи таолога эътикод кўйишган

¹ Носируддин Бурҳониддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 2-жилд. Тошкент, 1990. 96-бет.

ва золим, кофир подшо Дакёнус зулм жазосидан кўркиб ғорга бекиниб олишган¹.

Афсонанинг “Даққиюнус” вариантыда воқеа шундай баён қилинади. Айтишларича, Дакёнус золимлик билан ном чиқарган. Динига кирмаганларни шафқатсиз жазолаган. Унинг ғазабидан кўрққан саккиз киши ва бир ит ғорга яширинади ва уйкуга кетади. Уйғонганларидан сўнг улардан бири овқат келтириш учун ташқарига чикиб, бозорга боради, нон сотиб олмоқчи бўлади. Нонвой Ямлиқо берган пулни қайтариб беради. Ямлиқо ва нонвой бир-бирларининг гапларини тушунмайдилар. Сўнгра тилмоч қақирадилар. Бу Дакёнусдан қолган пул, энди ўтмайди, дейди тилмоч. Маълум бўлишича, Дакёнуснинг ўтганига уч юз йил бўлиб, ғорга яширинганлар шунча вақт ухлаган эмиш².

Афсоналар турли хил давр, ижтимоий ҳаёт босқичларининг белгиларини ўзига сингдирган. Бундан ташқари, хикоя қилинган қочқинлар номининг қисман ўзгариши турли хил уйдирмаларнинг киритилганига қарамай тарихий ҳақиқатнинг айнан сақланганлиги, хусусан, Диоклетион билан ғайридинлар ўртасида юз берган конфликт, тўқнашувлар, босиб олинган ўлкалардаги ерли халқни христиан динига киритишга уринишлар, зулм ва зўрликлар мазкур афсоналарда айнан акс этиб, ўзгаришсиз сақланган. Айни пайтда, афсоналар зулм ва зўрлик, адолатсизлик, босқинчилик сиёсатини қоралаб, озодлик, эркинликни маъқуллайди, қолаверса, қатъийлик, золим шохга қарши турганлар қалбида ўз динига эътиқоднинг кучли эканини мадҳ этган.

Афсонанинг “Эфестлик етти авлиё” ҳақидаги дастлабки намунаси эфестлик христианлар орасида, «Рим империясининг Сурия билан чегарадош сарҳадларида туғилган, кейинчалик араб дунёси томонидан ўзлаштирилган³. Арабларда ташкил топган мазкур афсона вариантлари, хусусан, Қуръони каримда келтирилган ғор саҳобалари ҳақидаги оятлар туркий қавмлар фольклорида ўзига хос афсона версияларининг ташкил топишида асос бўлди.

Рим императорининг номи (Диоклетион) даврлар ўтиши билан талаффузда ўзгариб Диоклетион Диёкёнус, Дакёнус, ниҳоят

¹ Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Тошкент, 1990. 121-123-бетлар.

² Ўзбек С.Э. Тошкент, 1972. 579-бет.

³ Гордлевский А.А. Сказания и легенды. Избр. Соч. М., 1960. Том 1. С. 437-438.

Даққиюнус шаклига келиб қолган. Даққиюнус бир ўринда, хусусан, ўзбеклар орасида эскиб қолган нарса, ҳодисага нисбатан қўлланадиган айтимга айланиб қолган. Мазкур афсонанинг бошқа бир варианты¹ сюжет тузилиши, образлар тизими, хусусан, конфликт, асосий ғоялар юқорида келтирилган афсоналарга ўхшаш бўлиб, тарихий ҳақиқатдан дарак беради. Тарихчиларнинг хабар беришича, Хоразмий бу афсонанинг тарихини аниқлашга уринган ва Византия яқинидаги машхур ғорга кирган ва унда суяклардан бошқа ҳеч нарса топмаган². Кўрииб турибдики, мазкур афсоналар ўзаро типологик ўхшашликка эга бўлиб, реал воқеа, ижтимоий муносабат, қарама-қаршилиқлар, руҳий кечинмалар замирида вужудга келиб, тарихий шахс, реал воқеалардан дарак бериш хусусияти, этимологик характери билан ажралиб туради. Афсона жанрининг мазкур типи ҳақида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Тарихий афсоналар тарихий факт, ижтимоий тўқнашув, шахслар ҳаётини айнан сақлаганлиги, акс эттирганлиги, матонатли кишиларни идеаллаштирганлиги билан ажралиб туради.

2. Тарихий афсоналар халқ маданияти, ижтимоий ҳаёт, урф-одат, машхур шахслар атрофида ташкил топиб шаклланган. Тарихий реал воқеалар уйдирмаларда тавсифланган. Афсонанинг ахборот функцияси ҳал қилувчи роль ўйнаб, бадиий-эстетик жиҳати нисбатан кучсиз ифодаланган. Мазкур тип афсоналар халқ тарихини ёритишда ёрдамчи восита вазифасини адо этади.

1.4. ТОПОНИМИК АФСОНАЛАР: ФУНКЦИЯСИ, АЙРИМ ХОССАЛАРИ

Топонимик афсона - илк бор юзага келган шаҳар, кишлоқ, қўрғонлар, тоғ, дарёларнинг пайдо бўлиш, номланиш сабабларини тавсифловчи насрий ҳикоя.

Унинг воқеалари табиат, жамиятни билиш, муайян тарихи, географик жойнинг юзага келиш, вайрон бўлиш, қалъа, сой, денгиз номларининг пайдо бўлиш тарихини инкишоф этади. Сюжет мотивлари ҳаёлий, тўқима воқеалар асосига қурилган. Инчунин, уйдирма ҳал қилувчи роль ўйнайди.

¹ Ирисов А. Хоразмий ва Форобий. Тошкент, 1961. 3-бет.

² Ўша асар. 8-бет.

Тарихий шахс, тўқима қаҳрамонларнинг фаол ҳаракатини ҳикоя қилган воқеалар тарихий ҳақиқатни аниқлаш, уни оидинлаштиришга имкон беради.

Ҳикоя воқеаларининг географик жой билан боғланиши, асос қилиб олинган тарихий ҳақиқатни аниқлашга қаратилганлиги унинг ўзига хос хусусий белгиларидандир. Ҳар бир сабаб, натижа ҳаёлий ва ҳаётий фактлар мисолида тасдиқланган. Таъкидлаш керакки, тарихий ҳақиқатни ёритган далиллар ҳар доим ҳам тўғри чиқа бермайди. Шунинг учун ҳам генетик асосни аниқлашнинг бу хил усули дастлаб «халқ топонимикаси» деб юритилган. Афсоналарнинг топонимик характери, унинг асосий ва ҳал қилувчи белгиси, етакчи компонентидир.

Бу хил афсоналар ҳикоя қилишнинг «ўтмишга бир назар» қабилида иш юритиши билан ажралиб туради. Ҳодисалар аниқ маконда юз беради, воқеа вақти қадим ўтган замонга йўналтирилган бўлиб, конкрет жойда якун топади.

«Аёзқалъа»¹ афсонасида воқеалар тизими ҳаёлий, бироқ, аниқ, географик макон ҳақида ҳикоя қилади. Унинг ривожини муайян ходиса, географик жой, қалъанинг пайдо бўлиш, номланиш сабабини изоҳлашга, масаланинг натижасини оидинлаштиришга қаратилган. Шунинг учун ҳам топонимик афсоналар фольклор асарларининг эътиборли турларидан бири бўлиб, тарихий ҳақиқатни аниқлаш, ёритишда алоҳида аҳамият касб этади. Демак, мазкур типдаги афсоналар халқ маданияти тарихига муносабатнинг насрий ифодаси янглиғ ташкил топган.

Сюжет ҳажман йиғиқ, ихчам, ёйиқ, мураккаб, қадимда ўтган воқеаларни аниқ, лўнда ифодалашга мослаштирилган. Унинг чизигида анъанавий мотив, диалоглар кам қўлланади, ҳикоянинг баён усули эпизодлар тизимининг аниқлигини ошириб, мантқан боғланишини таъминлаган.

Сюжетнинг инициал қисми эртақ таъсирида бошлама шаклини олган тайёр формулалар қўлланади. Улар шаклий тузилиши, маъносига кўра уч хил типда намоён бўлади.

Биринчи хил формула вақт кўрсаткичи маъносини англатади. «Қадим замонда», «Бир замонлар», «Ўтган замонда», «Илгари замонда», «Дастлаб», «Бир вақтлар» ва ҳоказолар. Бундай шакллар

¹ Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Тошкент, 1964. 29-бет.

воқеа ва ҳодисаларни ноаниқ замонда юз берганлигини таъкидлаш вазифасини бажаради.

Иккинчи хил формулалар бошлама маъносини англатади. «Айтишларича», «Ҳикоя қилишларича», «Талқин қилишларича», «Кексаларнинг сўзига қараганда», «Ривоятларга кўра», «Афсоналарга қараганда» ва бошқалар. Бу хил эпик бошламалар ҳикоянинг тўқима эмас, ҳаётий эканига ишора маъносини қайд этади.

Учинчи хили бошлама ўрнида дарак маъносини англатувчи гаплар қўлланади. «Бу ерларга Сулаймон пайгамбар келган», «Бир куни мана шу шаҳарда аждаҳо пайдо бўлди» ва бошқалар. Бундай тўқима гаплар бошловчининг воқеаларни ўзи турган жой билан боғлаш, юз берган воқеани реаллаштиришга уриниш мақсадини англатади. Тайёр формулалар воқеаларни ҳақиқатдан узоклаштириб, афсона табиатига мослаштиради.

Топоним афсоналарнинг ўзига хос белгиларидан яна бири ҳикоя воқеаларидан хисса чиқариш хусусиятидир. Қиссадан хисса тугаллама шаклида бўлиб, муайян факт мисолида тасдиқланади. Энг муҳими ургу бериб, қайд этилади, кўрсатилади. «Шу-шу қишлоқ «Илон бузғон» аталибди», «Афросиёб лашкарлари кўмилган ерда «Қора қум саҳроси бунёдга келган», «Ўша вақтдан бошлаб қарвонлар бу лаънатланган жойга кўнмай ўтадилар». Бундай тугалланмалар тингловчи шуурини жалб этиб, воқеликка ишонч уйғотади.

Топонимик афсоналарда тарихийлик аниқ ва ёрқин ифодасини топган. Ҳикоя асосини ташкил этган реал воқеалар, тарихий ҳақиқат, хусусан, бунёд этилган қўрғон, қишлоқ, шаҳар, сув ҳавзалари, вайрона сарой харобалари, қалъа қолдиқлари, шунингдек, географик ўрин, жой номлари афсона учун тарихий асос вазифасини ўтаган. Тарихий ҳақиқатга муносабат уни улуглаш, маъқуллаш ёки аксинча, қоралашдан келиб чиқади. Унинг бадий акс эттириш мезонлари ҳаёлий уйдирмаларга асосланиши билан белгиланади. Номи кенг ёйилган «Хазорасп», «Қалта минор», «Барокподшо», «Аёзқалъа», «Тук дўнги», «Илон бузғон»¹ каби топонимик афсоналар ўзига хос тарихи билан ажралиб туради. Маълумки, кўҳна Урганч, Хива, Самарқанд, Бухорода қадимги, ўрта аср ёдгорликларининг ранг-баранг намуналари қад кўтарган.

¹ ФА. Инв. № 1304.

Ана шу осор-атикалар инсон тафаккури, фалсафаси, истеъдоди, ғам-алам, шодлик, қувончи, мардлик, қахрамонлик ҳақида ҳикоя қилувчи тилсиз гувоҳ сифатида қимматли. Ҳар бир обида, шаҳар, қишлоқ номлари ўз афсонасига эга. «Хазорасп»¹ шулар жумласидан бўлиб, қадимги Хоразм воҳасидаги аҳолининг дунёқараши, турмуш тарзини (чорвачилик) акс эттирган. Шаҳар номининг пайдо бўлиш тарихи “учар минг от”га боғланган. «Айтишларича, бир ўлкада учар минг отни тутиб олиш учун уларнинг доимо келиб сув ичадиган булоғига беҳуш қиладиган дори сепиб кўядилар. Шу хийла билан учиб келадиган отларни тутадилар, қанотларини қирқадилар ва уларни инсон хизматиغا мажбур эттирганмишлар. Шу-шу ўша обод бўлган жойнинг номини «Хазорасп» (минг от) деб юритадилар». Афсона кутилмаганда яқун топади.

Бизнингча, «Хазорасп» атамаси минг от яшайдиган жой номини эмас, ҳазорлар истиқомат қиладиган ўлка маъносини англаган бўлиши керак.

Хабарнинг тўғри, нотўғрилигидан қатъи назар унинг заминада ҳақиқат элементлари бор. Жой номининг юзага келишида ҳазар этноними, шунингдек, эзгулик ҳақидаги орзу, от культига эътиқодлар асос вазифасини ўтаган. Баён қилинган афсона хабари ҳақиқат эмас, уйдирмадир.

Афсонанинг Г.П.Снесарев варианты² тўлик, мукамаллиги билан ажралиб туради. Унинг таҳлили атаманинг пайдо бўлиш сабабини эмас, шаҳарнинг бунёд этилиш омилини изоҳлайди.

Афсона талқинида ислом таъсири сезилади. Демак, у нисбатан кейин пайдо бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг турли хил босқичлари ўз ифодасини топган. Ҳар икки вариант “учар минг отни тутиш» мотиви асосига қурилган. Воқеа бирида маконнинг ном билан аталиши, иккинчисида эса шаҳарнинг бунёд этилишига сабабчи бўлади. Айни пайтда, отни тутиш ҳақидаги истак сюжет тугунини ташкил этган.

Кейинги вариантнинг характерли томони шундаки, у икки планли сюжет асосида қурилган. Биринчи пландаги сюжетни Сулаймон пайғамбар билан Самандар дев тўқнашуви, ташкил этади ва у девни тутиш мотиви асосига қурилган. Конфликт девни хибсга

¹ Фан ва турмуш. 1973. № 6. 2-5-бетлар.

² Снесоров Г.П. Реликты... М., 1969. С.323.

олиш билан ечилади. Сюжетнинг иккинчи планида Самандар дев учар отларни тутиб беради. Воқеалар нореал, хаёлий, ислом мафкураси таъсирида тавсифланган. Ҳодисалар ислом ғояларига бўйсундирилган. Афсонанинг топоним характери сақланган. Биринчи қатламдаги воқеалар янги, ҳикояда ёрдамчи функцияни адо этади.

Афсонага кейин қўшилган Сулаймон образи эса ислом орқали ўтган. Унинг ташкилотчилик фаолиятида «исломгача бўлган қадимги ўтмиш белгилари кўринади.¹ Шу ўринда айтиш керакки, “Ўрта Осиёдаги азиз – авлиёлар культининг тарихий илдизлари икки манбага, дин тарихининг икки босқичи – аждодлар культига эътиқод ҳамда антик Ўрта Осиё цивилизацияси шароитида юзага келган оташпарастлик худолари культига бориб боғланади. Сулаймон образининг генетик асосида дастлабки оила, уруғ култи эмас, балки Хизр сингари «катта патриархал оилаларни ташкил этган аждодлар» култи ётади”². Бинобарин, бу ўринда афсона якуни характерли.

Унда “Сулаймон пайғамбар қанотли отлар тутилган жойда қўрғонлар қурилишини бошлаб юборади. Демак, азиз, - авлиё ўзида патриархал муносабатларни акс эттирган аждодлар культининг шакл, мазмуни ўзгарган, анъанага айланган намунасидир. Мазкур персонажнинг исломлаштирилган инварианти (аждодлар култи) да бўлганидек, мафкуравий функция сақланган, маданий код чегараланган, конкрет ифодаланган эмас.

Афсоналарнинг ҳар икки варианты функциясига кўра ўзаро типологик ўхшашликка эга. Кейинги вариантда янги қўшилган, тавсифланган ном тўқима воқеаларнинг содир бўлиш сабабларини ойдинлаштирган.

Афсонанинг топонимик характерини белгиловчи тафсил учар «минг от»дир. Осмон отлари халқ насида, хусусан, афсона, эртақларда ғайритабиий тасвирланган. Реал отнинг масофага тез, осон, барвақт етиши, табиий ҳолати, ҳаракати туркий қавм, кўчманчи элатлар орасида идеаллаштирилган, муқаддас культ даражасига кўтарилган.

¹ Ўша асар. 279-бет.

² Ўша асар. 280-бет.

От «Авесто»да Ахурамазда билан боғланган¹. От култи, унинг муқаддас эътиқодлар билан боғлиқ экани қадимги турк уруғлари орасида аниқ, равшан ифодаланган. Ёқутлар эътиқодига кўра, отнинг келиб чиқиши осмон билан боғланган². Баъзи ҳикояларда «булут орасида кўнғирокдек кишнаган, олди, кўкраги оқ сут рангли тойча кўринади»³ деб тавсифланган. От култи ўзбекларнинг қадимги авлодлари орасида ҳам мавжуд бўлган. Отга эътиқод милоддан аввалги, 126 йилда Ўрта Осиёдаги Хуннлар орасида юз берган. Бу хабар Чжон-кань ахборотида мавжуд. «Даванда (ҳозирги Фарғона) осмон отларидан тарқаган ажойиб отлар яшайди... Улардан тер ўрнидан қон чиқади»⁴. Эсдалиқдаги «Осмон отлари» ҳақидаги хабар афсоналарда яна ҳам ойдинлашган. «Даванда баланд тоғ бор. Тоғда ушлаб бўлмайдиган отлар яшайди. Шунинг учун аҳоли човқар байталларни қочириш учун шу тоғ ёнбағрида қолдирадидлар. Туғилган тойчалардан тер ўрнида қон чиқади. Уларни осмон отларидан тарқаган тойчалар деб аташган»⁵. Демак, «осмон отлари» мазкур афсонада таърифланган қанотли минг отнинг эпик намуналаридир.

Бу отлар асосан ҳаво стихияси билан боғланган. Юзага келган от култи, «осмон отлари»га ишонч-эътиқодлар эртак, афсонада мавжуд «учар от», «қанотли минг от» каби хаёлий эпик отларнинг пайдо бўлишида сабабчи воситага айланган.

Муқаддас отларнинг эпик намунаси эстетик функцияни адо этади. Бинобарин, афсонавий отларнинг бадиий кўчими қанотли, учар от, ғайритабиий хусусиятга эга бўлган эпик от шаклида тавсифланган.

Самандар дев ажина, жин, фаришталар олами ер ости дунёсининг вакили, ёвуз рух, Ахрамон тимсоли, унинг образли ифодасидир. Топонимик афсоналар мураккаб, сюжет воқеалари, образлар тизими бўрттирилган, анъанавий нутқ мотиви, савол-жавоблардан ташкил топган. Улар нисбатан қадимий, таракқиёт жараёнида эртак, нақлларга хос белгиларни қабул қилган. Бу хил

¹ Толстов С.П. Древний Хорезм. М., С. 304.

² Потопов Л.П. Конь в деревнях и эпос народов сояна Алтая. Сб. Фольклор и этнография. М. 1977. С. 165.

³ Там же. С. 165.

⁴ Материалы по истории СОННУ. М., 1968. С. 167.

⁵ Там же. С. 67-168.

афсоналар ўзига мос тугал сюжет, бадий тасвир воситалари билан ажралиб туради. Сюжет воқеаларида ҳаётий персонажлар қатори мифологик образар фаол қатнашади.

Жанубий Қозоғистоннинг Сайрам яқинидаги Лангар туманига қарашли Султонрабoт қишлоғида «Илон бузғон» номли тепа мавжуд. Қишлоқ дастлаб ана шу тепа устида жойлашган, кейинчалик халқ орасида юрган турли гапларга кўра қишлоқ вайрон бўлган, аҳоли шу тепа ёнбағрига кўчиб тушган. Ушбу тадқиқот муаллифининг мазкур жойдан ёзиб олган «Илон бузғон» афсонаси қишлоқнинг бузилиши, «Илон бузғон» аталиш сабабидан хабар беради. Афсонанинг географик жой билан боғланиши унинг топонимик характери ни белгилайди. Афсонада муқаддас илон культига эътиқод, табу-тақиқнинг бузилиши нақл этилган.

«Бир кампир кечкурун сигир соғиб, сутини косаларга солиб кўяди. Эрталаб қараса, бир косадаги сут йўқ, ўрнида битта олтин танга турган эмиш. Эртаси, индинига ҳам шу воқеа рўй беради. Кампир ухламай кузатади. Қараса, бир улкан илон пайдо бўлиб, сутни ичиб, танга ташлабди, катта тешикка кириб кетибди. Кампир сирни кўшнисига айтибди. Кўшниси, катта қозонда ёғ қиздириб илон инига қуйибди. Даҳшатли чинқириқдан сўнг илон чиқиб, ёғ қуйганни чақиб, бутун қишлоқни вайрон қилиб ташлабди. Халқ пастга қараб қочибди. Шундан сўнг қишлоқ «Илон бузғон» аталибди¹.

Афсонанинг пайдо бўлиб шаклланишида илон культига эътиқод, тақиқнинг бузилиши, сиғинишлар тарихий асос деб хулоса чиқариш тўғри бўлмайди. Қишлоқ қачонлардир юз берган табиий офатлар туфайли харобага айлангани аниқ. Ана шу реал ҳодиса унутилгач, қишлоқнинг вайрон бўлиши сабаби тепаликдаги ғор ва ғорда яшаган уйдирма илон билан боғлаб юборилган. Тўқима воқеа бўрттирилган, ғайритабиий мотивлар кўшилган, илон культига эътиқод жонлантирилган ва у хаёлий уйдирмаларда ҳикоя қилинган. Илон культига эътиқод, топиниш, ҳурмат қилиш. табунинг бузилиши, тўқнашув шаклида истифода этилган.

Афсонанинг В.В.Бартольд вариантыда илон уясига қиздирилган ёғ қуйиш мотиви шоҳ буйруғи билан амалга ошади. Афсонада тўқнашув бўрттирилган, ижтимоий маъно касб этган. Ҳар икки

¹ Шахсий архив. Кўлёзма. 2-б.

вариантда табунинг бузилиши айнанликка эга бўлиб, эпик кўчими сирнинг ошкор бўлишида амал қилади. Мотив очкўзлик, зулм, зўрликни инкор этиб, ўзаро ҳурмат, тинчликни маъқуллайди.

Афсонанинг Раҳматилла Юсуф ўгли варианты «Офатли аждар» деб аталади. Афсона нисбатан бадийлаштирилган, образлар типиклаштирилган ва тимсолий қиёфаларда тавсифланган, у эртақ қолипида ҳикоя қилинган. Воқеалар географик жой номи билан боғланади. Унинг топонимик характери сақланган. «Ҳозирда ҳам мазкур туба мавжуд бўлиб, уни «Аждар туба» атайдилар. Афсонада илон образи битта эмас, иккита. Улар муқаддас культ сифатида талқин этилган. Ҳар бири «қамишнинг ўримидай, боши олтин, танаси кумушдан... Илон ойнанинг шуъласида йилт-йилт этиб, оғзида бир дона олтинни тишлаганича ўрмалаб келиб қабоқчадаги сутни симириб ичибди-да, қабоқчага олтин ташлаб кетибди». Воқеа вариантлари ўзаро типологик ўхшашликка эга. Бироқ, илонлар муқаддаслаштирилган, ғайритабiiй кучга эга бўлиб, илоҳийлаштирилган, чопса-чопилмас, ўлим билмас хусусиятга эга. «Мардикор йигит илонни кетмон билан бир урибди. Илоннинг бош томонидан бир қаричча қолгани чириллаб, ҳавога кўтарилиб, кип-қизил оловдай айлана берибди... йигитнинг тос тубасидан кириб оёғидан чиқиб, ерга сингиб ғойиб бўлибди»¹.

Афсона Боғдон қишлоғининг бузилиб вайрон бўлиши, тепаликнинг пайдо бўлиш сабабини изоҳлашга қаратилган. Сюжет воқеалари эртақ руҳида нақл этилган. Талқиндаги образ, мотивлар натижанинг ҳикоя қилинишига йўналтирилган.

Вариантлашув географик жойнинг бузилишига сабаб ҳодиса, уйдирмалар воқеанинг анъанага айланиши алоҳида мотив сифатида кенг ёйилишидан келиб чиққан.

Афсонанинг эртақ шакли «Нодон бола» аталади.

Хуллас, бу хил афсоналар халқ тарихи, ижтимоий ҳаёт, урф-одат, географик жой, кўрғон, тепа, шаҳар бузилиши ёки номланиш сабаблари ҳақидаги воқеа ва ҳодисаларни ҳикоя қилиши билан ажралиб туради. Уларнинг ахборот функцияси ҳал қилувчи роль ўйнаб, эстетик функцияси нисбатан кучсиз ифодаланган.

Афсоналар халқ тарихи, маданиятини ўрганишда зарур аҳамият касб этади, қолаверса, улар эстетик дунёқарашнинг илк намуналари сифатида аҳамиятлидир.

¹ Боболардан қолган нақллар. Тошкент, 1998, 24-бет.

ИККИНЧИ ҚИСМ

2. ЎЗБЕК ХАЛҚ РИВОЯТЛАРИ

Ривоят термини ҳақида

Ровий ривоят сўзидан олинган бўлиб, шахсан эшитган воқеаларни такрор айтувчи маъносини англатади. Айрим фактлар ровийларнинг қадимда мавжуд бўлганлигидан хабар беради. Абу Райҳон Беруний мусулмон оламида профессионал ровийлар бўлганлиги ҳақида шундай хабар беради: «Аш Шаъбий мусулмон ривоятларини нақл қилувчи ровий»¹.

Аш Шаъвий ривоятчи, Абу кўса Ашъорий Умар ибн Ҳаттобга ёзган бир хатида «сендан бизга мактублар келади, уларда тарих йўқ» деган². Кўринадики, ровийлар асосан тарихий ривоятларни ҳафизасида сақлаган, айтиб юрган кишилардир. Масалан: Аш Шаъбий айтади: «Пайғамбар душанбага ўтар кечаси, рабиял ойининг иккинчисида, биров саккизинчисида деса, бошқаси эса ўн учинчисида деган»³. Ёки «Аммо ровийлар андоқ ривоят қилур эрдиким, «Марв» деган юртда Така деган эли бор экан, Қушитхон деган хон бор, кўп зиёда жанг боз эди»⁴. У бу ривоятнинг тарихий эканини шундай таъкидлайди: «Ал қисса, шул айтулғонда тамоман ёлғон йўқдир, тамоми рост, вокиф бўлғон сўзлардир»⁵. Айтиш мумкинки, қадимда ровийлар бўлган, кейинчалик ровийчилик йўқ бўлиб кетган. Шундан кейин ривоятни хоҳлаган вақтда хоҳлаган киши айтиши мумкин. Уни профессионал эртақчи ёки дostonчи айтиши шарт эмас, балки эшитган, билган шахс, хоҳлаган вақт ва формада ҳикоя қилади⁶. Дастлаб ровийлар кўпроқ тарихий шахс, тарихий воқеалар билан боғлиқ ривоятларни ҳикоя қилган. Улар репертуарини кўпроқ ривоят, афсона, тарихий воқеалар билан боғлиқ ҳикоялар ташкил этган⁷. Профессional ровийларнинг эрта йўқолиши ривоят жанри ривожини тўхтатган.

¹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд. 1968. 66-бет.

² Ўша асар. 66 бет.

³ Ўша асар. 67 бет.

⁴ В.В.Бартолд Соч. Т.9 СПб. 1909. С. 16.

⁵ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд. 6-бет.

⁶ Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. Тошкент, 1981. 67-бет.

⁷ Ўша асар. 7-бет.

Ривоят тарихий воқеаларни аниқлашда кўшимча манба вазифасини ўтайди. Бу хусусият ривоят жанрини афсонага тенглаштиради. Бироқ, у ҳар иккисининг мустақил жанрлар эканини инкор этмайди. Жанрнинг фаркли жиҳати ҳаёлий эмас, ҳаётий уйдирмаларга асосланишидадир¹. Ҳар иккиси маърифий аҳамият касб этган.

Ривоятнинг сюжет тузилиши характерли бўлиб, қисқа, ихчам, мантқан ўзаро боғлиқ воқеа ва ҳодисалар асосига қурилган. Сюжет бошламасида эртақлар таъсири сезилади. У: «Ҳусайн Мирзонинг қирк вазири бўлар эди», «Бу шаҳарда бир табиб ўтган экан» шаклида ифодаланган, гоҳо ривоят воқеани хусусий бошламаси билан баён этади. «Айтишларича», «ривоят қилишларича», унинг классик намунаси «андоқ ривоят қилибдурларким» каби тайёр қолипга айланган формулалар билан бошланади. Ривоят конкрет вақтни кўрсатиши билан ажралиб туради: «бир вақт», «бир куни», «қадим замонда» кабилар.

Баъзан сюжет воқеалари бошламасиз, тўғридан-тўғри бошланади. Тугаллама анъана эмас, оддий ва ҳаётий, салбий персонажга танбеҳ бериш ёки бош қаҳрамоннинг маънавий ғалабаси, онгли муносабатни англатувчи жумлаларда баён этилади.

Ривоят билан оғзаки ҳикоя айтувчининг позициясига кўра ўзаро фарқланади. Айтиш жоизки, эпик позициянинг ички шакли нафақат оғзаки ҳикоя, балки демоник ҳикояларда ҳам аниқ намоён бўлади. Унда айтувчи ўзи иштирок этган воқеаларни ҳикоя қилади ва бу ҳикояда эпик позициянинг ички шакли аниқ кўринади.

Ривоят жанрида айтувчининг шахсан ўзи эпик воқеа баёнида иштирок этмайди, ҳодисалар гувоҳи бўлмайди. Бинобарин, айтувчи билан ҳикоя ўртасида ташқи боғланиш кузатилади, яъни айтувчи эпик воқеани ташқи ҳолатда туриб кузатади ва муносабатда бўлади. Демак, ривоят воқеанинг шоҳиди бўлган шахс номидан гапирмайди².

Ривоятларда вақт нисбатан конкретдир³. Ҳар бир эпик воқеа ва ҳодиса аниқ вақтда юз беради. Бу жиҳат ривоят жанрининг ўзига хос хусусиятини белгилайди.

¹ Имомов К. Ўзбек фольклор очерклари. Тошкент, 1989. 4-бет.

² Новикова А. М. Русское народное поэтическое творчество. М., 1986. С. 163.

³ Имомов К. Ўзбек халқ жанрлари таснифи Ўзбек тили ва адабиёти, 1998, 1-сон, 47-бет.

Ривоятларнинг ўзига хос хусусиятлари

Ўзбек халк наصريда шундай жанрлар борки, асосий мақсади тарихий ҳақиқатни акс эттиришдан иборат. Ривоят ана шундай жанрлардан биридир¹. «Ривоят – муайян факт, тарихан ишончли воқеаларни ҳикоя қилувчи алоҳида жанр. Унинг эпик воқеалари мукамал, тугалланган, Бирок, композиция, стилистик формулалар барқарор, катъий ўзгармас хусусиятга эга эмас. Улар реал, объектив нарса, ҳодисаларнинг келиб чиқиш сабабини баён этади.

Тарихийлик ривоятнинг жанрий хоссаларини белгилаш имконини беради. Хусусан, «жанрда тасвирланган ҳақиқат, унинг тавсифи, баҳоланиши, воқеликка муносабат ва ёндашиш принципи»² ҳар бир турнинг ўзига хос хусусиятини белгиловчи воситаларнинг пайдо бўлишини таъминлайди.

Ривоят жанри тарихий ҳақиқатга асосланади. Иқтимоий ҳаёт, машхур шахслар фаолияти, ақл, идроки, таникли саркардаларнинг одил ҳаракати, улуг табиблар, ажойиб муолажа, тарихий жанг ва ҳодисалар, алломаларнинг одоб-ахлоқи, шаҳар, кўрғонларнинг номланиши, бузилиш сабабларини ҳикоя қилади. Жой, макон номларининг пайдо бўлишида сабабият билан боғлиқ муайян воқеалар мазкур жанр асосини ташкил этган. Ривоят реал нарсани билвосита акс эттиради. Факт ва тарихий ҳақиқат омил ҳодиса мазмунини ифода этади. Бу нарса мазкур жанрнинг нафақат маъноси, балки шаклий тузилиши, қурилмасининг ҳам юзага келишига сабабчи бўлади³. Жанр эпик воқеаларга ҳаётда юз берган ҳақиқат деб муносабатда бўлади, у тингловчида ишонч уйғотади, ҳикоя қилинган ҳодисаларни рост, чин деб билади.

Ривоят жанрининг муҳим хоссаларидан бири ҳикоя қилиш услуби бўлиб, у насрий баёнга асосланди. Бу нарса устувор йўналишга эга. Мазкур жиҳат уни афсона жанрига тенглаштиради. Воқеа ва ҳодисалар баёнида монолог, диалоглар деярли қўлланмайди.

Ҳар бир реал, муайян нарса, ҳодисалар ҳаётини уйдирма, аъъанавий мотивларда ишончли баён этилади. Ҳаёлий уйдирма

¹ Пропп В. Я. Фольклор и действительность. М., 1976. С. 118

² Ўша асар. 36-бет.

³ Путилов Б.Н. Типология фанларига историзма. Типология народного эпоса. М., 1975. С. 164.

нисбатан кам, тафсил шаклида келади. Ҳаётий уйдирма, анъанавий мотивлар тарихий ҳақиқатга монелик қилмайди, аксинча, уни тўлдиради, умумлаштириб, муҳим белгини аниқлаш, маълум қилишга имкон беради¹. Энг муҳими, воқеаларни тўлдириб, сюжет йўналиши, унинг ечимини мантиқан асослаш, ўзаро боғлашда етакчи эмас, кўмакчи функцияни адо этиб, тарихий шахсларни идеаллаштиришга имкон беради.

Жанрнинг асосий функцияси реал факт ҳақида хабар бериш, билишга хизмат қилишдан иборат. Афсона жанри эса ғаройиб, айни пайтда ишончли ҳодисалардан дарак бериб, ўргатишга ҳаракат қилади². Демоник ҳикоя ғайритабиий ифодаланган реал ҳодиса, диний эътиқодни таъкидлаб, ҳақиқат эканини тасдиқлайди.

Ривоят афсона сингари воқеаларни ўтмишга йўналтиргани билан ажралиб туради. Ҳар икки жанр ҳам юз берган ҳодисаларнинг ўтган замонда, ижтимоий ҳаётнинг турли хил босқичларида содир бўлиш сабабини ёритиш, аниқлашга қаратилган.

Ривоят жанри ўзида тарихий хабарлар мажмуини жамлаган³. Шунинг учун ҳам бу жанр тарихий фольклорнинг ажралмас қисми ҳисобланади, мазмунида ижтимоий-маиший ҳаёт ўз ифодасини топган. Тарихий ҳақиқат эпик воқеалар тизими билан боғлиқ ҳолда тасвирланган. Муайян ҳодисаларнинг турли хил мавзулари ривоят жанрининг ички турларини ташкил этади. Нарса, ҳодисалар реал жой билан боғланади. Локаллаштириш амалий аҳамият касб этиб, ахборот учун қўлланади ва жанр табиатини белгилаш имконини беради.

Воқеликка муносабат эртас, нақлларни уйдирма деб билиш, афсона, ривоят воқеларини ҳақиқат деб англаш билан белгиланади. Ривоят тарихий ҳақиқатнинг содир бўлиш сабабларини изоҳлаш, таъкидлаш⁴ хусусияти билан фарқланса, демоник ҳикоялар эса аксинча, юз берган ғайритабиий воқеанинг реаллигига ишонтириш,

¹ Смирнова В.К. О некоторых типах исторических предании. История, культура, фольклор и этнография славянских народов. М., 1968. С. 266.

² Померанцева Э.В. Жанровые особенности русских быличек. Фольклор и этнография славянских народов. М., 1968. С.279.

³ Аникин В. П. Художественное творчество в жанрах сказочной прозы. Русский фольклор. Русская народная проза № XIII Л., 1972. С.7.

⁴ Соколова В.К. Принципы и средство изображения действительности. Фольклор и историческая действительность. Махачкала, 1976. С.23.

унинг рост эканини тасдиқлашга уриниш билан алоҳидалик касб этади.

Ҳар бир насрий жанр учун танлаб олинган тасвирий восита, ижро услуби, унинг моҳияти, функциясига жавоб беради¹. Шу маънода афсона, ривоятларда воқеликни бадиий ифодалаш кучсиз, баён услуби кучлидир. Тавсифий ҳодиса, ҳаётий уйдирма анъанавий мотивлар реал воқеликни изоҳлаш учун хизмат қилади. Ҳодисаларни акс эттириш ҳаёлий ва ҳаётий уйдирмаларга асосланади.

Эртак, нақл, латифаларда эса бадиийлик кучли, поэтик ифодалаш усули алоҳида аҳамият касб этади. Улар воқеа ва ҳодисаларни тасвирлаш, бўрттириш, етакчи қаҳрамонларни иделлаштириш, айни пайтда, эстетик завқ бериш вазифасини адо этадилар.

Ривоятларда образлар тизими асосан икки, уч хил персонаждан ташкил топган. Биринчиси етакчи, иккинчиси ёрдамчи ва учинчиси рақиб персонаждир.

Етакчи персонажлар таркиби тарихий шахслардан иборат бўлиб, Тўмарис, Широқ, Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Машраб, Амир Темур, Абу Али ибн Сино каби улуғ, элга танилган шахслар, шунингдек, доно ва тадбиркор кишилар етакчи эпик қаҳрамон сифатида фаолият кўрсатадилар.

Етакчи қаҳрамонлар рақибга қарши чиқиб, маънавий ва жисмоний тўқнашувларда ғалаба қозонади, адолат ўрнатиб, ёвузлик, зулм ва зўрликни йўқ қилишда фаоллик кўрсатади. Бундай ҳаракат эпик воқеалар ечимини таъминлаш вазифасини адо этадилар. Бош қаҳрамон умумлашма образ сифатида намоеён бўлади.

Ёрдамчи персонажлар таркибини анъанавий образлар ташкил этади. Булар деҳқон, сартарош, ўтинчи, вазир, мулозимлар бўлиб, кўмакчи функцияни адо этадилар, қолаверса, сюжет эпизоди, анъанавий мотивларнинг юзага келиши, пайдо бўлишида алоҳида аҳамият касб этадилар.

Рақиб персонажлар Александр Македонский, Доро, Кайхусрав, Абдуллахон, Султон Маҳмуд, Тўхтамишхон каби тарихий шахслар, шунингдек, анъанавий шоҳлар, хон, адолатсиз вазирлар, айёр,

¹ Померанцева Э. В. Жанровая особенности русских быличек. М., 1968. С.279.

фитначи, мўлтони кишилардан ташкил топган. Рақиб персонажлар бажарадиган вазифаси бузиш, босқинчилик, йўқ қилиш, ўт қўйиш, вайрон қилиш, алдаш, фитна қўзғаш кабилардан иборат.

Бу хил персонажлар зиддиятининг келиб чиқиши сюжет ривожини, ижтимоий-сиёсий конфликтнинг кучайиши, айти пайтда, тугун ечимининг юзага келишига сабабчи ҳодисалардир. Демак, ривоятларда образлар тизимида кирган персонажлар ҳаётий ифодаланган. Ғайритабиий персонажлар деярли учрамайди. Тарихий шахслар идеаллаштирилган, умумлашма образ сифатида талқин этилган. Бу хусусиятлар ривоятнинг ўзига хос табиатини белгилайди.

Ривоят мавзулари ранг-баранг бўлиб, уларни ибтидоий жамоа, феодал тузумнинг турли хил босқичлари, ўрта аср Шарқ маданияти, урф-одат, ахлоқ нормалари, жангу жадаллар, антифеодал, антиклерикал воқеалар ташкил этади.

Ривоят жанри халқ қаҳрамонлари, ахлоқ нормаларини нақл этиб, реал фактлар мисолида тасдиқлайди. Унда идеал одоб, меҳнат тажрибалари маъқулланиб, салбий белгилар, феодал ҳаётнинг босқинчилик сиёсати қораланади.

Ривоят жанрининг тасниф мезонлари

Ривоятларда акс этган мўйян шахс фаолияти ҳақидаги эсда қоларли воқеаларнинг тарих билан алоқадорлиги шубҳасиз, у аниқ ва ёрқин кўзга ташланади. Қадимги сарой, кўрғонларнинг пайдо бўлиши ёки бузилишига омил восита қавмлар, уруғ, қабилаларнинг юзага келиш, номланиш сабабини изоҳлашга қаратилган топоним, эпоним характердаги ривоятларнинг ҳақиқат экани ноаниқдек кўринади. Бироқ,, жанрнинг мазкур намуналари тарих билан алоқадорлиги исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир. Улар муайян тарихнинг тажассумидир. Аниқроғи, тарих мазкур ривоятларнинг моҳиятини ташкил этган. Унинг заминини эгаллаган ана шу ҳақиқат уни алоҳида жанр сифатида тасниф этиб, ўзига хос жанрий мезонини белгилашда алоҳида аҳамият касб этади.

Мазкур жанрнинг бадийлик даражаси эртақларга нисбатан кучсиз бўлиб, анъанага айланган образ, барқарор сюжет, мотивлар кам учрайди, ҳикоя воқеалари асосан баён шаклида тавсифланган. Шунинг учун ҳам ривоятларни бадий-шаклий тузилишига кўра

эмас, балки мавзуига биноан тасниф этиш кулайроқ, осонроқ кечади.

Маълумки, ривоятнинг икки хил таснифи мавжуд. Бири унинг мавзуига кўра¹, иккинчиси бадий–шақлий тузилиш мезонига кўра таснифдир². Таснифнинг иккинчи хилида асосий эътибор сюжет тузилиши (структура), аниқроғи, шакл-шамойили, мотивлар элементига қаратилган. Айтиш жоизки, ривоятнинг бадийлик даражаси нисбатан кучсиз. Бу нарса унинг ўзига хос табиати, хусусан, профессионал ровийларнинг эрта йўқолганлигидан келиб чиққан. Шунга қарамасдан мазкур жанр сюжетида муайян вазифа бажарувчи анъанавий мотив ва сюжет элементларини учратиш мумкин. «Мотив элементларга бўлинади. Уларнинг ҳар бири алоҳида турланиши ҳам мумкин»³, деб ёзган эди В.Я.Пропп. Олимнинг мотив ҳақидаги мазкур фикрини тасдиқлаган ҳолда, уни нисбатан конкретлаштирган фольклоршунос олима Н.А.Криничная шундай ёзади: «Мотив куйидаги элементлардан ташкил топади; субъект марказий персонаж; ҳаракат қаратилган объект; ҳаракатнинг ўзи (қахрамон функцияси) ёки ҳолати; ривоятнинг локал ва вақт чегаралари, шунингдек, ҳаракат усулини белгиловчи кучлар. Шунга кўра ривоят жанридаги ҳар бир таянч ҳодиса, унинг ҳаракати ўзига хос мотив элементлари сифатида ташкил топган. Бири иккинчисига ўхшаган бу элементлар сюжет чизигида турли хил вазифаларни адо этадилар. Масалан, ҳикоя қилинган тарихий шахс, унинг функцияси алоҳида-алоҳида мотив элементларини ташкил этади ва бири персонажнинг ўзига хос табиатини белгилаб берса, иккинчиси, ҳаракат сабабини аниқлаб, уларни гуруҳлаштиради. Ёки ривоятдаги реал ҳодисанинг хаосга айланишини ҳикоя қилган мотив элементининг мақсади мазкур ҳодиса сабабини тушунтиришга йуналтирилган бўлиши мумкин. Мазкур фикрдан келиб чиққан натижа масалани яна ҳам ойдинлаштиришни талаб этади. Ҳар ҳолда мазкур фикр ривожини ривоятни ана шу мезон асосида тасниф этиш имконини бериши мумкин»⁴. В.П.Круглашева ва Н.А.Криничная томонидан қўлланган

¹ Гусев В. Е. Эстетика фольклора. 1967. С.123.

² Криничная Н.А. Русская народная историческая проза. Вопросы генезиса и структуры. М., 1987. С.18.

³ Пропп В. Я. Морфология сказок, 2 изд. М, 1969. С. 18.

⁴ Криничная. Н. А. Русская народная историческая проза. М., 1987. С. 18.

мазкур морфологик мезон асосидаги таснифларда ҳар хиллик кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам мазкур тадқиқот муаллифи, шунингдек, кўпчилик фольклоршунослар ривоятни мавзуга кўра тасниф этишни маъқул кўрадилар. Масалан, В.Е.Гусев ривоятларни мавзуга кўра тасниф этади ва уни тўрт турга бўлади: эпонимик (уруғ қабила, халқнинг пайдо бўлиши), топонимик (ҳақиқий ёки уйдирма шахслар фаолияти билан боғлиқ географик жой номларининг келиб чиқиши), том маънодаги тарихий (халқ ҳаётида эса қолган воқеалар, кўчиб ўтиш, уруш, қўзғолон, табиий офатлар), қаҳрамонлик (машҳур шахслар, халқ қаҳрамонлари фаолияти ва ўлими¹). Кўринадики, ривоятнинг мазкур таснифи эътиборга лойиқ. Бироқ,, таснифдаги қаҳрамонлик типини алоҳида гуруҳ сифатида белгиламасдан, том маънодаги тарихий ривоятларга қўшиб юбориш маъқулга ўхшайди. Чунки ҳар иккиси ҳам бир хил мавзу остида ташкил топган.

А.И.Лазеров эса ривоятни миллий материаллар асосида тўрт гуруҳга бўлади: генетик, топонимик, ҳаёлий ва демонологик ривоятлар. Бу таснифда демоник ҳикояларни ривоятнинг алоҳида гуруҳи деб берилган. Маълумки, рус фольклоршунос (В.Я.Пропп, В.Е.Гусев, Э.В.Померанцева) лари бу ҳикояни «бил», «биличка»² атамаси билан юритадилар ва уни халқ насри жанрларидан бири сифатида тасниф этадилар. Ўз-ўзидан маълум бўлдики, мазкур ҳикоя ривоятнинг алоҳида типи эмас, балки халқ насрининг мустақил жанридир. Шу ўринда айтиш жоизки, мазкур муаллиф ривоят таснифини жанрнинг бадиийлик мезонига кўра амалга оширганлигини таъкидлайди. Бироқ,, ишда бу мезон кўринмайди.

Фольклоршунос олим Б.Саримсоқов ривоятларни мавзуга кўра тасниф қилар экан, уни асосан уч гуруҳга бўлади: а) топонимик, гидронимик ривоятлар; б) этнонимик ривоятлар; в) тарихий ривоятлар³. Ривоят муаллиф томонидан тўғри тасниф этилган. Уни асосга қабул қилса бўлади. Бироқ,, гидронимик ривоятларни тасниф тизимига киритилмаса ҳам бўлади. Чунки улар жанрнинг алоҳида гуруҳи эмас, балки топонимик ривоятларнинг ички тури ҳисобланади.

¹ Гусев В.Г. Эстетика фольклора. 1967. С. 123.

² Померанцева Е.В. Русская устная проза. М., 1985. С. 216.

³ Саримсоқов Б. Ўзбек фольклорининг жанрлар таркиби. Ўзбек фольклори очерклари. 3 жилдли. 1-жилд. Тошкент, 1988. 73-бст.

Огзаки насрий жанрларнинг ўзаро ўхшаш белгиларидан қатъи назар, ҳар бирининг ўзига хос мавзу йўналиши, функцияси, содда тузилган сюжет, композицияси тили ва услуби, асосий ҳисобланган белги, хусусиятлари ривоят жанрининг ички турларини аниқлаб тасниф этиш имконини беради. Шунинг маънода ривоятлар асосан таснифнинг шартлилиги ва мавзусига кўра уч хил гуруҳга бўлинади; топонимик ривоятлар, эпонимик ва тарихий ривоятлар. Бу тасниф ривоятнинг учинчи хилидан бошқасида тарих йўқ дегани эмас, бор. Фақат ҳар бирида унинг меъёри ҳар хил.

2.1. ТОПОНИМИК РИВОЯТЛАР: ТАБИАТИ ВА АЙРИМ БЕЛГИЛАРИ

Топоним атамаси географик жой номини англатади.

Топонимик ривоятлар шаклий тузилиши, ўзига хос хусусий белгилари билан фарқланиб туради. Улар қишлоқ, шаҳар, турли хил географик жой, кўл, дарё, тепа, ғорларнинг юзага келиш ва номланиш сабабидан хабар беради. Бу хил ривоятлар ҳажман ихчам бўлиб, асосан воқеа ва ҳодисаларни анъанавий мотив ва ҳаётий уйдирмалар ёрдамида ҳикоя қилади. Қўлланган мотивлар барқарор шаклга эга бўлиб, муайян жой, тарихий воқеаларни мантиқан асослаш, ўзаро боғлаш, эпик қаҳрамон қиёфасини ёритиш, умумлаштириш, ғоявий мазмунни ойдинлаштиришда ёрдам вазифасини адо этади.

Топонимик ривоятлар реал жойнинг номланиш сабабини эпик воқеаларда талқин этади, табиий хусусияти эса воқеликни ишончли, бор бўлган ҳодиса эканини далиллайди. Бу хил насрий туркум воқеа ва ҳодисаларни ҳаёлий уйдирмасиз, ҳаётий тасвирлаб, ўтмишга йуналтиради.

Топонимик ривоятларда демоник ҳикояларда бўлганидек, ҳодиса сабабини изоҳловчи эпик воқеалар конкрет вақтда юз беради. Шунинг учун ҳам тингловчи эпик воқеаларни ҳақиқат деб билади ва ишонч ҳосил қилади.

Бу хил туркум ҳикояларда образлар тизими тарихий ривоятларда бўлганидек, ҳаётийдир. Бирок, бўрттирилган тарзда тавсифланган.

Топонимик ривоятлар тарихий ҳақиқат, реал фактга асосланиши билан ажралиб туради. Унинг эпик воқеалари

географик жойларнинг номланиш сабабини шарҳлашга қаратилган. Географик жой ҳақидаги ривоятлар ўша макон номининг пайдо бўлишида сабабчи воситани аниқлаб белгилайди. Демак, жой, кўрғон номлари топонимик ривоятларнинг юзага келишида манба вазифасини ўтаган. «Темур минораси», “Хоразм”, «Зулми кориз», «Эл келди эшон», «Аламли», «Илон бузғон», «Анда жон қолди», «Чигил», “кипчок” кабилар мазкур тип ривоятлар гуруҳини ташкил этади.

Тарихий манбаларда айтилишича Амир Темур мард, жасур, зийрак ва одил, воқеа ва ҳодисани тез илғаб оладиган, юксак дид, эътибор билан иш тутадиган, ўта сезгир, эҳтиёткор саркарда бўлган. Унинг машҳур, оламшумул ғалабалари ана шу етакчи характер, хусусиятлар натижаси ўларок юзага келган. Унинг бу фазилати нафақат ўз ватанида, балки ўзга юрт-элатлар орасида ҳам шуҳрат топган ва у турли хил ривоят, афсоналарнинг пайдо бўлишига олиб келган. «Темур минораси» номли ривоят шулардан биридир. Бу ривоят бесабаб пайдо бўлмаган. У адолат аталган фазилатнинг улуғлигидан нишона бўлиб, ҳақиқатни юзага чиқиши, тинч, осуда ҳаётнинг барпо этилишида нақадар зарур эканлигини билдириш, Темурнинг буюк шахс эканини таъкидлаш, тан олиш ниятида яратилган. Ривоятнинг мазмуни қуйидагича тавсифланади: «Татар хони Тўхтамиш Темурга қарши юриш қилади ва жангда Тўхтамиш ўғли билан асир олинади. Хон ўғли Темур қўшинларига қарши мардонавор курашиб, кўп сонли лашкарини қириб ташлаган эди. Довюррак йигитнинг бу довруғини эшитиб қолган Темурнинг қизи асир йигитни кўриш ниятида зиндонга тушади. Икки ёш бир-бирига ошиқ бўлиб қоладилар. Улар қочишга аҳд қиладилар, қиз зиндонбонни қўлга олади. Қиз йигит бўйнига солинган занжирни ечади. Ҳар иккаласи чўл томонга қараб қочадилар. Ошиқ-маъшуқларни Темур сарбозлари қувиб етади. Тенгсиз жангда йигит ҳалок бўлади. Оғир жудоликдан қайғуга ботган қиз ўзига ханжар уриб йигит ёнига йиқилади. Бу воқеадан хабар топган Темур худди шу ерда «мардлик ва севги-вафо тимсоли бўлсин», деб минора қуришни буюради. Ўша воқеанинг бўлиб ўтганига ҳам кўп асрлар ўтди. Аммо ҳамон ўша минора қад кўтариб туради¹.

¹ Ўзбекистон маданияти газетаси. 1971 йил 12 ноябрь.

Ривоят қилинган анъанавий севги мотиви тарихий шахс ва тарихий воқеаларни ўзаро боғлаб туради, энг муҳими, миноранинг пайдо бўлиш сабабини тавсифлаган Темурнинг воқеликка муносабати, унинг одиллик фазилатини ёритиш учун хизмат қилган. Ниҳоят, саркарданинг ўзига хос табиатини белгиллаган. Ривоят эпик қаҳрамон қиёфасини ёритиш мақсади билан йўғрилган.

Ривоят топонимик ходисаларни тарихий шахс ва тарихий воқеалар билан боғлиқ ҳолда ифодалаган. Мазкур ҳикоя топоним характерга эга бўлиб, конкрет миноранинг юзага келишида сабабчи восита (адолатпарварлик) ни кўрсатиш, миноранинг Темур билан боғлиқ эканини билдиришга қаратилган. Қизиғи шундаки, айтувчи воқеаларни ҳақиқат эканига ишонтириш учун уларни минора, тарихий жанг, Тўхтамиш, Амир Темур шахслари билан, жонли чиқиши учун эса реал ходисаларни севги, вафо ҳақидаги анъана билан боғлаган, ўзаро уйғунлаштирган. Бу ҳодиса топонимик ривоятларнинг ўзига хос хусусияти ва услубиятини белгилайди. Хулоса шуки, ривоятнинг воқеликка муносабати уни ҳақиқат деб билиш билан аниқланади. Бу нарса тингловчи ишончини орттиради. У минорани ким қурганлигидан қатъи назар, ривоятни ёлгон эмас, реал факт сифатида қабул қилади. Унинг тарихийлиги воқеаларнинг реал ҳодиса эканига ишонч туғдирса яқунлама ўша ишончни мустаҳкамлайди.

Ривоятда ҳикоя қилинган ишқ-муҳаббат қиссаси ҳақиқат эмас, уйдирма. У анъанавий мотив сифатида тарихий ходисани умумлаштириш, яхлитлаштириб таъсир кучини орттириш учун хизмат қилган.

Айни пайтда унинг тарихий фактлар билан боғланиши мантиқан асослидир. Ривоятнинг мақсади эса мардлик ва жасурликни улуғлаш билан бирга, Амир Темур қиёфасини белгилаш, унинг одиллик, адолатпарварлик хусусиятини ёритишдан иборат бўлган.

Амир Темур рақиб Тўхтамиш ўғлининг жасоратини маъқуллаб одилона ҳукм чиқаради. Қад кўтарган минора нафақат мардлик тимсоли, балки у адолат рамзига айланган. Ривоятнинг ҳажман кичик воқеалари миноранинг номланиш сабаби, Темур фазилатини мадҳ этиш, ёритишга қаратилган.

Тарихий шахс номи билан боғлиқ баъзи топонимлар географик жой номининг юзага келиш сабабини ёртишга йўналтирилган.

Масалан: қиз Афросиёб қизининг номи. Қазбин шаҳрини шу қурган. Турклар Қазбинни турк шаҳри ҳисоблаганлар¹. «Зулм кориз» ривояти тарихий шахс ва реал жой билан боғланган бўлиб, у ҳажман ихчам, воқеа ва ҳодисалар лўнда ифодаланган. Ривоят шундай тавсифланади: «Абдуллахон тоғнинг ўртасида 360 та кориз қаздирганда, коризнинг энг охиргиси, яъни пасти шу ер экан. Бу ерда етилган қовундан подшога совға юборилган. Подшо қовунни кесдириб кўрса, ичи тўла қон эмиш. Шунда подшо элга зулм қилинганини билиб афсусланган экан. Шунинг учун бу ерларни «Зулми кориз» деб атайдилар. Баъзилар коризни Искандар қаздирган деб ҳам ривоят қиладилар². Ҳикоятдаги «қовун ичи тўла қон эмиш» ибораси зулм, зўрлик сиёсатининг образли ифодаси, тимсоли сифатида ифодаланган ва у жой номининг юзага келиш сабабини аниқ ёритган. Нақл этилган воқеа конкрет вақт билан, Абдуллахон даври, ижтимоий ҳодисалар кучайган замон билан боғланган. Демак, мазкур топоним реал факт билан алоқадор. Ривоят муайян ҳодисанинг сабаби ишончли эканини билдириш вазифасини адо этади. Айтиш мумкинки, топонимик ривоятлар амалий аҳамияти билан, тарихий ҳодисаларни аниқлаб, ойдинлаштирувчи қўшимча манба сифатида ажралиб туради. Бирок, ривоятдаги топонимнинг «Зулми кориз» аталишига сабабчи восита (қовун воқеаси) уйдирма, тарихий ҳақиқат эмас. Лекин ҳар қандай тўқимада ҳақиқат зарраси мавжуд». Ҳикояда у Абдуллахоннинг золим, зўрлик сиёсатига амал қилишида аён бўлади. Хаёлий уйдирма ана шу реал факт заминида ташкил топган.

«Хоразм» ривояти асосан реал ҳодиса, уйдирмалар заминида ташкил топган. У ўлкани ўзлаштириш, элатнинг юзага келиш тарихини ёритишга бағишланган бўлиб, жойнинг географик ўрни, шароити, чекка жойда жойлашганлиги ҳақидаги реал фактларнинг «Хоразм» топонимига сабаб бўлиши ҳикоя асосини ташкил этган. Ана шу ҳаётий ҳақиқат ривоятнинг характерини белгилашда ҳал қилувчи роль ўйнаган. Унинг трансформацияси золим шоҳ билан жабрдийдалар ўртасида юз берган конфликт мисолида тавсифланган. «Қадим замонда Шарқнинг подшоси яқин

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. Уч томлик. 3-том. Тошкент. 1963. 163-бет.

² Боболардан қолган нақллар. Тошкент, 1998, 48-бет.

хизматчиларидан 400 кишига аччиқ қилибди ва уларни инсон яшайдиган жойдан 100 фарсах (100 км) нарига чиқариб юборибди. Кас (қадимги Хоразмнинг пойтахти, ҳозирги Шоббоз шаҳри ана шундай жой экан. Узоқ вақт ўтгандан кейин подшо бу жойга одамлар юбориб, қувғиндилар қисматини билиб келишни буюрибди. Подшо одамлари қувғиндилар яшайдиган жойга келиб, уларнинг тириклиги, каналлар қазиб, сув чиқариб, балиқ тутиб тирикчилик қилаётгани, ўтин-чўплари бемалол эканини кўришибди. Подшо бунни эшитиб сўради: Улар гўштни нима деб аташади. Одамлар: Хор (ёки хвор), деб жавоб беришибди. -Ўтинничи? сўрабди подшо, «разм» деб жавоб беришибди. Подшо бунни эшитиб: Мен бу жойга Хоразм (Хваразм) деб ном бераман¹.

Хоразм атамаси қадимий форс тилига алоқадор уч компонент, «Ху-waga-zam»нинг бирикувидан ташкил топган бўлиб, кўрғонлари кўп бўлган жой, ўлка² маъносини англатади.

Демак, “варр хор” гўштни эмас, қабиланинг номини билдиради. Бу нарса шаҳарни Хоразм аталишига асос бўлган. Хулоса шуки, Хоразм воҳаси Хварри Хор номли қабиланинг ери³ бўлган. «Хор», «разм»нинг халқона маъноси элат орасида ишонч уйғотган ва бу ходиса ибтидоий сюжет учун асос бўлган. Кейинчалик сюжетга демократик ғояларни ифода этган мотив элементлари қўшилган.

Адолатнинг бузилиши, ҳақсизлик шоҳ фаолияти тимсолида акс этган. Уйдирма воқеалар «Хоразм» топонимининг юзага келиш сабабини аниқлашга йўналтирилган. Мазкур воқеалар жой номининг келиб чиқиш тарихини аниқлаш, тасдиқлаш учун хизмат қилган. Ривоятда муайян манба, «Хварр Хор» уйдирма қобиғида нақл этилган.

Демак, топонимик ривоятлар ишончли воқеалар асосига қурилган бўлиб, жой номининг пайдо бўлиш тарихидан хабар вазифасини адо этади. Бу жиҳатдан «Анда жон қолди», «Одинажон» ривоятлари фикримиз далили бўла олади. «Қора Буғрохон деган подшо бўлиб, унинг ўзи Қашқарда турар эди. Кунларнинг бирида ов қилиб юриб сой бўйида кўшиқ айтиб ўтирган гўзал қизни кўриб севиб қолибди, тўй-томошалар билан унга уйланган куни уруш бошланиб, Қора Буғрохон урушга жўнаб

¹ Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Тошкент, 1954, 83-бет.

² Боголюбов М.Н. Древно персидское этимология. М., 1962. С.363-370.

³ Там же.

кетибди. Бу урушда у ғолиб чиқибди. Аммо оғир ярадор экан, йўлда келатуриб аҳволи оғирлашибди. Шунда хон кун чиқиш яъни қайлиғи бор томонни кўрсатиб «Анда жон колди, мени ўша ерга кўминглар», деб жон берибди. Вазирлари уни васиятига кўра кўрсатилган жойга келиб кўмибдилар. У ер кейинчилик шаҳарга айланиб, «Анда жон» сўзи Андижон бўлиб кетган экан¹. Агар ўрта аср тарихчиларидан Ибн ал-Асир, Максидий, Жувайний, Шамсид бин Табризий, Ҳафизии Аbru ва бошқаларнинг «Бу шаҳарни мўғуллар обод қилиб, вилоят марказига айлантирганлар» - деб таъкидлашини эътиборга олганда, ривоятдаги хабар тўғридек кўринади². Агар ривоятда мавжуд севимли ёр образини олиб кўйилса, Қора Бугрохоннинг кун чиқиш томонни кўрсатиб, «Анда жон колди» деб айтган ибораси халқи, ўз юрти, қабиласини изохлаши мумкин эди. Бинобарин, ривоятнинг хабари ҳақиқатга яқин бўлар эди. Аслида эса «Анди» қабила номи «гон» форсча бўлиб, жами бирга, йиғилишмоқ деган маъноли тушунчани англатиб, ўзбекларнинг жами йиғилган жойи демакдир³.

Вақтлар ўтиши билан Андигон талаффузда Андижон бўлиб кетган. Хулоса шуки, «Андигон» атамаси шаклан ўзгариб, қабила, халқ номи эканлиги унутилгач, «Андижон»га айланган ва Бугрохон билан боғлиқ эпик воқеанинг ташкил топишига сабабчи бўлган. Бинобарин, ривоят моҳият эътибори билан қабила номи («Анди гон») атрофида яратилган тўқимадир. Чунки Қора Бугрохонга боғлиқ эпик воқеалар уйдирма бўлиб, ривоятнинг юзага келишида алоқаси йўқ. Эпик воқеа асосини қабила номи (Анди гон) ҳақидаги ҳикоя ташкил этади. Демак, топонимлар баъзан бирор уруғ, қабила номига боғланади ва ўша жой номини улуглашга қаратилган бўлади.

Баъзи топонимларнинг юзага келиши реал ҳодиса, фактик атама билан алоқадор бўлиб, кейин тўқилган эпик воқеанинг тарихий асосини аниқлаш вазифасини ўтайди. Бундай ривоятлар ижтимоий тўқнашувлар билан боғланади, зулм, зўрлик сиёсатини қоралайди. Бу ўринда «Аламли» ривояти характерлидир. «Туятортар» (Жиззах) га яқин бир қишлоқ «Аламли» деб аталади. Гўё аҳоли йиғилиб Адбуллахоннинг ёш, севикли ўғлига ўтказган

¹ Раззоков Х. Афсоналар ва ҳақиқатлар Гулистон, №11. 1970. 29-бет.

² Ўша жойда. 29-бет.

³ Жувонмардиев А. Шаҳарларнинг номларидан баҳс Ер ва эл, №4, 1962, 29-бет.

оғир зулмидан арз қилган. Боланинг уларга раҳми келиб, хонга қараб: Бу машаққатнинг сўнги борми, ариғингни тўхтат! –деганида, ғазабланган хон болани ўша жойда сўйдирган. Халқ бунинг аламига хотира деб қишлоқни шундай деб атаган¹.

Демак, топонимик ривоятлар кўпроқ тарихий шахс ёки тарихий воқеаларга боғлиқ ҳолда юзага келиб, жой номининг пайдо бўлиш сабабидан дарак беради. Фақат бугина эмас Абдуллахонга боғлиқ ижтимоий зиддият, унинг зўрлик сиёсатига амал қилиши эпик воқеалар ўқувчи ва тингловчида ишонч уйғотади. Ривоят мазкур атаманинг юзага келишига сабабчи воситадан дарак бериб, билдириш вазифасини адо этади.

«Зулми кориз», «Аламли» аталган ривоятларда тарихий ҳақиқат, халқнинг ариқ, кориз қазишдаги оғир меҳнат тарихий шахсга, Абдуллахон зулмига боғлаб берилган. Ана шу реал ҳодиса ҳар икки ривоят учун тарихий асос вазифасини ўтаган. Айтиш мумкинки, мазкур ҳақиқат ҳаёлий ва ҳаётий воқеаларда ўз аксини топган. Бирида у «Қовуннинг ичи тўла қон эмиш» тимсолида, иккинчиси эса «Бу машаққатнинг сўнги борми, иборасида ифодаланган. Демак, «Зулми кориз», «Аламли» топонимлари реал шахс, аниқ воқеалар атрофида юзага келган. Сюжет чизигини ташкил этган эпик воқеалар асосан диалогсиз баён шаклида нақл этилган. Сюжетнинг инициал қисми «айтишларича», «хабар беришларича», «ривоят қиладиларки» каби кириш сўзлар билан бошланади. Финал қисм эса «шу-шу ўша жой номини», «шу-шу ўша қўрғон», «шундан кейин» шаклида қиссадан ҳисса чиқариш билан яқунланади. Сюжет чизигида мавжуд ҳаётий уйдирма, анъанавий мотив ва образлар тизими воқеа ва ҳодисаларни бўрттириб ифодалайди, ниҳоят, етакчи қаҳрамонни идеаллаштиради.

Топонимик ривоятларнинг бир гуруҳи зиёратгоҳ жой номининг келиб чиқиш сабабидан хабар беради. Бу хил ҳикоятларнинг тарихий асосини муайян ҳодиса, зиёратгоҳ номи ташкил этади. Унинг ҳақиқатни бадий акс эттириш мезонлари ҳаёлий ва ҳаётий уйдирмаларга асосланади.

Бу хил ривоятларнинг бадийлик даражаси кучсиз бўлса ҳамки, хабар функцияси аниқ ифодаланган. Унинг эпик қисмини

¹ Мухаммаджонов Н. Турмуш уринишлари. Тошкент, 1964, 176-бет.

анъанавий мотив ташкил этади. Мотив зиёратгоҳ номининг келиб чиқиш сабабини ёритиш, воқеаларни ўзаро боғлаб, мантиқан асослашда кўмак беради. Бир ривоят воқеани шундай тавсифлайди: «Хива хони Элтузархон замонида Элkelди деган босмачи ўтган. Бу одам етмиш ёшгача халққа азоб берган, аҳолини талаган, бегуноҳ кишиларнинг қонини тўккан. Каллакесар бир кун бўлмаса, бир кун хон кўлига тушишдан қўрқиб, ўз ихтиёри билан хон олдига келиб қилмишларига пушаймон бўлган ва хондан кечирим сўраган. Хон унинг сўзига ишонмай: «Полвон пир»га бориб қасамёд қиласан, - дебди. Элkelди хон билан биргалиқда «Полвон пир»га бориб: бундан кейин босмачилик қилмайман, - деб қасамёд қилган. Ўша кундан бошлаб, Элkelди «Полвон пир» зиёратгоҳида қолиб, тоатибодат қилган. Вақтлар ўтиб у вафот этгач, Хиванинг кўҳна бозори ёнидаги мазористонга кўмилган, унинг мақбараси «Элkelди эшон» номини олиб, бир қанча вақт зиёратгоҳ бўлган¹. Топоним (мақбара номи) ни маҳаллий киши номи билан боғлаш анъанаси эпик номнинг пайдо бўлишига сабабчи ҳодисани белгилаган. Воқеа вақти аниқ ўтмишга қаратилган. Унинг юмор характери танқидий функцияни адо этади. Эпик воқеа зиёратгоҳ, мақбара каби тарихий фактлар мисолида тасвирланган. «Ўғри қариса, сўфи бўлади» мақоли шу каби воқеалар синтези сифатида ташкил топган.

2.2. ЭПОНИМИК РИВОЯТЛАР: БУ ТУРКУМ РИВОЯТЛАРНИНГ ЎЗГАЧА АЛОМАТ, ХОССАЛАРИ

Эпонимик ривоятлар жанрнинг алоҳида гуруҳини ташкил этади. Бу хил ривоятлар қадимги элат, уруғ, қабила, халқларнинг пайдо бўлиш, номланиш сабабларини ҳикоя қилади. Воқеа ва ҳодисалар ҳаётий, айни пайтда, тарихий шахс ва тарихий ҳақиқатга боғлиқ ҳолда тасвирланади. Бу хусусият тингловчи, баён қилувчида қатъий бўлмаса ҳамки, ишонч уйғотишга қаратилган. Шуни айтиш жоизки, мамлакатларнинг қадимий номлари аксар ҳолда этник уруғ, қабила номлари билан боғлиқ ҳолда келади². Масалан: “Хварр Хор”, “Анди” эпонимлари Хоразм, Андижон (шаҳар) атамалари билан боғланиб келган.

¹ Шахсий архив. 3-бет.

² Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Тошкент, 1954. 83-бет.

Махмуд Кошғарийнинг девонида келтирилган «Чигил» номли эпонимик ривоят мазкур атама қабила номининг юзага келиш тарихини аниқлаб белгилашга қаратилган. Тироз кейинчалик Авлията, ҳозир эса Жамбул деб аталади¹. Ривоятга кўра Тироз яқинидаги кўрғон ва унда яшовчиларнинг Чигил деб номланиши асослидек кўринади. Бу ҳодиса ҳикоятда шундай баён этилган.

«Искандар Арғулар шахрига етганда, каттиқ ёмғир ёғиб, ерлар лой, ботқоқ бўлиб кетган ва Искандар юрольмай қийналган. У хафа бўлиб, «Ин чи гил аст». Бу қандай лой, бундан кутулмаймиз, деб ғазабланган, сўнгра шу ерда бир бино қуришни буюради. Бу кунларда Чигил аталувчи кўрғон бино қилинган. У ерда яшовчи туркий қабилалар шу ном билан Чигилий деб аталдилар². Қабила номининг келиб чиқиш сабаби «Ин чи гил» атамаси билан алоқадор, шунга кўра қабила номи ҳам географик жой шароити, кўрғон номи билан боғлиқ ҳолда келиб чиққандай туюлади. Аслида эса ундай эмас. Тарихий манбалардан маълумки, Искандар (Александр Македонский) Тирозгача бориб етмаган. Шундай экан, мазкур жой номи ундан кейин ҳам сақланган. Маълум бўлдики, кейин тўқилган ривоятнинг Искандар билан боғланиши ўша жой шуҳратини орттирган, тингловчини эпик воқеага ишонтириш мақсадини кўзлаган. Айтиш мумкинки, кўрғон номининг Чигил аталиш тарихи географик жой табиатидан эмас, балки ўша ерда илгари яшаган Чигил аталувчи қабила номи билан алоқадор. Чунки қадимги ўғизлар Жайхундан қуйи Чингача бўлган халқларни Чигиллар деб ҳисоблар эдилар³. Кўринадики, Чигил атамаси қабила номини билдиради, Айни пайтда у мазкур географик жой эпонимининг келиб чиқишига сабабчи бўлган.

Ривоятдаги қабила номининг келиб чиқиш сабабини изоҳлаган воқеа ишончли эмас, уйдирма бўлиб, Искандар шуҳратини орттириш, воқеани чин деб билишга хизмат қилиши лозим. Унинг тарихий шахсга боғланиб ифодаланиши ҳам жанр табиатидан келиб чиқиб, воқеа ва ҳодисаларнинг ҳақиқийлигини таъминлаши керак.

«Қипчоқ» аталган эпонимик ривоят характерли бўлиб, асосий хусусияти уруғ номининг келиб чиқиш тарихини белгилашдан иборат. У воқеани шундай ҳикоя қилади. «Ит бароқхон билан

¹ Хасанов Х. Ўрға Осиё жойлари номлари тарихидан. Тошкент, 1965. 14-бет.

² Махмуд Кошғарий. Девону лугатит турк. Уч томлик, 1-том. Тошкент, 1960. 437-бет.

³ Хасанов Х. Ўрға Осиё жой номилари тарихидан. Тошкент, 1965. 14-бет.

бўлган жангда Ўғизхон мағлубиятга учрайди. Ана шу ҳарбий ҳаракатлар пайтида бир аёл дарахт ковагида кўз ёради. Болага қипчоқ, яъни дарахт ковагида туғилган, деб ном беришади. Бола улғайгач, Ўғизхоннинг энг яқин кишиси бўлиб қолади ва унинг лашкарларида энг масъул мансаблардан бирини эгаллайди. Ана шу қипчоқ исмли шахсдан тарқаган авлодлар қипчоқ уругини ташкил этади¹. Ҳикоя воқеалари ҳаётий уйдирмага асосланган. Шунинг учун ҳам эпик ҳодиса, образлар тизими реал тасвирланади. Қавмлар, уруғ-аймоқларнинг пайдо бўлиш, номланишига сабабчи воқеа, (аёлнинг дарахт ковагида туғиш ҳодисаси) анъанавий мотив мазкур атаманинг юзага келиш ва уруғ номига айланишини асослашга ёрдам беради, айти пайтда, у бу воқеани ҳақиқат эканини тасдиқлаш ниятида афсонавий Ўғизхон шахси билан, хусусан, дарахт коваги маъносини англатувчи реал (қипчоқ) нарса билан боғлаб юборган. Бу нарса тингловчида ишонч уйғотишга қаратилган. Бироқ, у тахмин бўлиши эҳтимол ҳодиса бўлиб, тарихий ҳақиқат эмас, ҳаётий уйдирма, аниқроғи, халқ этимологиясидир.

Ривоят «қипчоқ» эпоними ҳамда афсонавий Ўғизхон шахси, у билан алоқадор реал ҳодисаларга асосланган ҳолда юзага келган. Эпонимик ривоятлар у ёки бу халқнинг этник хусусияти, номланиш тарихини ёритишда манбалик вазифасини адо этади.

2.3. ТАРИХИЙ РИВОЯТЛАР: ТАБИАТИ, ШАКЛ-ШАМОЙИЛИ

Бу хил ривоятлар тарихий шахс ва тарихий воқеаларни ҳаётий уйдирмалар асосида тасвирловчи ривоят жанрининг реалистик характерга эга бўлган алоҳида гуруҳидир. Туркумнинг мавзуси ранг-баранг бўлиб, асосан, феодал жамоа тузуми, унинг турли хил босқичларида юз берган реал факт, тарихий шахс ва тарихий воқеалар, ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-маиший ҳодисалар, ахлоқ нормалари, жангу жадал, эзгуликни мадҳ этиш, зулм, зўрлик, ҳақсизлик, разолатни қоралаш ғоялари билан боғлиқ.

Тарихий ривоятлар муайян воқеа, тарихий шахслар, хусусан, машҳур саркарда, табиб, шоирлар фаолияти, халқ қаҳрамонлари, ишончли, реал фактлар тарихий ривоятлар заминини ташкил этади.

¹ Таворихи гузида – Нусратнома. Тошкент, 1967, 79-бет.

Тарихий ҳақиқат идеал нормаларни тавсифлаб, ташвиқ этади, уларни муайян фактлар мисолида тасдиқлаб, тарихий воқеаларни тартибга солиш ривоят жанрини шакллантиришга имкон яратган.

Ана шу туркум ривоятларда асосан Алишер Навоий, Улуғбек, Ибн Сино, Беруний, Машраб, Амир Темур, Хусайн Бойқаро, Султон Махмуд каби шоир, олим ва давлат арбоблари фаолияти шунингдек, Шарқ маданиятининг ўсиш даври, сарой муҳити, қонунияти, турли хил муносабат, антифеодал, антиклерикал мотивлар ўз ифодасини топган, тарихан реал ишончли воқеалар мазкур тип ривоятлар асосини ташкил этади. Унинг бадиийлик жиҳати кучсиз, Бироқ, маърифий аҳамияти қудратлидир.

Эртакона мотивлар қоришган ривоятга айтувчи ҳам тингловчи ҳам шубҳа билан қарайди. Бироқ,, сюжетдаги тарихан реал воқеалар уни ҳақиқат деб қабул қилишга олиб келган.

Мазкур тип ривоятлар воқеаларни ўтмишга йуналтирганлиги билан фарқланади. Сюжет бошламаси «қачонлардир», «қадим замонда», «бир вақтлар», «бир кун», «илгариги замонда», «кунлардан бир кун» шаклида ифодаланган.

Воқеа ва ҳодисаларни баён услубида нақл этади. Улар ташкил топган манбадан узоқлашган сари муайян воқеалар хиралашади, ҳаётий уйдирмалар пайдо бўлиши билан у афсонага ёки тарихийлик изи йўқолиб, соф эстетик функция адо этувчи бадиий асарга айланади.

Тавсифланган ҳодисалар нисбатан аниқ, тарихан ишончли ёритилган. Улар асосан тарихий шахс ва тарихий воқеаларни ҳикоя қилади. Ривоятларнинг тарихий шахслар билан боғлиқ типи қамраб олган фактларнинг аниқлиги, тўлиқлиги, ниҳоят, акс эттириш мезонлари, етакчи эпик қаҳрамонларни ҳаётий уйдирмаларда тасвирлаш, қисман бўрттириши билан фарқланади. Шунга қармасдан, шахс талқини ўзи яшаган давр шароити, руҳи, сиёсатига мос келади. Бу хил ривоятларда машҳур кишилар ҳаётий уйдирма, хусусан, анъанавий мотивлар билан боғлаб таърифланади, етакчи образлар халқ идеали сифатида намоён бўлади. Улар талқинида халқ қалби, ҳурмат, эҳтиром сезилиб туради. Ҳар бир шахс ривоят табиатига мос умумлашма образ сифатида тавсифланган.

Маълумки, Алишер Навоий ҳаётида юз берган фактик воқеалар ўша давр маданияти тарихида чуқур из қолдирган. Навоий халқ ҳаёти билан яшар, мадад бериб, бахтиёр қилишни ўйлар, зулм,

зўрликка қарши чиқар, феодал истибдодини фош этар эди. Шунинг учун ҳам халқ уни севар, ҳурмат қилар, энг яқин кишиси, мададкори деб билар, ёмонликни раво кўрмас, гард юктиришни ихтиёр этмас эди. Ибрат бўларли шоир қалби, ажойиб хусусиятлари халқ орасида кенг ёйилган. Бу нарса ривоятларнинг пайдо бўлиши учун генетик асос вазифасини ўтаган. Алишер кийин вазият, тўсиқларни енгиб ўта олган доно, тадбиркор шахс, адолатли вазир сифатида тавсифланган. Унинг қиёфаси бўрттирилган, етакчи образ сифатида намоён бўлган. Унинг шахсига алоқадор тафсиллар воқеаларни ҳаққоний, айна пайтда ҳаётий, реал факт эканини тасдиқлайди. Ривоят талқинида сюжетни жонлантирувчи анъанавий мотивлар, бўрттирилган ҳаракат, муносабатлар, кейин кўшилган кўшимчалар шоир фаолиятини кучайтириб, кадр-қиммати, таъсирчанлик даражасини оширган.

Талқинда шоир табиатига хос хусусиятлар қисқа, аниқ ва лўнда ифодаланган «Вазир оқ-қорани таниган, подшо билан бир мадрасада ўқиган экан» «Ҳакимнинг ақли, доно сўзларига тан берибди», «Навоийнинг фасоҳат ва зарофат бобида пешқадам эканига подшонинг завки келиб қобилияти, зеҳний қувватининг ортиқлиги, ўткир таъбига мойил эди». Бу талқинда тарихий шахснинг маънавий қиёфаси умумлаштирилган, идеал образ сифатида акс эттирилган. Ўрни келганда айтиш керакки, мазкур тип ривоятлар айтувчи, хусусан, тўпловчи Хондамир, Восифийлар (XV-XVI асрлар) томонидан қайта ишланиб, бадийлик даражаси кучайтирилган. Ҳикоя воқеаларини айтувчи ва тингловчи ёлғон эмас, рост, тарихий шахс ҳаётида кечган реал ходиса деб қабул қилади. «Оқилона жавоб», «Пашшадан дот», «Навоий билан чўпон» номли ривоятларда мавжуд эпизод, мотивлар, воқеаларнинг диалог шакли, персонажларнинг ўзаро муносабати, имо-ишора, хатти-ҳаракатлари фақат бир нарса, шоирга хос доноликни тўлиқ ёритишга хизмат қилган. Ҳикоядаги воқеалар реал ходиса, ҳақиқат асосида пайдо бўлган рухий кечинма, портрет детальлари ёки тўпловчи қўллаган кўшимча изоҳлар тизмаси, тасвир воситалари Навоий сиймоси, ўзига хос табиатини белгилаб, жонлантириш, тингловчини жалб этиб, ундан ўрнат олиш, ўрганишга даъват этган.

Муайян ҳақиқатга асосланган бир гуруҳ ривоятлар ҳажв асосига қурилган бўлиб, сатирик эртақ, латифа, аския жанрлари таъсирида юзага келган. Эпизодлари, кутилмаган ситуация

шаклида ташкил топган воқеалар танқидий функцияни адо этган. Сюжетлар қисқа, асосан бир эпизодли, у катта маънони қисқа сатрларда, лўнда ифодалаган. Образлар контраст, коллизия ечими кутилмаганда содир бўлади ва ҳал қилувчи роль ўйнайди. «Мен ҳайрон бўламан, ўткир зеҳнингиз ва баланд таъбингиз бўла туриб, шеър айтиш билан кам шуғулланасиз, ҳамма вақтингизни фойдасиз ишларга сарф қиласиз. У, - ҳозирги фурсатда борган сари кўпроқ шеър айтишга машғул бўлаётирман. Масалан, ўтган кеча икки пуллик шам ёниб битгунча икки юз байт айтдим, - деди. Олий ҳазрат деди:

-Демак, у тизмаларнинг юз байти бир пул экан-да».

Ривоятда қўлланган диолог энгил юмор тонида ифодаланган бўлиб, хусусий белги, салбий хусусиятни белгилаган дангасалик, эътиборсизликни энгил кулги мўлжалига нишон қилади. Юмор танқидий фон яратади. Маиший маъно касб этган конфликт кутилмаганда юз беради, ечими ноқулай аҳволга тушган Восифий ҳолатини ойдинлаштиради. Ривоят тилга олинган тарихий шахслар (Навоий ва Восифий) нинг ҳар бирини умумлашма образ сифатида талқин этган. Демак, мазкур типдаги ривоятлар ҳажвий жанрлар таъсирида шаклланган анъанавий мотив (бир пул) лар асосига қурилган. Сюжет воқеалари тасодифий ситуация, кулгили ҳаракат, сўз ўйини, шама қилишга қаратилган. Мотив қаҳрамон қиёфасини чизиш, ғоявий мазмунни лўнда ифодалашга қаратилган, шоирга хос ҳозиржавобликни аниқроқ тавсифлаш вазифасини адо этган.

Баъзи ривоятлар («эшак тўқими») аския типда қурилган. Шунинг учун ҳам улар пайров шаклини олган. Бу хил ривоятлар Ўрта Осиё халқлари, хусусан, ўзбеклар орасида, хуштаъб кишилар, шоиру ҳофизлар даврасида юзага келган. Унинг воқеалари қисқа, ҳаётий ифодаланган. Бош қаҳрамонни белгиловчи талабчанлик - тарихий шахс табиати (Навоий) га мос белги. Ҳаётий уйдирма, шунингдек, ҳар бир сўз, хатти-ҳаракат қаҳрамон қиёфасини идеаллаштиради. Тарихий ривоятлар воқеаларнинг аниқ замон, маконда юз бериши билан ажралиб туради. Улар маълум шахс, географик жой номига боғлиқ келади ва ҳақиқатни билдиришга хизмат қилади.

Демак, шоир шахсининг ривоят образига айланиши унинг халқ орасида маъқулланган ўткир зеҳн, ақл-идроқи, ажойиб фазилати, оқилона муносабати халқ манфаатидан келиб чиқиб, фаолият

кўрсатиши роль ўйнаган. Ривоят салбий хислат, ёвуз ҳаракатларни инкор этиб, гўзалликни маъқуллайди, ниҳоят, шоир хислати, ҳаётга серзавқ муносабатини билдириб, тарихий ҳақиқатни конкрет ифодалайди.

Тарихий ривоятларнинг турли хил шарт-шароит, жанрлараро муносабат таъсирида ривож топган сюжет чизигида ўзгариш, янги кўшимча, деталь ва хулосалар, баъзи бирида эртақ жанрига хос белги, бошқасида латифа, нақл, аскияга хос хусусиятлар пайдо бўлган. Унинг бу хил шаклга эга нусхалари таълимий, дидактик маъно касб этиб, ижтимоий фикрларни образлар фаолиятида акс эттиради. Шахснинг ибрат бўларли табиатини характерлайди.

Султон Ҳусайн Бойқаро билан Алишер Навоий ўртасида катта дўстлик, ўзаро меҳрибонлик халқ орасида шуҳрат топиб, оғизга тушган, унинг замирида турли хил ривоятлар ташкил топган. Ана шу ҳодиса тарихий факт сифатида «Мир Алишер билан Султон Ҳусайн», «Тарихдаги тўрт донишманд киши», «Оқилона жавоб», «Худо сақласин» каби ривоятларда ўз ифодасини топган. Эртақ мотивларида ифодаланган тарихий дўстлик манбадан узоқлашса ҳамки, тингловчи, ровийлар уни тарихий ҳақиқат деб баҳолайди, ишонч билдиради. Ривоят («Мир Алишер билан Султон Ҳусайн») асосини ташкил этган қаҳрамонни кудуққа ташлаш, гуноҳкорни фош этиш, қирқ дарра уриш мотивлари сюжет воқеаларининг секин бир хил маромини таъминлаган. Бошлама воқеа ва ҳодисаларни ўтмишга йўналтирган. Улар ноаниқ маконда ифодаланса ҳамки, тарихий шахсни аниқ замонда, умумлашма образ сифатида талқин этган. Тарихий ривоятлар воқеаларнинг эпик макон, географик ўрин-жойга боғлаб ҳикоя қилиш анъанасига амал қилган. «Бундан бир неча йил аввал Эрондами, Турондами, хуллас, бир мусулмон юртида бир подшо бўлибди. Унинг оти Султон Ҳусайн экан. Ўзи илмли, оқ-қорани таниган, улуғ кишилар авлодидан экан. Унинг бир вазири бор экан. У ҳам ўқиган, оқ-қорани таниган, подшо билан мадрасада ўқиган. Унинг оти мир Алишер экан». Хотимада тугаллама қўлланади. «Шундай қилиб мир Алишер билан подшо яна топишибди». Ҳар икки образда тарихий шахсларга хос қиёфа сақланган. Асосий коллизия шоир билан амалдор ўртасида кечади, ечими ўзаро ақлий тортишувида юз беради. У ёрдамчи персонаж кўмагида ривож топиб, ечим сари юз тутади, дўстлик ғалаба қилиб, ғаламус фош этилади. Ривоят ҳақиқий дўстлик маҳобатини

таъкидлаб, уни жонлантиради, реал факт сифатида таъриф этади. Демак, ривоятда тарихий шахслар сюжет йўналишини ташкил топиши, ғоявий мазмуннинг юзага келишида асос вазифасини ўтаган. Тарихий факт ҳисобланган ҳақиқий дўстлик буюк шахслар ўртасида аниқ ифодасини топган. Бири давлат арбоби, иккинчиси одил вазир, шеърят султони сифатида гавдаланган.

Баъзан ривоятларда анъанавий синов мотивлари учраб туради. Унинг иштирокидаги воқеа ва ҳодисалар нореаллик касб этгандай туйилади. Шунга қарамасдан ифодаланган тарихий шахслар номи, ўзига хос хусусий белгилари (донолик) ҳақиқатга мос келади. Алишер мисолида ўтқир зехн, тадбиркорлик маъқулланиб, ёвуз ният қораланади. «Кунлардан бир куни Хусайн Бойқаро эрталаб саройга кириш олдидан Навоийга кўриниш берибди-да, кўрсаткич бармоғи билан бошини кўрсатибди, Навоий ҳам худди ўша бармоғи билан тилини кўрсатибди. Хусайн Бойқаро бошини чайқатибди-да саройга кирмай уйга қайтибди. Воқеани кузатиб турган Навоийнинг шогирдлари бу имо-ишораларининг сабабини сўрашибди. Навоий: Хусайн «бошга балони нима келтиради», - деб сўраб эди. «Тил» - деб жавоб қилдим. Шогирдлар Навоийнинг зийраклигига қойил қолишибди»¹. Фикрни имо-ишора билан англатиш аслида қадимги анъанавий мотив бўлиб, асосан эртақларда ўз ифодасини топган. Бу анъана устоз-шогирд ўртасида юз бериб, умумлашма тип яратади. Мотив барқарор шаклга эга бўлиб, ривоятда у бош қаҳрамоннинг доно, зийраклик хусусиятини белгилайди. Ривоятга кўчган мотив оқил, доно, катта тажриба, билим, маҳоратли шоир шахсини улуғлаб мадҳ этган.

Баъзи ривоятлар учлик анъанаси асосига қурилган. Мотив сюжет воқеаларининг осойишта кечишини таъминлайди, айти пайтда кескинликни ошириб, воқеалар ривожига замин яратади, ҳодиса шартини ойдинлаштиради. Ниҳоят, қатъийлик, барқарорликни белгилаб, воқеликни бўрттиради. «Биринчи кун бир вазирни юборибди. Навоий саройга қайтишга рози бўлмабди. Иккинчи куни иккита вазири аъзамни юборибди. Навоий яна кўнмабди. Учинчи куни бутун сарой аҳлини юборибди. Шунда ҳам шоир қайтишга рози бўлмабди. Шунда боши қотган Бойқаро: - Эртага Навоийни саройга келтиришнинг йўлини топмасанглр

¹ Эл деса Навоийни. Тошкент, 1991. 30-бет.

хаммангни бошингни танангдан жудо қиламан». Мотив қадимий бўлиб, («Аёз») дастлаб «Аёз» аталган эртақ асосини ташкил этган. У ривоятда Навоий шахсига мансуб бир сўзли, қатъийликни тавсифлаш учун қўлланган. Бу фазилат ривоят асосини ташкил этади. Демак, мотив дастлаб қаҳрамон шахсига мансуб хусусий белгилар атрофида юзага келган. Унинг ривоятда акс этган намунаси ҳикояни эстетик функцияни адо этувчи бадиий асарга айлантирган, хусусан, у эртақларга хос руҳ яратади, бош қаҳрамон сийратини яққол кўрсатиб баркамоллаштирган. Сюжетнинг шаклий тузилиши эртақлардан фарқли ўларок, воқеаларни реал жой, тарихий шахсга боғлаб ҳикоя қилиши билан фарқланади. Эртақ насрида умумийлик, ноаниқликни таъминлаган мазкур мотив ривоятда аниқлик, тарихийликка монелик қилмайди.

Эртақ мотивларининг ривоятга кириб бориши мазкур жанрнинг шаклий тузилиши, функциясига таъсир этиб, ўзгариш юз беришга олиб келган, хусусан, ундаги тарихийлик хиралашиб, ахборот функцияси, билдириш вазифаси сўна бошлаши унинг ўрнида эстетик функция пайдо бўла бошлашига олиб келган. Бундай ҳолат диффузиянинг «ижтимоий онг шаклларининг ривожи билан боғлиқ ҳолда, ижтимоий-бадиий тафаккур талаблари, эҳтиёжи асосида ҳаракат қилиш»¹ га алоқадор ҳолда юз берган. Ривоятнинг бундай ўзгаришга юз тутиши Навоийни нафақат катта истеъдоди, балки самимияти, инсонпарварлик хусусияти, ўткир ақл, идрокни ёдга олиш, оғзаки ҳикоя қилиш жараёнида содир бўлган.

Туркум ривоятлар анъанавий мотивлар асосига қурилган. Ундаги воқеалар шоир ёки ҳукмдорга хос хусусий белгиларни ҳаётий уйдирмаларда бўрттирган. «Хусайн Мирзо шипга қараб ётиб вазирларга «олиб келинг», - дебди. Саройда Навоий йўк бўлгани учун улар нимани олиб келишини билмайдилар, охири вазирлар Навоийни топиб ундан сўраб биладилар ва арра, теша билан уста олиб кирадилар. Шунда Хусайн: «Мана бу тоқини тузат»² - дебди. Қадимда анъана бўлган мазкур мотивда тарихий шахс номигина сақланган бўлиб, у мотив талабига тўлиқ жавоб беради. Ўткир зехн, топқирлик сюжет учун асос бўлган. Мотив воқеаларининг тарихий шахсларни анъанавий мотивларда ҳикоя

¹ Саримсоков Б Эпик жанрлар диффузияси. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. Тошкент, 1981. 99-бет.

² Эл деса Навоийни. Тошкент, 1991. 28-бет.

қилишидан келиб чиқадиган мақсад доноликни улуғлаш, бадийликни ошириш, тингловчида эстетик завқ уйғотишдан иборатдир.

Анъанавий мотив, санъатлар тарихий фактларга таъсир ўтказмайди, аксинча, уни тўлдириб, муҳим белгини ёрқин чизиш, аниқлик киритиш, ниҳоят яхши фазилатни ташвиқ этиш учун хизмат қилади. «Олтин узук», «Ибн Сино билан касал йигит», «Навоий билан чўпон» каби ривоятларда образ, воқеа ва ҳодисалар қисқа, аниқ ифодаланган. Сюжет нисбатан сиқик ёки аксинча, ёйик бўлиши мумкин. Икки хил анъанавий уйдирма эпизодлар бирлигидан ташкил топган сюжетлар эртақ, латифа, нақлга яқин турса ҳамки, воқеалар реал, тарихни ишончли тавсифлайди. Улар ўзгармас, қатъий композиция, барқарор мотив, стилистик формулага эга эмас. Ҳикоя воқеалари гўё тугалланмаган, давоми бордек туюлади. Шунинг учун ҳам ривоят катта асардан узиб олинган лавҳа янглиғ туюлади. Хусусан, у тарихни ёритишда ёрдамчи восита вазифасини ўтайди. Образлар мазмунан бир-бирига зид қўйилган тарихий шахсларнинг бири халқ идеали, донишманд тип, қарши томон адолатсиз, золим шоҳ сифатида нақл этилган.

Демак, ҳаётий фазилат, белги, хусусиятлар тарихий шахслар атрофида жамланган ва образларни яхлитлаштирган. Тарихий шахслар замирида юзага келган етакчи образлар халқ дилига жо бўлган одил раҳномани ишташ ёки аксинча, адолатсиз золимни инкор этиш каби туйғулар заминида ташкил топган.

Навоийнинг донишманд, адолатли вазир, Султон Махмудни эса адолатсиз, золим шоҳ экани тарихий ҳақиқатдир. Ана шу типдаги муайян фактлар ривоятлар асосини ташкил этган. Шунинг учун ҳам тингловчи туркум ривоят воқеаларини ҳақиқат деб тушуниб, ишонч ҳосил қилади.

Мазкур типдаги тарихий шахслар идеал қаҳрамон сифатида талқин этилган. Ҳикоя тарихий шахс, муайян воқеа, ҳодисаларни у яшаган давр шароитида акс эттирган. Бу эса ривоятни ҳақиқат деб баҳолашга имкон яратган.

Демак, тарихий ривоятлар муайян жанрлар, эса қоларли шахслар атрофида юзага келган. Ҳикоя қилинган тарихий ҳақиқат анъанавий мотивлар, ҳаётий уйдирма қобиғида, сифатлаш ва бўрттириш воситасида тавсифланган. Тарихий ривоятлар ҳаётийлиги, ҳикоя қилинган воқеаларнинг конкрет замон, маконда

ифодаланиши билан ажралиб туради. Тарихий шахслар эса бевоста ўзи яшаган ижтимоий муҳит, реал тарихий шароитда тасвирланган.

1. Хулоса шуки, тарихий ривоятлар анъанавий мотивлар, тарихий шахс, воқеалар билан боғлиқ ҳолда келади. Бири иккинчисини инкор этмайди. Бу хил мотивларни қўллаш шахсга муносабатдан келиб чиққан. У тарихий шахсни улуглаш, уни идеал даражага кўтариш учун қўлланган. Агар у зolim шахс бўлса, анъанавий мотив ёвузлик даражасини аниқ ёритиш учун ишлатилган. Тарихий ривоятларда анъанавий мотивлар воқеликнинг юзага келиши, ривожи шаклий ўзгаришига ҳисса қўшади, қолаверса у ҳаёт, идеал ғояларни чуқур ҳис қилиш имконини беради, айти пайтда улар тарихий ҳақиқатни инкор этмайди, балки уни умумлаштириб, ёркинрок ифодалаш учун хизмат қилади. Алишер Навоий донишманд вазирлар умумлашмаси, образли ифодаси янглиғ намоён бўлган.

2. Тарихий ривоятлар реал ҳодисага муҳим воқеа сифатида муносабатда бўлади, уни конкрет, айти пайтда, баён услубида акс эттиради.

Тарихий ривоятларда воқеа ва ҳодисалар реал вақт, конкрет замон, аниқ маконда юз беради. Эртақларда эса кўпроқ фантастик замон, ноаниқ маконда содир бўлади. Эртақ қаҳрамони тарихий шахс эмас, у умумлашма образ сифатида талкин этилса, ривоятда эса у конкрет шахс шаклида тавсифланган.

3. Ривоят билан афсона жанри ўзаро ўхшаш ва фарқли жиҳатларга эга. Биринчидан, ҳар икки жанр воқеликка муносабат нуқтаи назаридан бир-бирига ўхшаш, ўзаро яқин туради. Ҳар икки жанр воқеаларини ижрочи ҳам, тингловчи ҳам тарихий ҳақиқат деб билади ва ишонч ҳосил қилади. Чунки ҳар икки жанр тарихий ҳақиқат асосида ифодаланган. Бирок, ҳар икки жанр воқеликни акс эттириш принципига кўра ўзаро фарқланади. Инчунин, бирида тарихий ҳақиқат ҳаётий уйдирмада, иккинчиси эса ҳаёлий уйдирмалар кўламида тасвирланган.

Мазкур тип ривоятлар тарихда из қолдирган тўқнашув, уруш, жанглар, эрк, эзгулик учун курашиб, одилona фикр билан адолатли ҳукм чиқарган, тўғри талаб, «ҳаққа завол йўқ» қа амал қилиб иш юритган Тўмарис, Широқ, Муқанна, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур каби машҳур саркардалар ҳақида ҳикоя қилади.

Уларда воқеа-ҳодисалар айнан, ўзгаришсиз, қисман бўрттирилган «Тўмарис», «Широқ» ривоятларининг жангнома типини ташкил этган. Ҳар иккисиди тарихийлик тўлалигича сақланган. Сабаб шуки, мазкур ривоятлар юзага келган даврдан узоқлашмасдан, шаклий тузилиши ўзгармасдан, вариантлашмасдан олдин ёзиб олинган. «Тўмарис» асосини босқинчи Эрон шоҳи Кайхусравга қарши жанг воқеалари ташкил этади. «Тўмарис», «Широқ», «Зарина ва Одатиди» номи билан Ўрта Осиёда шуҳрат топган ривоятлар жанг, мардлик, қахрамонликни мадҳ этувчи алоҳида гуруҳ саналади.

«Тўмарис» тарихий ривоят, оғзаки ижод тарзида муайян ҳодисаларни аниқ акс эттирган. Чунки ҳар бир кўхна ҳикоя чет эл босқинчиларига қарши кураш, қабила эътиқоди, элат, юрт ишқи, эрк ва озодлик ғояларини илк бор тавсифлаб, ҳикоя қилувчи сифатида юзага келган. У тарихий ҳақиқатни айнан акс эттирган. Бу хил ривоят воқеалари содда, аниқ, равон тузилган бўлиб, жанг ҳақидаги фактик ҳодисаларни ҳаётий, реал тавсифлаши билан ажралиб туради.

«Тўмарис» жанговар аёл ҳақидаги тарихий ривоят. Унда ибтидоий жамоа ҳаракати, турмуш тарзи, тарихий жанг, қабила шароити, урф-одат, жасорати каби реал воқеалар уйдирмасиз баён қилинган. Муқаддас қабила, элат, юрт манфаати, химоя чоралари Тўмариснинг хушёр ҳаракати, мустаҳкам ирода, сезгир, талабчан муносабатиди мужассамлашган.

Тўмарис – меҳрибон она, айни пайтда қабила бошлиғи. У матриархал тузум анъаналари, тартиботлари, қадимги амазонкалар ҳаёти, конун-қоидалари, таъсири заминиди шаклланган эркак шода аёлдир. Ривоят асосини унинг воқеликка муносабати, юрт тинчлигини сақлаш нияти, одил ва фаол ҳаракати ташкил этади. Бу белгилар қахрамон шуурида, унинг фаол ҳаракати, нутқи, душман билан тўқнашув, рухий кечинмаларида акс этади. Жанггоҳда у одиллик, адолатни унутмайди, «жангда адоват эмас, адолат енгади»га амал қилади. Унинг мавзу йўналишини юрт химояси, босқинчига қарши кураш ғояси ташкил этади.

Сюжет тузилиши содда, ихчам, ягона планли бўлиб, ҳаётий реал ҳодисаларга асосланган, фантастик элемент, сирли воситалар учрамайди, конфликт ечимиди жасурлик ва жанговарлик етакчи, реал жанг эпизодлари бўрттирилган, ҳаётий уйдирмаларда ташкил

топган. Воқеа ва ҳодисалар ҳаққоний ифодаланган, хусусан, тўқнашув ва жанговарлик мотивлари, тадбир, чоралар, тинчлик, мустақиллик каби орзу-умидлар кўтаринки руҳда ҳикоя қилинган. Ривоят воқеалари, уруш ва юришлар, мудофаа жанглари аниқ жой, Каспий денгизининг кунчиқар томони, Эрон, Турон, Амударё каби реал маконда юз беради. Ана шу тарихий ҳақиқат воқеаларни реаллаштирган.

«Тўмарис» тарихий шахс, афсонавий қаҳрамон, айти пайтда умумлашма образ сифатида ҳаракат қилади. Ривоят асосида реал, тарихий жанг воқеаси ётади. Эрон шоҳи Кайхусрав Сирдарё бўйида яшаган уруғ, қавмлар ерини истило қилиш мақсадида Осиё ўлкаларига бир неча бор юриш қилган. Урушларнинг бирида (милоддан аввалги 529 йил) ҳалок бўлган. Ана шу жанг воқеалари, Кайхусравнинг ўлими, Тўмариснинг ғалабаси тарихий ривоятнинг асосини ташкил этган. Унинг воқеалари қайта ишланган ва ғоявий мазмуни кучайтирилган, фольклор руҳида умумлаштирилган, қисман диалоглар киритилган, улар ҳаётий уйдирмалар кўламида акс эттирилган. Жанг эпизодлари, ватанпарварлик ва қаҳрамонлик ғоялари бўрттирилган. Шунга қарамадан воқеа ва ҳодисалар тингловчи, ҳикоя қилувчи томонидан тарихий факт, ҳақиқат сифатида қабул қилинади, ишонч изҳор этилиб, маъқулланади. Ривоят тарихий ҳақиқатни билдириш, хабар бериш функциясини адо этади. Демак, ривоят воқеалари реал факт сифатида баҳоланган. Ривоят қабила, юрт ҳимояси атрофида юзага келган

Тўмарис афсонавий амазонкалар, қаҳрамон аёлларнинг ажойиб намунаси сифатида ташкил топган. У ақлли, тадбиркор, адолатпарвар аёл, айти пайтда жасур, мард қаҳрамон. Тўмарис учун тинчлик, эл-юрт омонлиги муҳимдир.

Ривоятда мардлик ва жасурлик, энг муҳими, ватанпарварлик ғоялари илгари сурилган, бу ғоялар атрофида ташкил топган воқеалар ривоятнинг эпик қисмини юзага келтирган. Сюжет воқеалари ишончли, факт-ҳодисалар асосида қурилган. Шунинг учун ҳам бу хил ривоятлар тарихий ҳақиқат сифатида истифода этилган. Хуллас, мазкур ривоят жанговар аёл, чет эл босқинчиларига қарши кураш, жанг, ҳарбий юришлар атрофида юзага келган.

«Ойсулув» тарихий дoston, унинг воқеалари «Тўмарис»га ўхшаб кетади. Шунга қарамадан «Ойсулув» «Тўмарис»нинг айнан

ўзи эмас. Достон билан ривоят ўртасида маъно яқинлиги, мавзу, гоё, воқеа ва ҳодисалар бирлиги мавжуд бўлиб, етакчи қаҳрамон, сюжет тузилиши, конфликт, унинг ечими айнанликка эга. Ҳар иккисидан аёл қаҳрамонлар фаолият кўрсатади, мардлик, жасурлик мадҳ этилиб, босқинчилик қораланади. Тўмарис билан Ойсулув озодлик, тинчлик, мустақиллик каби орзу-истакларнинг ёрқин тимсоли янглиғ намоён бўладилар. Ойсулувнинг ўғли Кун ботир билан Тўмариснинг ўғли Спорганез мазмунан ўхшаш, бири иккинчиси таъсирида юзага келган. Ойсулув Дорога, Тўмарис Кирга қарши чиқиб, ҳимоя жангини олиб боради. Достонда рақиб мифологик образ, ривоятда тарихан шахс сифатида ҳаракат қилади. Бирида ҳаёлий, иккинчисидан ҳаётий воқеалар айнан тасвирланади. Ҳар иккисидан эпик рух ҳукмронлик қилади. Достон эстетик таъсир кўрсатиш, ривоят хабар функциясини адо этади. Ойсулув анъанавий образ, Тўмарис реал шахснинг умумлашма образи сифатида намоён бўлган. Ҳар икки қаҳрамон қадимги амазонкалар таъсирида ташкил топган. Ривоятда тарихийлик аниқ, тўлиқ ифодаланган, достонда у мураккаблашган.

«Широқ» аталган тарихий ривоят юнон тарихчиси Полиеннинг «Ҳарбий хийлалар» асарида келтирилган. Унда «Аҳамонийлардан Доро 1 нинг милоддан аввалги 520-485 йилларда шакларга қарши юриш қилгани, шакларнинг уч ҳукмрони Сирдарё этагида ҳарбий муҳофаа маслаҳатига йиғилгани» ҳақида ҳикоя қилади.

Ривоятнинг дастлабки қисм ва асосий конфликтини тарихий воқеалар, хусусан, Доро лашкарининг шаклар элига босиб келиши ташкил этган. Доро босқини суғдлар, шаклар, массагетларнинг қаттиқ қаршилигига дуч келади. Ана шу реал, тарихий ҳодиса ривоятнинг тарихийлигини белгилайди. Отбоқар Широқнинг жасорати, марду майдон ҳаракатлари конфликт ечимида ҳал қилувчи роль ўйнаган.

Широқ реал тарихий шахс, қабила йўлида жондан кечиби, душман билан жанг қилишга рози бўлган мард йигит. У ўз зеҳни, қобилияти, куч-қудратига ишонади, ҳарбий хийла ишлатиб Доро қўшинини чалғитади, тўрт томони сувсиз, дашт-биёбонга олиб чиқиб ҳалокатга дучор этади. Бир ўзи элатни ҳалокатдан сақлаб қолади. Ана шу тарихий ҳақиқат «Широқ» аталган ривоят асосини ташкил этган.

Эпик воқеалар ҳаётий уйдирмаларга қурилган бўлиб, айтувчи ва тингловчи уни эртақ эмас, ҳақиқат, деб ишонч билдиради. Широқ халқ қаҳрамони, ривоятдаги намунаси тарихий шахс, айни пайтда, умумлашма образ сифатида фаолият кўрсатади. Қабила ҳаёти, эл-юртни ҳимоя қилиш эпик қаҳрамон жасоратида намоён бўлади. Қабила, элат мудофааси бош ғоя, босқинчиларга қарши кураш мавзуини ташкил этади. Демак, халқ қаҳрамонлари ҳақидаги ҳар икки ривоят мазмунидан маълум бўладики, юртни ҳимоя қилиш учун ҳисобсиз кўшин, зўр куч, қудрат эмас, ақл-идрок, тadbиркорлик, ҳарбий тактикани билиш зарурий восита бўлиб хизмат қилади. Бу нарса Широқ қиёфасида мужассамлашган. Унинг ҳаракати, муносабатида ўз ифодасини топган.

Ривоятлар талқинида ибтидоий дунёқараш, ибтимоий тузум анъаналари, ўзига хос белгилари сақланган. Улар қадимий ҳаёт, урф-одат, дунёқараш, ҳаётий детальларда тавсифланган. Айниқса, муқаддас куёш культига топиниш мотиви характерли бўлиб, қаҳрамон ўз сўзига ишонтириш учун Куёшни шафе келтириб онт ичади¹. Бу нарса исломгача ҳукм сурган зардуштийга эътиқод намунаси ҳисобланади.

Сюжет уйдирмалардан ҳоли, воқеа ва ҳодисалар реал, тарихий ҳақиқат баён усулида талқин этилган. Улар зулм, зўрлик, босқинчи сиёсатини инкор этиб, тинчлик, мустақил ҳаётни улугълайди.

«Широқ» ривоятининг ягона версияси Каник² афсонасидир. Ҳар икки ҳикоя сюжет тузилишига кўра ўзаро ўхшашликка эга. Улар воқеаларни ўзаро акс эттириш мезонига кўра фаркланадилар. Бири ривоят жанрига тааллуқли бўлиб, уйдирмасиз, реал воқеалар, иккинчиси афсона жанрига мансуб бўлиб, ҳаёлий уйдирмалар асосига қурилган. Ҳар бирининг композицияси бир-бирдан фарқ қилади. Бирида у содда, аниқ, иккинчисида мураккаб қурилган. Тугун ривоятда босқинчилик сиёсатидан, афсонада у шахсий адоватдан келиб чиқади. «Кановж рожасининг Каникка юборган ҳадялари орасида кўрмак, мақташга арзигудек кийим бўлган. Каник ундан кийим тикишни хоҳлаб, тикувчига тикишга буюрса, тикувчи «унда одам қадамнинг излари бор», - деб тикишга розилик бермайди. Каник билса, Кановж ҳокими уни хўрлаш, пастрлатишга

¹ Ғуломов Я. Ўзбекистон тарихи. Тошкент: Фан, 1958. 41-бет.

² Абу Райхон Беруний. Ҳиндистон. 311-313-бетлар.

қасд қилган экан»¹. Шундан сўнг конфликт катта жанжалга айланади. Каник ўз аскарлари билан Кановж ҳоқими томон юриш бошлайди. Шунда ҳоким вазирдан маслаҳат сўрайди. Вазир Каникни енгишни ўз бўйнига олади. У кулоқ бурнини қирқтиради. Шу аҳволда Каник томон бориб Кановж ҳоқими зулм қилганини айтади. У йўл бошлаб, Каник аскарларини чўл ичига олиб кириб кетади ва «шунча аскарни бир ўзим енгдим» деб жар солади. Кейин Каник бориб ўз найзасини ўша жойнинг ўртасига санчди. У ердан сув отилиб чиқа бошлади. Буни кўриб вазир «Мен мўъжиза кўрсатишдан ожиз бўлганларга қасд қилган эдим, аммо бу ишга қодир бўлган фаришталарга қасд қилганим йўқ эди»² -дебди. Кўринадики, «Каник» афсонасининг сюжет воқеалари «Широқ» ривояти воқеалари асосига қурилган. Сабаби «Широқ» ривояти «Каник» афсонасига қараганда қадимийдир. Доро 1 милоддан аввалги VI-V асрларда ўтган. Каник эса милоднинг 78-123 йилларида яшаган³. Ҳар икки асар ўзига хос жанрий белгиларини сақлаган. Широқда таърифланган воқеалар географик жойи «чўлу биёбон», «чексиз бир хиёбон», Турон мамлакати билан, Каник афсонаси эса Ҳиндистон билан боғлиқ ҳолда таърифланган.

Каник афсонаси ҳинд халқига хос эътиқодларни акс эттирган, шунингдек, турли хил тушунча, тарихий ҳодиса, анъаналар, билим, эътиқодларни ташиган.

Ривоятларнинг жангнома типига мардлик, жасурлик, ватанпарварлик ғоялари илгари сурилган. Улар атрофида пайдо бўлган воқеалар ривоятнинг эпик қисмини ташкил этган. Сюжет воқеалари уйдирмасиз, ишончли, фактик ҳодисалар асосига қурилган. Мазкур ҳикоялар тарихий ҳақиқатни нақл этувчи ривоят деб қабул қилинган. Бу хил ривоятларнинг ташкил топиб шаклланишида тарихий шахслар фаолияти эътиборлидир. Ҳар бир воқеа қабила бошлиғи, тарихий шахсининг чет эл босқинчиларига қарши кураши, жанг, ҳарбий ҳийлалар атрофида юзага келиб шаклланган.

¹ Абу Райхон Беруний. Ҳиндистон. 313-бет.

² Тарихий ривоятларнинг асосан тарихий воқеалар билан боғлиқ типини халқ қахрамонлари жангу жадаллар атрофида ташкил топиб шаклланган. Реал шахс ва ҳодисалар ҳаётини уйдирма билан боғлиқ ҳолда ҳикоя қилинган.

³ Тарихий ривоятларнинг бу типини ҳаётининг, воқеаларнинг конкрет замон ва маконда юз бериши ва географик жойга боғланган ҳолда таърифланиши билан алоҳидалик касб этган.

УЧИНЧИ ҚИСМ

3. ЎЗБЕК ХАЛҚ ЭРТАКЛАРИ: ПОЭТИК ТАБИАТИ, ТАЛҚИН МЕЗОНЛАРИ

Эртакларнинг жанрий белгилари

Эртак халқ насрининг етакчи жанрларидан бири бўлиб, халқнинг улугвор гоёлари, дунёкараши, рухий кечинмалари ижтимоий-сиёсий, оилавий-маиший, диний, ахлоқий идеаллари ўзига хос бадиий акс эттирган мустақил тури. Эртак ҳеч қачон эрмак эмас, ҳамма вақт муҳим маърифий-тарбиявий аҳамият касб этган ҳодисадир.

Эртак жанри табиати, поэтик тизимнинг яхлитлиги каби етакчи хоссалари билан алоҳида ажралиб туради. Унинг белгиловчи хоссасини уйдирма ташкил этади. Бинобарин, бу белги иккиламчи, тасодифий белги эмас¹. У жанрнинг асосий компонентиدير. Ана шу қонуниятдан келиб чиқиб, эртакшунос Е.А.Тудоровская ўз фикрини шундай ёритади: «Қаҳрамоннинг нотабиий жасорати сеҳрли эртак асосини ташкил этади². Фикр тўғри, Бирок, бу белги фақат сеҳрли эртакка мансуб бўлиб, унинг моҳиятини белгилайди. Э.И.Помиранцева фантастикага урғу беради, уни эртак жанрининг белгиловчи, ҳал қилувчи компоненти деб билади ва уни шундай асослайди: «Эртакнинг характерли белгиси унинг фантастикасидир. Бу хосса бадиий уйдирманинг эртакдаги ўрни, функцияси, сифати, даража-миқдори турли хил бўлса ҳамки, жанрнинг асосий белгиси ҳисобланади³. У бу мулоҳазани ривожлантириб, «Фантастика эртакнинг ҳамма турларига хос»⁴ деган хулосага келади. Олиманинг мазкур фикри асосан тўғри, Бирок, аниқлик етишмайди. Маълумки, фантастика маиший эртакларга хос белги эмас, у фақат сеҳрли эртакларда етакчи, холос. Чунки сеҳрли эртак билан маиший эртакларда фантастиканинг шакл-шамойили, мазмуни, даража-миқдори, функцияси бир хил эмас. Сеҳрли эртаклар, ҳаёлий, маиший эртаклар ҳаётий уйдирмаларга асосланади.

¹ Пропп В. Я. Фольклор и действительность. М., 1976. С.47.

² Советская этнография. 1965. №2. С.65.

³ Померанцева Э. М. Русская сказки. М., 1963. С.4.

⁴ Там же. С. 4.

В.И.Чичеровнинг эртакка берган таърифи масалага оидинлик киритади. У ёзади: хайвонлар ҳақидаги эртақлар, сеҳрли эртақларда фантастика асосий, ҳаётий-саргузашт, хажвий эртақ, латифаларда фантастик эпизодлар йўқ, уйдирма тафсил деярли учрамайди¹.

Мазкур мулоҳазалардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, эртақлар ҳаёлий ва ҳаётий уйдирмаларга асосланади. Бу ҳодиса унинг муҳим, ҳал қилувчи белгиларидандир.

А.В.Гусевнинг эртақ ҳақидаги таърифида, фикрий изчиллик сезилади. У эътиборни эртақ композициясига қаратиб, уни шундай таърифлайди: жанрнинг асосий белгилари ижтимоий, оилавий-маиший доирада акс этган муҳим коллизия, конфликтларидир. Эртақларнинг бадиий шартлиликка асосланиши, ёлғоннамолиги эса унинг иккиламчи белгилари ҳисобланади². Бу фикрга қўшилган ҳолда таъкидлаш жоизки, «уйдирмаларнинг кўзга кўринарли хоссаларининг бадиий шартлиликка асосланиши, ёлғон деб муносабат билдириши ташкил этади. Уни ҳеч қачон ва ҳеч ким ҳақиқат деб қабул қилмайди³. Эртақни ёлғон аталиши жанрнинг ўзига хос табиатини белгилайди.

Эртақ сюжети мураккаб, турли хил анъанавий мотивлар тизимидан ташкил топган. Унинг асосида қабилавий эътиқод, магия, табу билан боғлиқ урф-одатлар; анимизм, тотемизм, фетишизм каби эътиқодий қарашлар феодал жамоа, матриархат, феодал-патриархал муносабат, қонун-қоидаларга алоқадор воқеа ва ҳодисалар ётади. Қизиғи шундаки, эртақ асосини ташкил этган реал тарихий ҳақиқат фантастика, ҳаёлий ва ҳаётий уйдирмаларга кўмилиб, унга сингиб, ноаникликни касб этган. Эртақ бу жиҳати билан нақл, латифа, лофларга тенглашади. Реал ҳодиса оғзаки насрнинг афсона, ривоят, демоник ҳикояларида нисбатан аниқ кўринади ва сезилиб туради.

Сеҳрли эртақларнинг баҳодирлик типига паҳлавон, қаҳрамоннинг зўр куч-қудрати ҳал қилувчи роль ўйнайди. Сюжет воқеаларида фаол ҳаракат қилган қаҳрамон эзгулик рамзи сифатида идеаллаштирилган. У элатни ҳимоя қилувчи унинг жанговар тимсоли, ҳар бир ҳаракати, ғайриоддий кучи бўрттирилган.

¹ Чичеров В.И. Русское народное творчество. М., 1950. С.272-276.

² Гусев В.Е. Эстетика фольклора. М., 1967. С.125.

³ Прош В.Я. Жанровый состав русского фольклора. В кн. Фольклор и действительность. М., 1976. С.50.

Баҳодирлик эртаклари («Паҳлавон Рустам», «Қахрамон», «Қирон оға») нинг мифологик эътиқод, қадимий маросимларни ўзида жамлаб, минг йиллар давомида сақлаб келган намуналари зиддиятли жамиятнинг дастлабки босқичларида юзага келган.

Фантастика воқеаларни бошқаради, муваффақиятли якунига олиб келади, аynи пайтда сюжет йўналишида динамик ҳаракатни таъминлаб, образлар тизимини белгилайди. Шунинг учун ҳам сюжетни ҳаёлий уйдирмалар асосига қурилгани сеҳрли эртак воқеалари, ҳаётий уйдирмалар асос бўлганини маънавий эртак ҳодисалари ташкил этади. Ҳар икки хил сюжет ғоявий-эстетик функцияни адо этувчи хоссалари билан ўзаро фарқланадилар. Бироқ уларни ҳаёт ҳақиқатидан узилган ҳодиса деб бўлмайдилар. Аксинча, ҳар икки сюжет ибтидоий дунёқараш, урф-одат, турли хил маросим билан боғлиқ ҳолда келади. Бу уйғунлик баъдий образларда акс эттирилганлиги билан ажралиб туради. Бинобарин, ҳар икки хил типдаги уйдирма образлар мазкур тип эртакларнинг ўзига хос белгилорчи воситаларидандир.

Уйдирманинг генетик асослари, функционал жиҳатларини белгилаш эртак сюжети, унинг ўзига хос тасвир воситаларини аниқлаш имконини беради. Бунинг учун, энг аввало, унинг спецификаси, тарихи ҳамда ташкил топган манбаларни ёритиш, поэтик трансформацияси жараёнида юз берган ўзгаришларни белгилаш зарур.

Уйдирма реаллик чегарасида ёки унинг ташқарисида бўлиши мумкин. Бошқача айтганда, уйдирмани ҳақиқатга яқин формаси воқеа ва ҳодисаларни ҳаётга мос, табиий ҳолда, реал ифодалайди. Уйдирманинг ҳақиқатдан узоқ формаси эса ҳодисаларни ҳақиқатга зид, ғайритабиий кўламда тасвирлайди ва фантастикани юзага келтиради. Тилсим эса фантастика турларидан бири.

Тилсим арабча сўздан олинган бўлиб, ҳақиқатдан узоқ ҳодисани англатади, нутқда у ҳаёлий уйдирма аталади. Тилсим ўзбек фольклори, хусусан, сеҳрли эртаклар жони ва қонидир. Илмий тушунчага кўра, сеҳр-жоду нотабиий кучининг ғайриоддий ҳосиласини ифодалайди. Унинг эпик намунаси нарса ва ҳодисаларнинг йўқдан бор, бордан йўқ бўлишида (олманинг паризодга, паризоднинг олмага айланиши, сирли сув, обиҳаёт магияси билан ўликни тирилтириш, ойнада узоқни, ёрни кўриш, бир думалаб каптар бўлиш, бир газ қиличнинг қирқ газ чўзилиши

кабилар) намоён бўлади. Тилсим маъно эътибори билан фантастикадан қисман фарқ қилади. Улар эртақларнинг асосий белгилари, анъанага айланган барқарор мотивларини ташкил этади.

Фантастика умумийликни, тилсим хусусийликни англатади. Демак, тилсим ҳаётийликдан ҳоли, сеҳр-жоду кучи билан ғойибдан пайдо бўладиган ғайри муқаррарий мўъжизани англатади. Шуни эътиборга олганда, тилсим фантастика маъносини аниқ, муфассил ифодалай олади. Бинобарин, уйдирма реал нарса, ҳодисани акс эттириш даражасига кўра икки гуруҳга бўлинади, а) ҳаёлий уйдирмалар; б) ҳаётий уйдирмалар.

Фантастика атама сифатида қадимдан мавжуд. Унинг шакли ва функцияси ҳақида биринчи бўлиб, ўрта аср Шарқининг машҳур олими Абу Райҳон Беруний фикр юритган ва уни бадиий восита сифатида таърифлаган. Унинг фикрича, фантастика «бир нарсани ўз ҳақиқатига хилоф равишда кўрсатиш»¹ демакдир. Кейинчалик фантастика фольклоршунос олимлар наздида ҳар хил таърифланди. Уларда фантастика кўпроқ мафкура нуқтаи назаридан таҳлил қилинган бўлиб, бир ўринда «ҳақиқатга зид, ҳаёлда ташкил топган тасаввур ва образлар»² деб талқин этилса, бошқа бир илмий асарда эса унинг ташкил топиб, шаклланган ўрни аниқланади, айни пайтда замон ва макон эътибори билан бир бутун ҳолда тўлиқ, мукамал таърифланади. У «Илк бор ўзлаштирилган реал ҳаёт фактлари заминида туғилган ҳаёлий тушунчалар, образлар олами»³.

Фантастика ҳаётни бадиий тасвирлашнинг ўзига хос услуби⁴. Дарҳақиқат, фантастика ҳикоя қилишнинг ибтидоий услуби. Фантастика ўзига хос генезиси, қизиқарли ривожланиш тарихига эга.

Маълумки, нарса ва ҳодисаларнинг ғайритабиий кўринган хусусиятлари ибтидоий инсон онгида сирли куч билан боғланган. Бинобарин, фантастика табиатнинг ибтидоий инсон кўзига ғайриоддий кўринган кучларига эътиқод, афсун таъсирига ишонч синтезидан келиб чиққан. Тилсимнинг баъзи детальлари шомонлар фаолиятида юз берган дуолар билан ҳам боғланади. Афсунгарлик

¹ Беруний. Танланган асарлар. 4-том. Тошкент, 1965. 25-26-бетлар.

² Словарь современного русского литературоведческого языка. М., 1964. С.250.

³ Тимофеев А.К., Тураев В.В. Словарь литературоведческих терминов. М., 1974. С.432.

⁴ Краткая литературная энциклопедия. Том 7. 1972. С.887.

ходисаси сеҳргарликка нисбатан қадимийдир. Афсунгарлик ёки жодугарлик «нотўғри, ёлғон, кўзга кўринмайдиган алоқа, таъсирларнинг табиатда мавжудлигига ишонтариш, айрим ҳолларда кўзга кўринмайдиган таъсир кўрсатиш мумкинлиги ва аксинча, одамларнинг табиатга, шунингдек, бир одамнинг бошқа бир одамга таъсир кўрсата олиш мумкинлигини турли йўллар билан кўрсатишга уринган воқелиқдир»¹.

Табиатнинг даҳшатли ҳодисаларига таъсир этиш, ёмғир ёғдириш, кучли шамолни тўхтатиш, ўт-оловни ўчириш, момақалдирукни даф этиш, касални тузатиш мақсадида шомонлар дуо ўқиган. Табиат олдида ожизлик нотабиий ҳодисаларга ишончни юзага келтирди.

Тилсим эртак атрибути, жанрнинг ёрқин аломати, ўзига хос хусусиятини белгиловчи компонентиدير. Тилсим тугун ечимида содир бўлиб, ситуатив мотивларни ташкил этади. Шу маънода «Гул билан Сунбул», «Булбулигўё», «Опа-ука», «Ёрилтош», «Ойнаи жаҳон», «Қилич ботир», «Кенжа ботир», «Гулнора», «Меҳригўё» сингари сеҳрли эртакларда келган тугунлар шакл ва мазмун эътибори билан бир хил: улар қаҳрамоннинг сеҳрли предметларга дуч келиши муносабатида пайдо бўлади. Демак, эртак сюжетини ташкил этган турли хил мотивлар тугун заминида юзага келади. Тилсим сюжет чизиғида асосий деталь бўлиб, воқеалар ҳаракатини юзага келтиради, қаҳрамон билан боғлиқ ҳодисаларнинг ғайритабиий чиқиши, тугуннинг ғайри муқаррарий ечимини таъминлайди.

Тилсим узук, шамшир, ойнаи жаҳоннома, қайнар хумча, ур тўқмоқ, очил дастурхон, чақмоқтош, сирли чўп, тутатки, сирли олма сингари сеҳрли буюмлар мўъжизасида амал қилади. Ялмоғиз, дев, аждар, ёвуз куч, пари, семург, учар отлар эса қаҳрамон атрофида ёрдамчи куч сифатида фаолият кўрсатиб, эзгуликни ато этадилар, ниҳоят тимсолий образ яратадилар.

Ҳаётини уйдирмалар кейинги ҳодиса бўлиб, реал воқеалар замирида ташкил топган.

Маълум бўлдики, тилсим асосан образ, турли хил персонажлар қиёфасини конкретлаштиради, унинг жасорати, марди майдон, забардаст куч-қудрат, жанговарлик, ақл-идроки, тадбиркорлигини

¹ Косвен В.С. Ибтидоий маданият тарихидан асарлар. Тошкент, 1960. 159-160 – бетлар.

белгилайди. Энг муҳими, у нотабий нарса ва ҳодисалар яратиб, қаҳрамон қиёфасини идеаллаштиради.

Аммо шуни таъкидлаш керакки, жанр табиатини уйдирманинг ўзигина белгиламайди. Фольклор жанрларини аниқлаш, оидинлаштиришда асосан уч белгига асосланиш лозим. Улар «жанр поэтикаси, ҳаётӣ-маиший функцияси, ижро услуби»дир¹.

Эртақ мустақил жанр сифатида ҳаёлий ва ҳаётӣ уйдирмалари, барқарор сюжети, композицияси, доимий такрорланувчи мотив ва образлар тизими, бадий услуби ва ниҳоят, ижтимоӣ-эстетик функцияси билан ажралиб туради.

Эртақ воқеликни акс эттиришнинг мезонларига кўра алоҳидалик касб этади. Эртақларнинг юзага келишида реал воқеликни ҳиссий қабул қилиш, уни бадий акс эттиришида амал қилади.

Эртақ сюжети мустақил, бетакрор шаклга эга. Сюжет асосан мураккаб, ҳажман катта ёки содда, ихчам, баъзан кўп планли бўлади. Эртақ жанрини аниқлаш ва белгилашда унинг сюжетидаги характерли образ, анъанавий мотивлар тизими алоҳида ўрин тутади.

Этакчи образнинг сирли кучга эга бўлиши, ёвуз куч билан жанг қилиши, доимий ғалабаси сеҳрли эртақларнинг қаҳрамонлик типига хос табиатини белгилайди. Маълумки, ибтидоӣ ва феодал-патриархал жамоа кишилари инсон қобилиятини идеаллаштирган. Дарҳақиқат, идеаллаштириш бадий образларнинг ибтидоси бўлиб, паҳлавон, баҳодир қаҳрамонларни юзага келтирган. Мифологик субъект маданий қаҳрамон - баҳодир образининг юзага келишида асос бўлган ядро.

Этакчи образнинг нисбатан фаол ҳаракати қаҳрамонлик типигаги эртақларнинг ўзига хос хусусиятини белгилайди. Эпик қаҳрамон халқ идеали, беқиёс куч-қудратнинг образли ифодаси, тинчлик, мустақиллик, мардлик, паҳлавонлик, тўғрилик, меҳрибонлик, адолатпарварликнинг рамзий ифодасидир. Қаҳрамон нафақат куч-қудрат, айни пайтда, юксак ахлоқ, покиза қалб, мустаҳкам ирода эгаси, кўркмас, жасур, марди майдондир. Эпик қаҳрамон фаолияти муносабатида оғирлик, вазминлик бўртиб туради, шошқалоқлик, исёнкор рух кўринмайди. Унинг фаол

¹ Пропп. В.Я. Жанровый состав русского фольклора. С.39.

ҳаракати ягона мақсад, умумхалқ манфаатини ҳимоя қилишга йўналтирилган. Ана шу белгиларнинг анъанавий мотив, эпизодларда намоён бўлиши эпик қаҳрамон қиёфасини оидинлаштириб, унинг кўламни оширади.

Қаҳрамонлар қиёфасида мифологик субъектга мос икки белги сақланиб қолган. Булардан бири, қаҳрамоннинг ғайриоддий туғилиши ва хатти-ҳаракатининг илоҳийлаштирилганида, фаолиятининг идеаллаштирилганида намоён бўлади. Зотан, қаҳрамон, паҳлавонлар тотем ёки илоҳий культ билан боғлиқ ҳолда ғаройиб тарзда туғилади ва ўсади. Белгининг иккинчиси эса мифологик субъектларда бўлганидек паҳлавоннинг элат, қабила, уруғ манфаатини ҳимоя қилишида кўринади. Унинг поэтик трансформацияси эса анъанавий мотивлар билан боғлиқ ҳолда талқин этилган. Кейинчалик қаҳрамон тарихий тараққиёт жараёнида ҳаётий белгилар билан бойиган, ниҳоят, ҳаётий тус ола бошлаган.

Маиший эртақларда тасвирланган қаҳрамонлар реал, ҳаётда мавжуд камбағал қосиб, хизматкор, бой, қози, домлаларнинг прототиплари сифатида юзага келган. Демак, эртақ қаҳрамонларининг тарихий асослари бир томондан, мифологик образ, аждодлар култига бориб тақалса, иккинчи томондан реал шахсларга бориб боғланади.

Эртақ ғаройиб ҳодисани мадҳ этувчи мотивлари билан фарқланади. У ёки бу турдаги эртақларнинг ўзига хос хусусиятини белгиловчи анъанавий мотивлар асосан сюжет яратади, қисмларининг ўзаро мантиқий боғланишини таъминлайди. Мотивларнинг ҳаётий ҳақиқат билан боғлиқ ҳолда юзага келиши ҳақида А.Н.Веселовский шундай ёзади: «Мотивни оддий ҳикоянинг бир бўлаги, ибтидоий кузатишнинг тури хил саволларга образли жавоби деб биламан»¹. Бадиий асарнинг «бир бўлаги» бўлган мотивлар у ёки бу уйдирмадан ҳоли бўлмаса ҳамки, ҳар бир мотив талқинида тарихийлик мавжуд.

Мотивлар характери, ўрни ва функциясига кўра турлича номланади. Булар ҳаракат, нутқ, ситуация, боғловчи ҳамда таърифловчи, тушунтирувчи мотивлардир².

¹ Веселовский А. Н. Историческая поэтика. М. 1940. С.500.

² Путилов Б.Н. Сюжет образующие мотива. Типологические исследования на фольклора. М. 1979. С.147.

Дарҳақиқат, эртақлар сюжетининг ташкил топиши мотивларнинг муайян тизимда бирлашишидан бошланади.

Демак, ҳар бир сюжет чизиғида мавжуд анъанавий мотивлар тарихий ҳақиқат замирида юзага келган бўлиб, уларнинг фантастика кўламида ифодаланган намуналари сеҳрли эртақларни, ҳаётий уйдирмаларда ифодалангани маиший эртақлар табиатини белгилайди. Эртақ сюжетини ташкил этган ҳар бир образ, анъанавий мотивлар тизими фақат орзу-умидлар ифодасигина бўлиб қолмай, балки халқ тарихида из қолдирган, муҳим аҳамият касб этган ҳаёт лавҳалари ҳамдир.

Эртақ ўзига хос ғоявий-тематик йўналиши, таълимий-маиший функцияси билан ажралиб туради. Мардлик, қаҳрамонлик, адолат ва инсонпарварлик, элат ҳимояси, чин севги-садоқат, вафодорлик, идеал орзулар учун кураш кабилар эртақларнинг ғоявий-тематик йўналишини ташкил этади.

Эртақларда хикоя услуби тайёр қолипга айланган формулаларга асосланиши, унинг барқарор тайёр қолипга айланган, кириш, бошлама, тугаллама каби анъанавий формулалари ўзига хос белгиларидир.

Кириш тайёр, қолипланган анъанавий формула сифатида намоён бўлади. У кўпроқ бошлама олдидан келади. Бироқ,, у сюжет чизиғида доимий ҳодиса эмас. «Эртагиё эртаги, эчкиларнинг бўртаги, кирғовул кизил экан, қуйруғи узун экан, кўк музга минган экан, мурути синган экан», «ғоз карнайчи экан, ўрдак сурнайчи экан, олақарға азончи, қорақарға қозончи, чумчук чақимчи экан, тўрғай тўқимчи экан, бўри баковул экан, тулки ясовул экан, эртагининг эри бор, етти кунлик ери бор, етти кунлик ерида думи калта бўри бор»¹.

Кириш анъанавий, айна пайтда рамзий маъно касб этган образларни таъкидлаш, эртақдаги ўрни ва вазифасини эслатиш билан жонлантиради. Унинг асосий функцияси тингловчи эътиборини тортиш, бир нуқтага жалб этиш, қизиқиш уйғотиш, уйдирмалар оламига олиб кириб, эртақ тинглашга ҳозирлашдан иборат. Бошлама асосан сюжетнинг инициал қисмида юз бериб, у персонажлар мажмуи, мазмунидан дарак беради, эртақларнинг ўзига хос табиатини белгилайди. «Бир бор экан, бир йўқ экан,

¹ Фольклор архиви. Инв №1174.

Гулзор деган юртда чолу кампир яшаган экан». Бошлама уйдирмалар асосига қурилган бўлса ҳамки, сюжет воқеалари билан боғланмайди.

Бошлама персонажлар тизими ҳақида маълумот беради. Сюжет чизигида содир бўлиши лозим воқеа ва ҳодисаларнинг ноаниқ замон ва маконда юз беришидан дарак беради, айти пайтда у эртак воқеаларининг ёлгон эканига шама қилади. «Бор экан, йўқ экан, оч экан, тўқ экан, ўтган замонда тоғнинг ён бағрида бир макону манзилда, бу гапим чин эмас ҳазил-да, бир подшо бор экан»¹.

Бошлама икки, бир-бирини инкор этувчи жумлалардан ташкил топиб, кетма-кет келади ва мавхум, ноаниқ, аслида йўқ ҳодиса ҳақида ҳикоя эканини белгилайди.

Тугаллама сюжетининг финал қисмида келади. У содда, айти пайтда, тантанали вазиятни ҳикоя қилади, унда порлоқ ҳаёт кувончлари ҳукмрон эканини таъкидлаб, қахрамоннинг қирқ кеча-кундуз тўй бериб, мурод-мақсадига етганини изоҳлайди. «Қирқ кеча-кундуз тўй бериб, ота-онаси билан топишиб, ошларини ошаб, ёшларини яшаб, мурод-мақсадларига етдилар»².

Тугаллама демократик, таълимий-дидактик ғояларни ташвиқ этади, энг муҳими, ёвузликни қоралаб, эзуликни улуғлайди. Ижтимоий-маиший маъно касб этиб, ҳикоя воқеаларининг хулосаси янглиғ намоён бўлади.

Сюжет мураккаб, мавзу эътибори билан турличадир. Улар жиддий, масъулиятли, фантастик кўлами, ижтимоий-маиший характери, оддий ва ҳаётий, босиқ талқини билан ажралиб туради, асосан у ёки бу образнинг суврат, сийрати, ўзига хос маъно ташишини белгилайди, тилсим сирларини ойдинлаштиради.

Сюжетнинг экспозиция қисми характерлидир. У шакл ва маъносига кўра турлича бўлиб, ҳаёлий ва ҳаётий уйдирмалар асосига қурилганлиги билан фарқланади. Экспозиция бўлиши мумкин ёки бўлиши мумкин бўлмаган воқеа ва ҳодисалардан дарак беради.

Тугун сюжетининг ана шу қисмида пайдо бўлади, ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-маиший маъно касб этади. У яшаш учун кураш, ёвузлик, зулм ва зўрликка қарши чиқиш, олиб қочилган

¹ Ўша асар. Инв. №181.

² Фольклор архиви. Инв. № 478.

қизни кутқариш, адолатсизлик, камситишнинг танқиди билан боғлиқ табиий ёки нотабиий воқеаларни ҳикоя қилиш билан ажралиб туради:

«Бир йулбарс келиб ўкирибди. Шунда ҳаммаёқ туман бўлиб кетибди. Туман таркагандан кейин қирқ канизак қараса, подшо қизи йўқ эмиш»¹. Баъзан у рамзий маъно касб этади. «Тулки оғзида гўшт тишлаб кетаётса, олдидан бўри чиқиб қолибди»². Баъзан эса у ҳаётий тасвирланади. «Қози қиз билан суҳбат курмоқчи бўлганда эшик тақиллабди»³.

Конфликт ижтимоий, оилавий-маиший маъно касб этган қарама-қарши кучлар ўртасида юз бериб, унинг ечими дев, аждарҳони енгиб ўтиш, зулм ва зўрликни фож этиш каби мотивлар замирида кечади. Унинг ечими ёвузликка қарши чиқиш, мерос учун кураш, ноҳақлик, адолатсизлик, бузуқлик каби салбий хусусиятларни инкор этиб, тўғрилиқ, мардлик ва жасоратни улуғлайди, фантастик воқеа ва ҳодисаларнинг тасодифан ташкил топишини таъминлаб, сирлилиқ ва ноаниқликни вужудга келтиради.

Конфликт ҳайвон билан ҳайвон тўқнашувидан келиб чиқса, ёки воқеа ва ҳодисалар жиддий, дев, аждар, ялмоғиз билан жанг тусини олганда, тўқнашув, жанг эпизоди масъулиятли кечиб, эпик кўламда юз беради. У маънавий тортишув сифатида юз берганда эса ақлий синов шаклида намоён бўлади.

Кўринадики, конфликт асосини ташкил этган фантастика, сеҳр-жоду, ҳаётий уйдирмалар бош қаҳрамон, қарши кўйилган рақиб персонаж табиатини ойдинлаштиради, қолаверса, у бўлиши мумкин бўлмаган ёки бўлиши мумкин бўлган воқеа ва ҳодисаларни ташкил этиб, эртақларга хос хусусиятни ойдинлаштиради.

Анъанавий, тайёр қолипга айланган формулалар шакл, мазмуни, бажариши лозим бўлган вазифаларига кўра хилма-хилдир. Бир хили эпик сюжет воқеаларини ўзаро боғлаш вазифасини адо этади. «Энди сўзни бошқа юртдан эшитайлик». Иккинчи хили ҳаракат ва ҳолатни англатади. «Кулса гул, йиғласа дур тўкилибди». Учинчи хили эса у ёки бу қаҳрамон қиёфасини тасвирлайди. «Ой деса оғзи бор, кун деса кўзи бор». Тўртинчиси

¹ Гулпар. Ўзбек халқ эртақлари. Тошкент, 1969. 179-бет.

² Ойжамол. Ўзбек халқ эртақлари. Тошкент, 1969. 140-бет.

³ Хоразм эртақлари. Тошкент, 1961. 82-бет.

эпик макон, ўрин-жойни белгилайди. «Гуллар очилган, булбуллар сайраган, сув ўрнига шарбат оққан боғлар». Бешинчиси эпик замон узоқ масофани англатади. «У йўл юрибди, йўл юрса ҳам мўл юрибди, тоғ, сахроаро чўл юрибди».

Эртақ сюжети сеҳрли рақамлар талқини билан ҳам ажралиб туради. Уч, етти, қирқ рақамлари асосан анъанавий ҳодисаларни тавсифлайди. «Уч олма, уч йўл, уч дев, уч ака-ука, уч кечаю уч кундуз, қирқ қароқчи, етти мусофир ва ҳоказолар. Учликлар ёки кўшалоклаштириш, воқеа ва ҳодисаларнинг давомийлигини таъминлаб, эртақларга хос бир хил қолипдаги босиқ ҳаракатни таъминлайди. Учлик эртақ композициясини юзага келтирувчи эпик воситалардан бири саналади. Мазкур белгилар эртақларнинг ички турларида янада аниқроқ, ўзига хос шакл ва маъно ташийти.

Хулоса шуки, эртақларнинг жанрий ва услубий хусусиятлари унинг ўзига хос табиатини белгилайди.

Эртақларнинг сюжет тузилиши

Эртақларнинг шакл-шамойили, ўзига хос мукамал поэтикаси фантастикага асосланган. Воқеа, ҳодисаларнинг ўзаро мантиқий боғлиқлиги бош қаҳрамоннинг рақиб персонаж билан ўзаро тўқнашувини тавсифлаган. Яхлит тизимда шаклланган экспозиция бошлама (зачин) анъанавий формула, тугун, ечим, мотивлар тизими, тугалламалар сюжетининг ранг-баранг қисмлари сифатида ташкил топган.

Сюжет эртақларнинг баҳодирлик типига хос бўлса, тасвирланган воқеа ва ҳодисалар ҳаёлий, айни пайтда, маҳобатли, жиддий, масъулиятли, фантастик кўламда юз беради, бош қаҳрамоннинг баҳодирлик (алплика) белгиларини аниқ, тўлиқ тавсифлайди. Эртақ маиший характерга эга бўлса, акс эттирилган воқеа ва ҳодисалар ҳаётини, содда, ҳажвий маъно касб этиб, етакчи образнинг ақл-идроки, тadbиркор, хушчақчақ кайфиятини белгилайди.

Сюжет асосини эгаллаган реал, ҳаётини анъаналар халқнинг қадимги маданияти билан боғлиқ ҳолда юзага келган. Улар мифологик дунёқараш ҳукмрон замонда, ҳаётнинг феодал-патриархал босқичларида пайдо бўлган эл-юрт ҳимояси, оила, уруғ, қабила, ватан, мардлик, қаҳрамонлик, тинчлик, эзгуликни улуғлаш,

ёвузликка қарши кураш, урф-одат, маросимларга ишонч, эътиқод, элатпарвар, инсонпарварлик ғояларини мадҳ этган, образларда акс эттирган. Орзу-истак, фикр, мулоҳазалар, одил шоҳ, севги, вафо, юксак ахлоқ, доно, тадбиркорлик, меҳрибон, вафодорлик, дўстлик идеаллари, эстетик муносабат замирида ҳосил бўлган анъанавий мотивлар, барқарор формула, етакчи қаҳрамон, тимсолий образлар ҳаёлий ва ҳаётий уйдирмаларга айланган, сюжет компонентлари сифатида ташкил топган.

Сюжетнинг инициал қисмини эпиграф, кириш, бошлама, экспозиция ташкил этади. Эпиграф эртақчининг тингловчига айтган мурожаатини англатади. У асосан маҳоратли эртақчи ижодига мансуб бўлиб, шакл-шамойили турлича ифодаланган. Унинг бир гуруҳи яхши ният билан эртақ тинглашга ундайди: «Сизга боғ берсин, бизга ҳаёт»¹. Баъзан у таълимий маъно касб этган афористик иборалардан ташкил топган. Улар яхши, ёмонни фарқлаш, эътибор бериб англашга чақиради: «Меҳнатнинг роҳати бор, машаққатнинг лаззати, қимматнинг ҳикмати бор, арзоннинг илллати, жahlнинг офати бор»².

Эпиграф эртақ мазмунини ифодалайди, Бирок, сюжет билан боғланмайди.

Кириш сюжетнинг алоҳида қисми бўлиб, унинг мукамал намунаси, профессионал эртақчи репертуарида учрайди. У бошламадан олдин келади, доимий элемент эмас, анъанавий формула шаклини олган. Кириш эртақнинг тимсолий маъносига ишора қилади. «Эртақ эртаги, эчкиларнинг бўртаги, қирғовул қизил экан, қуйруғи узун экан, қўк музга минган экан, мурути синган экан, ғоз карнайчи экан, ўрдақ сурнайчи экан, ола қарға азончи, қора қарға қозончи, чумчуқ чақимчи экан, тўрғай чорловчи экан, бўри баковул экан, тулки ясовул экан, эртагимни эри бор, етти кунлик ери бор, етти кунлик ерида думи калта бўри бор» (Фольклор архиви. Инв. №174). Функцияси унинг таъсир кучини ошириш, ҳаёлий фон яратиб, эътиборни эртақ тинглашга жалб этишдан иборат.

Кириш асосан сеҳрли, маиший эртақларда қўлланади. У бошлама олдида, ўртасида ёки у билан қоришиқ ҳолда келади. «Бир

¹ Фольклор архиви. инв. № 658. Кўлёзма 1-бет.

² Гулпари. Ўзбек халқ эртақлари. Тошкент, 1969. 1-бет.

бор экан, бир йўқ экан, бўри баковул экан, тулки ясовул экан, қарға чақимчи экан, чумчуқ чақимчи экан, ғоз карнайчи экан, ўрдақ сурнайчи экан, тошбақа тарозидор, қурбақа ундан қарздор экан. Қадим замонларда Гулзор деган мамлакат бўлган экан. Шу мамлакатда донолиқда тенги йўқ чолу кампир яшаган экан (Гулпари. Тошкент, 1969, 32-б.). Киришнинг бу хил типи ижодкор эртакчида эмас, оддий ижрочида учрайди.

Кириш рамзий маъно касб этиб, ҳазиломуз, тимсолий тўқималарга бойлиги билан ажралиб туради. «Бўри баковул, тулки ясовул, қарға қақимчи, чумчуқ чақимчи, товук қаҳ этди, билмадим қаққа кетди»¹.

Кириш ранг-баранг мавзуи, бадийлиги, сажланган шакл-шамойили, ҳажвий кучи, фикрнинг аниқлиги, рамзий маъно, ўзига хос белгилари билан алоҳидалик касб этган. Унинг асосий функцияси сюжет табиатини белгилаш, аудитория, тингловчи қалбида кўтаринки рух, хушчакчақ кайфият пайдо қилишдан иборат. «Тарақа-туруқ омочу бўйин туруқ, Шомирзои қоққуруқ. Боқи чароқи, баро кўз дарвозабон, хайҳот, оғзингга новвот, сийнани сийнага кўйиб, диққина хап ёт, офтобда шайтон кўндаланг, ўриқда маймун типпатик, қонним қоннингга жиппа жип. Аммо лекин, томга бекин, замонларнинг замонида бир подшо бор экан» (Фольклор архиви. Инв. № 300. 1-б.).

Бошлама² (зачин) анъанавий формула шаклини олган, асосан воқеа вақти ва маконини англатади. Вақт ўтган замонда юз беради. Воқеа юз берган жой номи, аниқ маконни ифодалайди. У персонажлар тизими, ҳар бирининг касб-корини белгилайди. «Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонда бир подшоҳ ўтган экан, унинг учта ўғли бўлиб, уччала ўғли довюрак, паҳлавон экан» (Фольклор архиви. Инв. №778. 1-б.).

«Бир бор экан, бир йўқ экан, ўтган замонда уч оғайни бор экан, тўнғичи Юлдузсанар, ўртанчаси Дарёбоғлар, кенжаси Қилич қора экан». Бошламанинг шаклий тузилиши барқарор эмас, ўзгарувчан бўлиб, воқеанинг «бир замонда», «замонларнинг замонида», «бурунги замонда», «кунлардан бир кун», «эски замонда», «узок

¹ Ўзбек халқ эртаклари. Икки томлик. 1-том. Тошкент, 1960. 29-бет.

² Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. Тошкент, 1981. 25-бет.

ўтган замонда», «қадим замонда», «ўтган замонда» содир бўлганлигидан дарак беради.

Бошлама сюжет воқеалари билан алоқадор эмас. Асосан хабар функциясини адо этади. У сеҳрли эртақларда доимий ходиса, бир-бирини инкор этувчи «бор экан, йўқ экан» жумлалари ноаниқ сирлилиқ, умумийликни англатиб, воқеаларнинг уйдирма эканидан дарак беради. Энг муҳими, эртақчи эртақни ҳақиқат эмас, ёлгон, деб билади. Бу тушунча унинг «воқеалар чин эмас, ҳазилда» иборасида ойдинлашади. «бор экан, йўқ экан, оч экан, тўқ экан, ўтган замонда тоғ ёнбағрида, бир макону, манзилда, гапим чин эмас ҳазилда, бир подшо бор экан» (Гулпарӣ, 1969. 7-б.).

Бошлама баъзан воқеа юз берган макондан хабар беради. Бу ходиса эртақнинг пайдо бўлган жойини англатиши мумкин. «Узок ўтган замонда, кўнғирот, кипчоқ томонда, Қизилқум орқасида, Амунинг ёқасида» ёки «Қадим ўтган замонда, кўҳна Урганч томонда бир подшо бор экан».

Бошлама маиший эртақларда ҳажман қисқа, воқеликни аниқ, тўлиқ, мазмунан ҳаётий ифодалайди. «Бир подачи бор экан». Бошламада воқеа юз берган маконни кўпинча конкрет эмас, номсиз, анъана шаклида «бир шаҳар», «бир мамлакат» тарзида тавсифлайди. «Бир бор экан, бир йўқ экан, ўтган замонда, бир шаҳарда бир кал бор экан» (Фольклор архиви. Инв. №181. 1-б.).

Бошлама сатирик эртақларда персонаж касб-кори, ўзига хос хусусиятидан хабар беради. Воқеа вақтини англатган жумла яқин ўтган замонни билдириб, ҳаётийликни касб этган. «Бир замонда бир хасис бой ўтган экан». «Ўтган замонда бир золим, қонхўр хон бўлган экан» (ФА.инв. №1040, 1-б.), «Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонда ўнта ака-ука қариндошлар бор эка. Уларнинг тўққизтаси дангаса, бештаси абжир, ҳаммасининг касби аравасоз экан». «Бир замонда Соқи мумсик билан, Боқи мумсик деган икки киши яшаган экан» (Фольклор архиви. Инв. №1395. 1-б.). «Бир қози билан, бир камбағал бор экан. Қозининг лақаби «эшак», камбағалнинг лақаби кал экан».

Бу хил бошламалар эртақнинг ҳажвий характерини белгилаган, Бирок, сеҳрли эртақ таъсирида юзага келган.

Бошламасиз келган эртақларда ҳаракат воқеликнинг ўзидан бошланади. «Бир подшо якка ўзи овга чиқиб, ов қилиб юриб, узокда бир нарсани кўрибди».

Экспозиция сюжетнинг дастлабки қисмида ташкил топган. Эртақ тугуни шу қисмда юз беради. У воқеаларни ҳаракатлантиради, унинг ривожини, ечимини таъминлайди.

Тугун оддий, лўнда ифодаланган, воқеаларга сабабчи ҳодисани белгилайди. У маиший эртақларда ҳаётий ифодаланган. Подшонинг ёлғиз бир ўғли бор экан, йиллар ўтиб, подшонинг ўғли улғайибди. Бир куни у тушида бир қизни кўриб, ошиқ бўлиб қолибди» (Хоразм эртақлари. Тошкент, 1961. 3-б.).

Экспозиция эртақ қаҳрамонларини тавсифлаб, характерли хусусияти, ахлоқ-одоби, маънавий қиёфасини аниқлайди. Бироқ, воқеа билан боғланмайди, уни ҳаракатга солмайди, фақат юз бериши мумкин ҳодисалардан дарак беради, маълум қилади.

Тугун сеҳрли эртақларда ҳаёлий тасвирланади, у уйдирма воқеалардан ташкил топган, сирли фон яратади, айни пайтда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Бу хил эртақларда тугун сабабини таъминловчи ҳодиса ноаниқ, сезилмайди. Баъзан у ижтимоий-маиший маъно касб этади: «Бир куни кампир Зумрадни ёмонлаб, чолга дўк урибди: - қизинг беадаб, ишёқмас, уни ҳайдаб юбор, бўлмаса, сен билан бир нафас ҳам бирга турмайман». Демак, экспозиция эртақ композициясининг элементи сифатида сюжет воқеаларига аниқлик, раванлик беради. Тугун эса эртақ характери, ўзига хос хусусиятини белгилайди.

Тугун сатирик эртақларда воқеа сабабини аниқлайди, конфликт мазмунини белгилаб, юмор яратади. Қирқ бешдан ошганларнинг боши қирқилсин! (Золим подшо. Инв. №164. 2-б.) Тугун ижтимоий-сиёсий маъно ташиб, реал, ҳаётий воқеалар характерининг моҳиятини белгилайди. Уйдирма асосига қурилган тугун сюжет характерини аниқлайди.

Конфликт қарама-қарши кучлар тўқнашувида ташкил топади. У эртақларда мураккаб эмас, аниқ ва тўлиқ ифодаланган. Унинг заминиди юрт озодлиги, зулм, зўрликка қарши кураш ғоялари ётади. Конфликтлар шаклий тузилиши, маъно, мазмунига кўра икки хил типда пайдо бўлади. Бири ижтимоий, иккинчиси, маиший маъно касб этади. Биринчи хили баҳодирлик типига эртақларда юз беради. Конфликтнинг бу типига тўқнашув баҳодир билан ёвуз (аждар, дев) куч ўртасида кечади. «Аждар қуш», «Бектемир ботир», «Рустам», «Бунёд полвон» эртақларида конфликт баҳодир билан даҳшатли куч (дев, аждаҳо) ўртасида пайдо бўлиб, зиддиятнинг

кучайиши ёвуз кучнинг қирон келтириши, қахрамоннинг жанг қилиши, химоя истагидан келиб чиқади. Жанг шиддатли тус олганда, драматик ҳаракат кучаяди, ботирнинг зўр куч-қудрати билан боғлиқ ҳаракат элементлари аниқ, мукамал тавсифланади: Рустам ҳар қилич силтаганда, девнинг ботмон гўштини кесиб туширди, шунда дев девор орқасига ўтиб келганда во ажабо, кесилган қўл соппа-соғ, ўз ўрнида турганмиш. Дев куч билан ҳамла қилаверибди. Гурзининг ўткир тишлари Рустамнинг у ер, бу ерини тилибди. Шунга қарамай баҳодир кетма-кет зарбалар бераверибди. Олти кун аҳвол шу тарзда борибди. Еттинчи куни Рустам девнинг кўзини шамғалат қилиб, шундай урибдики, у қоқ иккига бўлинибди. Қалт-қалт титраб, ҳар парчаси бир ботмонга тенг бўлақлар гурсиллаб ағдарилибди. Унинг бу кулашидан ер ларзага келибди (ҒА. Инв. № 53. қўлёзма, 4-б.). Конфликт ечимида қахрамоннинг мардлик, жасорати, енгилмас куч қудрати ҳал қилувчи роль ўйнайди. У сюжет воқеаларини ривожлантириб, ечимига олиб келади. Бу эпик ҳодисанинг таъсир кучини ошириб, қахрамоннинг марду майдон ҳаракати, ўзига хос сирли қудратини белгилаган. Демак, ҳаракат мотиви сюжет асосини ташкил этган.

Конфликт маиший эртақларда ижтимоий-маиший маъно ташиб, ҳажв билан йўғрилган. У инсон ва турмуш, камчилиги, донолик, зукколик, эрк, адолат ғоялари заминида юзага келади. Унинг ечимида куч, қудрат эмас, ақл-идрок, тадбиркорлик асосий ҳал қилувчи роль ўйнайди. У ҳаётий тасвирланади, сарой ва қозихона иллатларини фош этишга қаратилган. Конфликт ечими тингловчида аччиқ кулги кўзгаб, салбий белги, хусусан, манманлик сиёсатини кулги билан инкор этиб, эркин ҳаёт, тўғрилиқ ва поклик, донолик ва билимдонликни улуглайди. Бу хил эртақларда конфликт нутқ мотиви асосига қурилган. У тезлик билан ривожланади. «Ўпка қилоқ» (ҒА. Инв. № 739. қўлёзма, 1-б.) эртагида конфликт камбағал қашшоқ билан чоризм вакили миршаб тўқнашувида юз беради. «Миршаб «Ўпка қилоқ»ни сўраганда, чол киноя қилади. «Ҳозир сиз кекирдакка келдингиз, ўпкага боришга яқин қолди, дейди. Саволга жавобдан мақсадни англаб, жаҳли чиққан миршаб, қилич кўтариб «чопаман» деганда, чол яна кесатиб, «чопмасдан секин борсангиз ҳам етасиз, - дейди. Конфликт фавқулодда юз бериб ривожланади, кутилмаган ечим билан яқунланади. У

заҳарханда юмор яратиб, зўравонлик, босқинчилик сиёсатини фош этади.

Тугаллама сюжетнинг финал қисмини белгилайди. У сеҳрли эртакларда анъанавий формула шаклини олган тугалламада, тантана, яхши ҳаётга ишонч руҳи ҳукмрон. Бу қисм эртакларда доимо бош қаҳрамон ғалабаси, қирқ кеча, қирқ кундуз тўй, муродмақсадга етганлик тавсифланади. Унинг функцияси тингловчи кайфиятни кўтариш, уни ажойибот олампдан олиб чиқиш, завқ беришдан иборат. Унда воқеа вақти бўрттирилган. Тугаллама маиший эртакларда тўй таърифини эмас, адолат тавсифини қисқа, лўнда, ҳаётий ифодалаган. Кўтаринки руҳни касб этган дўстлик, тадбиркорлик ғоялари, таълимий-эстетик вазифани адо этади. «Шу билан Аёз ўзи подшо бўлиб, халқни одиллик билан сўраб, мамлакатда адолат ўрнатган экан» (Фольклор архиви. Инв. № 478. кўлёзма, 5-б.) «Зиёд ботир халққа, камбағал, оч-яланғоч, бевабечораларга ёрдам қилибди. Қамархон шод-хуррамлик билан умр кечирибди (Фольклор архиви. Инв. № 187). Тугаллама ёвузликни қоралаб, эзгуликни улуғлайди, ижтимоий тенгсизлик, таълимий-дидактик ғояларни ифодалайди. Оқибатсиз жўралар ўз қилмишларига афсусланиб уялиб қолибдилар (Фольклор архиви. Инв. № 1325). «Подшо амри вожиб», - деб ўғрини дордан бўшатиб, ўрнига шоҳни дорга осган эканлар». Тугаллама турли хил нақл мақол, афористик иборалардан ташкил топади: «Яхши етсин муродга, ёмон қолсин уятга, эшитганлар етсин муродга», «Чин дўстнинг қадрига етган мардлар ана шундай бўлади».

Баъзан тугаллама воқеликнинг ростлигига ишора қилади: «Йигит бола-чақалик бўлиб, ҳозир ҳам бахтиёр ҳаёт кечираётган эканлар».

Сюжетнинг медиал қисмини белгиловчи формулалар воқеаларга ҳаёлий тус бериб, таъсир кучини оширади, эътиборни жамлаб, ҳаёл оғушига тортади, бадиий-эстетик функцияни адо этади. «Қирқта хужра бор, қирқинчисига кирма», «Қилични бир силкитибди, қилич қирқ газ чўзилибди», «эшик очилса ёпилмайди, ёпилса очилмайди». «Тош ёрилиб, қизни ўз бағрига олибди».

Бир хил формулалар воқеа ва ҳодисаларни мантиқан боғлаш, давомийликни таъминлаш вазифасини адо этади. «Улар шу ерда турсин, энди сўзни бошқа томондан эшитинг», «энди гапни бу ерда қолдириб, сўзни қиздан эшитинг», Қодир шоҳ ва унинг

йўлдошлари қоронғи зиндонда тураберсин, энди сеҳргардан эшитинг»¹. «У зиндонда тураберсин, гапни бошқа ёқдан эшитинг»².

Баъзи формулалар ҳаракат, ҳолат, характер, хусусиятни белгилайди. «Шоҳнинг қаҳри келиб, илондай заҳри келиб», «ҳақ саломинг бўлмаса, икки ямлаб бир ютардим» кабилар қаҳр-ғазабни ифодалайди.

Бир гуруҳ формулалар элатлараро масофанинг узоқ, йўлнинг иссиқ, оғир, ташвишли эканини тасвирлайди: «Йўл юрибди, йўл юрса ҳам мўл юрибди, сувсиз аро чўл юрибди»³. «Шаҳзода дўстлари билан йўл юришиб, йўл юришса ҳам мўл юришиб, очқашиб, чанқашиб, тоғ этагида қолишибди»⁴. «Қуш учса қаноти, одам юрса оёғи қуядиган чўлдан ўтибди». «У йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, тоғу саҳро, чўл юриб бир шаҳарга етибди. Анъанавий формулалар хаёлий фон яратиб, таълимий-эстетик функцияни адо этади.

Анъана узоқ масофани фантастик қисқа вақтда босиб ўтишни белгилайди: «кўз очиб юмгунча ўзини ёруғ дунёда кўрибди».

Тайёр формулалар эпик макон ўлчови вазифасини ўтайди. Йўл юрасан, йўл юрсанг ҳам мўл юрасан, чориғинг ғалвир, ҳассанг нина бўлади, шундан кейин юртимга етасан». Чориғ, хасса ҳолати масофанинг нақадар узоқ эканини муболағалаштиради.

Портрет тасвирини чизган формулалар: «ой деса оғзи бор, кун деса кўзи бор, шириндан шакар сўзи бор, ўнг бетида чапараста холи бор, неча алвонлар кийган, қирқ кокилига дур жавоҳир таққан бир паризод ўтирибди», «Сув ичса томоғидан, сабзи еса биқинидан кўринади». Бу хил формулалар қаҳрамоннинг гўзал чехра, мукамал киёфасини аниқ чизади, образни гўзалликнинг тимсоли сифатида тавсифлайди. «Очиб қараса, жамоли ойдек, қошлари ёйдек, юзлари кундек, сочлари тундек қиз экан»⁵.

Анъанавий рақамлар қадимги мифологик дунёқараш ҳукмрон замонда сирли кучга эга деб топилган. Е.М.Мелетинский⁶, В.Я.Пропп⁷ уч рақами уч олам ҳақидаги мифологик тасаввур билан

¹ Қари наъматак. Ўзбек халқ эртақлари. Тошкент, 1977. 5-бет.

² Ўзбек халқ эртақлари. Икки томлик. 2-том. Тошкент, 1963. 81-бет.

³ Донишманд Искандар. Ўзбек халқ эртақлари. Тошкент, 1994. 43-бет.

⁴ Ўша асар. 29-бет.

⁵ Ўша асар. 55-бет.

⁶ Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. М., 1976. С. 207.

⁷ Пропп В.Я. Русский героический эпос. Л., 1955. С. 34.

боғлиқлигини қайд этишган. Дарҳақиқат, учлик ибтидоий тушунчага кўра осмон, ер усти, ер ости дунёларини тасвирлайди. Осмон илоҳлар, ер одамлар, ер ости ёвуз руҳлар оламидир. «Уч йўл эпик қаҳрамонни уч оламга етаклайди: борса келар – кўкка, борса хатар – заминга, борса келмас – ер остига¹. Эпик рақамнинг сирли кучи ёвуз, жоҳил рақибни енгиб ўтиш ёки яхшилик ато этишда ёрдам кўрсатади.

Мифологик тасаввур баёнини ташкил этган ёвуз руҳлар олами учликнинг учинчиси билан боғлиқ ходисаларнинг ёвуз, даҳшатли куч сифатида тасвирланишига олиб келган: учинчи олма заҳарланган, ака-укаларнинг учинчиси бахтсиз, учинчи дев хавфли, қонхўр, даҳшатли, қаҳрамон уни ҳомий ёрдамида енгади, учинчи кеча оғир, воқеалар кўрқинчли. Учликнинг учаласи етакчи образ жасорати, мардлик, қаҳрамонлик табиатини ёритиб, фарқлаш имконини беради, Айни пайтда сюжет воқеаларини бўрттириб, таъсир кучини оширади. Демак, учликнинг учинчиси ибтидоий тушунчани тавсифлайди, унинг шаклий тузилиши, мифологик маъноси унут бўлиши билан трансформацияда бадий ҳодиса, эпик мотивларга айланган. «Қаҳрамон уч ерда уч хил дев билан жанг қилибди: «бир замон оқ от, оқ ит, оқ бўрон билан оқ дев кўринибди». «Узоқдан сариқ от, сариқ ит, сариқ бўрон билан сариқ дев келаётган эмиш». «Қора от, қора ит, қора бўрон, қора дев келаётган эмиш. Уч хил ранг кучлар нисбатини белгилаб, ўзаро фарқлаган. Учинчи дев нисбатан кучли, у зулм, зўрлик рамзи, ўта қудратли, даҳшатли, ёвуз руҳлар тимсоли сифатида тавсифланган. Бу хил учликлар сюжет воқеаларининг динамик ҳаракатини таъминлаб, қаҳрамоннинг ўта қудратли, мард паҳлавон сифатида идеаллаштиради.

Уч рақами билан боғлиқ анъаналар қадимги турк элати, уруғ, қабилаларнинг сирли рақамга муносабати, мифологик эътиқод, дунёқараш, тасаввурлари заминда юзага келиб шаклланган. Демак, мифологик тафаккур, эътиқод, тасаввурлар етакчи мотив, анъаналарнинг тарихий асосларидир.

Сирли рақамларнинг эртақдаги ўрни сюжетдаги воқеалар давомийлигини таъминлаш вазифаси таълимий-эстетик функцияни адо этишидан иборатдир.

¹ Жўраев М. Ўзбек халқ эртақларида сеҳрли рақамлар. Тошкент, 1991. 60-бет.

Анъанавий учликлар сюжет компонентлари бўлиб, воқеалар ҳаракатини бир хил қолипда, сокин давом этиши, уч шартни аниқ ва тўлиқ тавсифланишини таъминлайди. Кенжа уч от ёлидан тутатки (оқ, қора, саман от) олибди. «Ур тўқмоқ»да чол Хизр олдига уч марта бориб, уч хил нарса олади. Ана шу сирли буюмлар уч хил воқеани ҳикоя қилади. «Булбулигўё» эртагида уч оғанини бир манзилга етишибди. Унда уч йўл бор экан, бири борса келар, иккинчиси борса хатар, учинчиси борса келмас. Уч оғанини маслаҳатлашиб йўлларни тақсим қилишибди. Каттаси борса келарга, ўртанчаси борса хатарга, кенжаси борса келмасга жўнаб кетибди.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар сюжети ихчам, икки эпизоддан ташкил топиб, кўчма маънони аниқ, лўнда ифодалайди. Воқеалар ҳаёлий уйдирмалар асосига қурилган, ҳажвий маъно касб этган. Баъзан сюжет бир эпизод такроридан пайдо бўлади. Бундай ҳодиса образлар ҳаракати, муносабатига урғу беради, марказий ғояни ёритади. Ҳар бир эпизод яқунланган. Улар бир-бирини тўлдиради. Воқеалар тўқнашув асосига қурилган. У қарши қўйилган тимсолий образлар қиёфасини тўлдириб, характерли хусусиятини бўрттиради. «Бўри билан тулки» эртагининг биринчи эпизодида бўри бир бўлак гўшт тишлаб келаётган эди. Тулки: бўривой қаердан келаяпсан? Бўри: Попдан, деб оғзидаги гўштни тушириб юбориши билан тулки илиб кетади. Диалог айёрликни фош этиб, бўридек овсар, аллегорик образни аччиқ кулги остига олади, пайдо бўлган комизм енгилган бўри ҳолатида юз беради. Эпизод такрорланади. Энди тулки гўшт тишлаб келаётган эди. Бўри: - тулқивой, қаердан келаяпсан? деб, сўраганда у Попдан дейиш ўрнига, гўштни маҳкам тишлаган ҳолда Гиждувондан, деб қочиб қолади. Тўқнашув такрор эпизодда ўта айёрлик, калтафаҳмлик иллатларини бўрттиради, ҳажв қилади.

Бу хил эртақларда қатнашган айрим персонажлар – маълум маънода шаклланган, рамзий типлар. Бўри – лақма, айни пайтда қонхўр, эчки – оқил, тадбиркор, тулки ўта айёр, қаллоб киши қиёфасини акс эттиради. Рамзий образ талқинида ҳаётий белги билан поэтик тўқима уйғун келади. Бу эса ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг ўзига хос хусусиятини белгилайди. Тулки кучсиз ҳайвон билан тўқнашганда ёвуз, писмиқ, салбий образ сифатида ҳаракат қилади. У бўри билан зид келганда, маккор, тилёғлама,

доғули образида пайдо бўлади. Бўри – ёвуз, қонхўр, Бирок, лақма. Бу уни мазах қилиш учун қўлланган белги. Эртақдаги танқид масхара қилиш орқали ифодаланган, ҳайвонларга хос ҳаракат билан инсоний муносабатлар уйғунлиги образни аллегорик маъно билан таъминлаб, драматик ситуациялар яратади.

Сифатлаш нарса, ҳодиса, образнинг ўзига хос белгиларини аниқлаб кўрсатади. Кириш қисмда таърифланган «серка бобо», «ботир эчки», «айёр тулки», «ола қарға азончи», «қора қарға қозончи», «думи калта бўри бор», «оч бўри», «бобоқ хўроз» каби ҳаётий белгилар уйдирма билан ўзаро уйғунлашиб образнинг хулқ-атвори, хатти-ҳаракати, қиёфасининг айрим белгиларини, хусусан, мажозий маъносини аниқ ифодалаш имконини беради. Эпитет мазкур тип эртақларнинг таъсир кучини оширади, мажозий образнинг табиати, ўзига хос хусусиятини ойдинлаштиради, характерли образ яратади. «Шум тулки», «Қўтир эчки», «Қирчанғи от», «Қинғир шох хўкиз», «Қирқ қулоқли қозон» кабилар. Нарса ва ҳодиса белгиларини ёритиб, мазмунини чуқурлаштиради, таъсир кучини оширади. «Боғнинг торгина омбори бор эди», «кўм-кўк ўт», «тиниқ сувли кўл», «сер ўт кўм-кўк водий», «барра майса» кабилар жонли манзара яратади.

Истиора мазкур тип эртақларда кўпроқ қўлланади. Истиора акс этган нарса ва ҳодисаларнинг белги, ҳолатини англатади. «Таҳоратим танг қилиб турибди», «таҳорат турмайдиган бўлди», «ҳар қовурға мана мен деб турибди».

Баъзан метонимик ифодалар учрайди. Бунда нарса, ҳодиса ўз номи билан эмас, Бирон бошқа белги, ўзига яқин сўз, иборалар орқали ифодаланади (орик) – «Бояги-бояги, бойхўжанинг таёғи», «Шу учта гўшт (эчки, қўй, хўроз) дан қочдикми?» «Чўққи соқолни емоқчи бўлибди (эчки), «Бўйни узун жоннинг бири касал бўлибди» (лайлак), «Таҳоратим бор, юмалаб олақолайлик».

Муболаға асосан, баҳодирлик типигаги эртақларга хос воситадир. У қаҳрамонлар қиёфаси, хатти-ҳаракати, воқеа ва ходисаларни ҳаётий нормага зид ҳолда орттириб акс эттиради. Демак, у образ яратишда зарурий восита бўлиб, мазмун талабига кўра реал, ғайриоддий ходисаларнинг шакл-шамойилини бўрттиради, сеҳрли эртақларга мос табиат яратади, ҳаёлий уйдирмаларни юзага келтириб, асосий мақсадни тавсифлайди. «Пўлат хасса, пўлат паранжи, пўлат кавуш кийиб, йўл юрасиз,

етдим деганда паранжи, кавуш, хассага қарайсиз, пиёз пўстидай бўлиб қолган бўлса, шу етганингиз¹. Мазкур муболага масофанинг узоқ экани, кўп вақт сарфланганлигини англатади, ниҳоят у баҳодирликни фантастик кўламда тавсифлаган, жасоратни, вафодорликка содиқликни белгилаб, воқеликнинг таъсирчанлигини оширган.

Муболага уйдирмалар билан уйғунлашади. У вақт ва тезликни бўрттиради, фантастика даражасида акс эттиради, ўта узоқ масофани қисқа вақтда босиб ўтишни шундай тасвирлайди: «Отнинг туёғи ерга дам тегармиш, дам тегмасмиш, шамолига дарёлар дам музлармиш, дам муздан тушармиш, қушни кувиб ўтибди, шамолни шошиб ўтибди, охири кўз очиб юмгунча етиб борибди» (Фольклор архиви. инв. №43). Баъзан у учқир, сеҳрли отни мазмунига зид тавсифлайди, қиёфасини ортиради: «Тўрт одам тўрт томонидан ёпишган бир от кириб келибди». «От ориқлигидан ётса турольмас, турса юрольмас эмиш. Бир одам калласидан, иккинчиси думидан, қолганлари икки биқинидан суяб олганмиш» («Кенжа ботир». 76-б.) Муболагали тасвир ғайритабиий образ яратган. У асосан қаҳрамон қиёфаси, куч-қудратининг тенгсиз, юксак даражада эканини акс эттиради, унинг ғалабаси бежиз эмас, асосли эканини исботлайди. «Қирон ботир қудук оғзидаги юз ботмон тошни улоқтириб ташлади», «Катта қозонни бир хўплаб ошнинг ҳаммасини ичиб кўйибди» (Кенжа ботир, 87-б.). «Ҳай-ҳайлаган овозидан камишларнинг қадди букилиб, тўқай толларининг барги тўкилибди» (Кенжа ботир, 80-б.). «Бу бувакнинг оғирлиги бир ботмон, бўйи бир газ экан» («Олмос ботир», 53-б.). Бундай талқин эртақларнинг қаҳрамонлик типини белгилайди.

Муболага малика портретини қиёслаш билан бир бутун ҳолда тасвирлаб, уни гўзаллик тимсоли, тенгсиз намуна даражасига кўтаради: «ой деса оғзи бор, кун деса кўзи бор, момик бадан, қалам қош, сарви қомат экан». «Ҳар тола зулфи олам хирожига тенг қиз».

Ўта муболага (гротеск) паҳлавон қиёфаси, салоҳияти, тенгсиз куч-қудратини ошириб бўрттиради, қавартиб акс эттиради: «ҳар қўли каттакон дарахт гавдасидай, тик юрганда боши булутга еткан,

¹ Ўзбек халқ эртақлари. Тошкент, 1961. 10-бет.

² Бувак - чакалок

булутлар сувини шимириб юрган, тўксон ботмон гурзини тўққиз чақиримга отган қахрамон кучли қўллари билан девни кучоклаб, даст кўтариб, ерга урибди. Дев бўйнигача ерга ботиб кетибди¹. Воқеликни тасвирлашнинг бундай усули бадийликни ошириб, мардлик ва қахрамонликни мадҳ этади, унинг фантастика билан уйғун келиши сирлиликни кучайтириб, нотабийликни оширади, хаёлий образ яратади. Ўта муболага ўхшатиш билан уйғун келади, рақиб образи ёвуз кучнинг дахшатли кўринишини акс эттириб, тингловчида ғазаб ҳиссини уйғотади, қахрамон жасоратини улуғлайди: «Аждаҳо чинордек, кўзлари чакмоқдек ёниб, оғзини гордек очиб, ерга тушибди-ю, Сухробни домига тортибди»². «Бўйи саксон газ, калласи қанордай, танаси тепадай, ҳар қўли паншаҳадай, оёғи дўшаға³дай, бурни паккининг қинидай, кўкрак жуни ўттиз серка қилидай, кўзи зиғир гулидай»⁴ тасвирлашнинг бундай усули образ, воқеа ва ҳодисаларни эртақларнинг баҳодирлик типига мослаштириб, қахрамонни идеаллаштиради.

Муболага мазкур талкинда рақиб персонаж тусини бўрттиради, ўхшатиш эса унинг дахшатли қиёфасини чизади. Бадий тасвир воситаларнинг ҳар иккиси бир бутун ҳолда образнинг таъсир кучини ошириб, эстетик завқ уйғотади.

Муболага фантастика билан мос келиб, воқеликни хаёлий нормада тасвирлайди. Бири реал нарса ва ҳодисани бўрттириб акс эттирса, иккинчиси сирли ҳодисаларнинг хаёлий образини яратади. «Бир жойим бор, унинг ости ҳам темир, усти ҳам темир, тўрт томони ҳам темир. Шунинг ичида қирқ туя ўтинни мойга ботириб ёқаман, унинг устига яна қирқ туя сазоқ ўтин, қирқ туя йилғин, қирқ туя салин қалаб ёқаман, ким шунинг ичидан омон чикса, шунга қизимни бераман» («Кенжа ботир». 43-б.). Шарт вазифасини ўтаган мазкур ҳодиса реал, бўлиши мумкин бўлган нарса, лекин воқеа муболағали чизилган. Уйдирма билан муболага бирлиги воқеа ва ҳодисаларга сирли қўлам бахш этиб, тингловчинини хаёл оғушига олиб кириб, ўйлаш, мушоҳада юритишга мажбур этади.

Муболага маиший эртақларда образларнинг маънавияти, ақл-идроки, расмиятчи эканини ошириб, ўзига хос тип яратади.

¹ Сув кизи. Ўзбек халқ эртақлари. Тошкент, 1966. 156-бет.

² Ўзбек халқ эртақлари. Тошкент, 1961. 10-бет.

³ *Душагадай* – икки шохдай.

⁴ Фольклор архиви. Инв. № 923.

«Бировникага ўғирликка кирган ўғри томдан йиқилиб, шоҳга арз қилибди:

- Талабинг нима, деб сўрабди шоҳ. Ўғри:

- Уй эгасига жазо берсангиз, дебди. Шоҳ уй эгасини чақириб сўроққа тутди. Шоҳ:

«Томингдан йиқилиб тушгани ростми, - деб сўрабди. Камбағал:

- Рост, шоҳим, дебди. Подшо:

- Рост бўлса, сени дорга осиб керак»¹.

Эртақларда ўта юзакичилик, бемаънилик, калтабинлик бўрттирилган. Қўлланган муболаға у ёки бу ақлий камчиликни кучайтириб, салбий образ сифатини ёритади, ҳажвий кулги мўлжалига нишон қилиб фош этади.

Шунингдек, эртақларда ўжарлик, дангаса, ишёқмас, текинхўр, манманлик каби ахлоқий қусурлар муболағали тасвирланиб аччиқ кулги, тингловчида хушчақчақ кайфият қўзғаб, танқидий функцияни адо этади.

- Э шаҳаншоҳ, ўғри новчалик қилди, оёғи ерга тегиб ўлмаяпти, - деди. Шоҳ:

- Шуни ҳам мендан сўраб ўтирасанми? Агар ўғрининг оёғи ерга тегиб қолган бўлса, гузардан бунинг ўрнига паканароқ бир одамни топиб, ўғри ўрнига осавермайсанми? Шунга ҳам ақлинг етмадими?²

Демак, образ нарса, ҳодисаларни атайлаб бўрттириш, кучайтириш, катталаштириш ёки кичрайтириш салбий белгини фош этиш, йўқ қилиш, энг муҳими, сюжет воқеаларининг бадиияти, таъсир кучини оширишга қаратилган.

Ўхшатиш бадиий тасвир воситаси сифатида сеҳрли, қаҳрамонлик типига эртақларда ўзаро ўхшаш икки нарса, воқеа ва ҳодисаларни бирининг белгилари мисолида иккинчисини аниқроқ, мукамалроқ қилиб акс эттиради, асосан бош қаҳрамон, эзгулик ва ёвузлик кучларининг белги, хусусият, ҳаракат, ҳолатини тасвирлайди. М.А.Шапиро ўхшатиш структураси, унинг бир бутун шаклий тузилишини ташкил этувчи уч хил элементни тадқиқ этган. Биринчи элемент **ўхшаган объект**, иккинчиси **ўхшатиш нарса**, учинчиси **ўхшаш белгилардир**³. Масалан: «Унинг ингичка қошлари камончага ўхшаб, гоҳо юқорига кўтарилиб, гоҳо пастга тушарди».

¹ Фольклор архиви. Инв. № 1413.

² Ўша жойда.

³ Ученые записки. Траспольский гос.пед.институт. Вып. 5. 1957. С. 3-22.

Тасвирдаги **ингичка қошлари** - ўхшаган объект, «камонча» ўхшатиш нарса, «гоҳо юкорига чиқиб, гоҳо тушар» эса ўхшаш белгидир. Демак, ўхшаган объект қиёс қилинган камонча орқали конкретлашади. Кўлланган тасвирий восита қаҳрамоннинг ички кечинма, рухий ҳолатини акс эттириб, таъсир кучини оширади. Ўхшатиш сеҳрли эртақларда образнинг ташқи сифат, фусункор гўзаллигини бўрттириб акс эттиради: «жамоли ойдек, қошлари ёйдек, юзлари кундек, сочлари тундек киз экан». Ўхшаган ҳодиса ўхшатиш нарса орқали кўркамлашади: «Рустам баҳодирларча жанг қилибди». «Девлар момақалдирикдек гумбирлаган овоз билан чақирибди». Бунда ўхшатиш объектнинг кўрқинчли тасвири содир бўладиган даҳшатли жангдан дарак беради. Айни пайтда қарши қўйилган рақибнинг кучайтирилган хаёлий образини яратади.

Ўхшатиш қаҳрамоннинг ички кечинма, рухий ҳолат боши сиқилган илоннинг тўлғанишига кўчирилганда, воқелик яна ҳам ёрқин, жонланиб, равшанроқ тасвирланади. «Кенжа боши сиқилган илондек тўлғана бошлабди».

Ўхшатишнинг мураккаб формаси кўлланади. Бундай ҳолатда ўхшаган ҳодисанинг хусусияти бирдан ортиқ ўхшатиш белгилар билан келади. «Кийик отган ўқдай визиллаб, учар қушдай париллаб кетаверибди. Мисолдаги «ўқдай», «қушдай» элементлари образ ҳаракати, унинг чопиш тезлигини ошириб, хаёлий образ яратади, воқеликнинг бадиий таъсир кучини оширади. «Боғланган от қулоғини қалам, қуйруғини алам қилиб, ўйнаб турган эмиш». Бу ерда ўхшаган нарсанинг ҳолати от эгасини таниб безовталанганидан дарак беради.

Ўхшатиш маиший эртақларда салбий белгини кучайтириб, фош этиш функциясини адо этади. «Бир бой бор экан, ачиб қолган лой экан, сув ўтмаган сой экан, биров минмаган той экан, доғ бўлмаган ёғ экан, одам ётмаган жой экан, булут орасида қолган ой экан»¹. У олғир, хасис, эзма, манманликни ёритган.

Баъзан у лирик оҳанг касб этиб образ ҳолати, кечинмаларини акс эттиради. «Ўғай қиз тавба қилиб, терак баргидек титрарди», «учиб айланган парвонадек бўларди» Баъзан ҳолат комизмини орттиради, фош этувчи кулги яратади; «Қози лаби гезариб,

¹ Фольклор архиви. Инв. № 674.

пайшанбадан қайтган ғунажиндай уйга келибди». Подшо лойга бошган эшакдек бошини солиб турибди»¹. Ўхшатиш хомтама кўнгил, лақмаликни аниқ ёритиб ҳаётий тасвирлайди.

Сифатлаш эртақ сюжетидаги образ, воқеа, ҳодисаларнинг белги, хусусиятларини тўлдириб, ифода этади. Тасвир воситалари, сўз бирикмалари орасида келади. «Кунботар томонга кетаверасиз, зулмат шахридан ўтасиз, ютар чўлни кечасиз, ёнар тоққа борасиз». Гап орасида келган «зулмат шахри», «ютар чўл», «ёнар тоғ» даги сифатлаш нарса, географик жой характерини белгилайди, ҳаёлий образ яратиб, таъсирчанликни оширади.

Сифатлаш ўзи боғланган ҳодиса сифатини белгилаб, маъносини тўлиқ очади. «Бир юртга борса, қоп-қора дарвоза кўринибди. Дарвозани тақиллатибди, қоп-қора кампир очибди. Қараса, қора от, қора ит, қора бўрон билан қора дев келатган эмиш». У сеҳрли эртақларда рақиб образ нияти, ёвуз табиатини кучайтиради, «куш учса қаноти, одам юрса оёғи куядиган ер»да эса фантастик макон, ўта иссиқ, қовжираб ётган, инсон қадами етмаган жойни ёрқин акс эттирган, айна пайтда у етакчи образ жасоратини кучайтирган.

Эртақларда сюжет яратувчи мотивлар тизими

Сюжет яратувчи мотивлар икки хил бўлиб, қисқа, содда тузилгани, маиший йўналгани, узун, мураккаб шакли эртақларнинг сеҳрли, қахрамонлик типига мансубдир. Ҳар иккиси моҳият эътибори билан бир хил бош қахрамон киёфасини ёритади.

Сюжетнинг мураккаб шакли икки катта қисмдан ташкил топган. Бири эътиборлиси, эпик қисм, иккинчиси саргузашт қисмдир. Ҳар иккиси етакчи қахрамон биографияси билан боғланади.

Сюжет яратувчи анъанавий мотивлар тизимини бефарзандлик афсонавий ҳомиладорлик, туғилиш мотиви чақалокни ўғирлаш, ўсиш, болалик, алп аталиш, синов мотиви, от танлаш, жасорат кўрсатиш каби бир қанча мотивлар ташкил этган. Мотивлар қахрамон шухратини идеаллаштириш учун хизмат қилади².

¹ Ўзбек халқ эртақлари. Икки жилдлик. 2-жилд. Тошкент, 1995. 106-бет.

² Имомов К. Ўзбек халқ эртақлари. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. Тошкент, 1981. 71-бет.

3.1. ЭРТАКЛАРДА ҚАҲРАМОННИНГ ҒАЙРИТАБИЙ ТУҒИЛИШ МОТИВИ: ТАРИХИЙ ҲАҚИҚАТ ВА ПОЭТИК ТРАНСФОРМАЦИЯ

Сеҳрли эртақларда афсонавий туғилиш мотиви характерли бўлиб, бефарзандлик, ҳомиладорлик каби алоҳида мотивларни ўз ичига олган.

Бефарзандлик мотиви: ҳаёт тарихи ва эпик анъана

У эртақ сюжетининг эпик қисмини ташкил этади. У тугун вазиғасини ўтаб, асар моҳиятини ёритади. Қаҳрамонни идеалаштириш ана шу мотивдан бошланади:

« - Э подшоҳи олам, нега хағасиз? Давлатинғиз бор. Ҳамма фуқаро сизнинг ихтиёринғизда бўлғандан кейин, бунча хағағарчиликнинг нима керағи бор?

- Мен шунча давлат, салтанатга эға бўлсам-у, - дебди подшоҳ, - хизматимга шунча одамлар тайёр турса-ю, дунёдан фарзандсиз ўтсам, мен хаға бўлмай ким хаға бўлсин? Фарзанд бўлмағандан кейин бу подшоҳлик, давлатнинг нима керағи бор? Ўзининг бефарзандлиғини эслаб вазир ҳам оҳ тортибди. Иккаласи хаға бўлиб, йиғлаб, бир уйга кириб дардлашибди. Иккиси бефарзанд юргандан кўра давлат, иззат-икромдан кечиб, бош олиб кетишни ортиқроқ кўришибди. Подшоҳ билан вазир бутун мол-дунёсининг баҳридан ўтиб, шаҳардан чикиб кетишибди»¹. «Подшо боласи йўқлиғидан кеча-кундуз қайғуриб, еған, ичғанида ҳаловат йўқ экан, сизинмаған мазори, мадад тиламаған азиз, авлиёлари қолмабди»². «Кунлардан бир кун у «аттанғ, бирорта ҳам зурриётим бўлмади, ўлғанимдан кейин мол-дунёйим кимларнингдир қўлларида қолиб кетади. Сафарбойга хайр худойи қиламиз, - деб ҳамма нарсамни харж қиладилар», деб ағсусланиб ўйлаб қолибди»³.

¹ Ўзбек халқ эртақлари. Икки томлик. 2-том. Тошкент, 1960. 127-бет.

² Ойғамол. Тошкент, 1960. 47-бет.

³ Донишманд Искандар. Тошкент, 1994. 133-бет.

Агар аёл узоқ муддат бола туғмаса, одатда буни ёмон рух таъсиридан¹, баъзан эса мулла, сеҳргарнинг афсун жодусидан² деб билишган. Бу хил ибтидоий қараш, эътқод, авлиёларга сиғиниш, мадад тилаш, ҳаётий урф-одат, диний тушунчалар эртақ мотивининг пайдо бўлишида сабабчи восита бўлган. Бу нарса эртақларда аниқ, тўлиқ, кенг, ёйиқ тарзда, турли хил ифода, воситалар ёрдамида тасвирланган.

Эртақларнинг қаҳрамонлик типига мансуб мазкур мотивлар поэтикаси, ғоявий мазмуни, образлар тизимни нисбатан алоҳидалик касб этган. Мотивлар қадимийлик характериға эға бўлиб, мифологик босқичнинг намунаси сифатида юзаға келган. Шунинг учун ҳам эртақ эпизодлари, сюжет шакл-шамойилини ташкил этган мотивлар силсиласи дуал тушгунча, қадимги урф-одат, маросимлар замирида акс этиб, эртақ моҳияти, жасур, қаҳрамон ҳақидаги идеал орзу, марказий ғояни тавсифлаган. Воқеа ва ҳодисалар феодал-патриархал жамият тартиботлари асосида баён этилган.

Мотивлар шохнинг хафалик сабабини тавсифлайди. Қайғу бирида шохликнинг тақдиридан эмас, фарзандсизлик, насл-насаб йўқлигидан, иккинчисида эса зурриёт эмас, мол-дунёнинг қолиб кетишидан келиб чиққан. Бирида фарзанд, иккинчисида бойлик ғояси илгари сурилган.

Ҳомиладорлик мотиви: реал ҳақиқат ва бадиий тўқима³

Бу ҳодиса эртақларда тугун ечимини ташкил этади. Мотив ибтидоий жамият, мифологик эътиқоднинг ўзига хос белгиларини акс эттирган. Бинобарин, сюжет яратувчи мотивлар идеал тушунча, тотемик, анимик дунёқараш, қадимги маросим, урф-одат заминида юзаға келган воқеа ва ҳодисалар, уруғ, қабила, патриархал жамият тартиботлари таъсирида баён этилган. Ғаройиб ҳомиладорлик паҳлавон қудратини иделлаштиради. Хусусан, баҳодирнинг ғаройиб туғилиши, ғайритабиий ўсиш, «алп», «ботир», «полвон» аташ, жанговар от танлаш, мотивлари⁴ сюжет экспозициясини, зўр кучни синаш, дев, аждар билан жанг мотивлари эпик қисмни

¹ Андреев И.С. Талжики долины Хуф. 1963. С. 45.

² Ўша асар. 45-бет.

³ Имомов К. Ўзбек халқ эртақлари. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. Тошкент, 1981. 74-бет.

⁴ Имомов К. Ўзбек фольклори эпик жанрлари. 23-бет.

ташқил этади. Шунингдек, экзогам никоҳ анъаналари, паҳлавон мақсадига мансуб воқеа, ҳодисалар етакчи мотивлар саналади. Ибтидоий кишилар тушунчасида ҳомиладорлик аёл танасига тотем (муқаддас нарса)нинг киришидан деб ҳисобланган¹. Демак, тасодифий ҳомиладорликнинг пайдо бўлиши икки тушунча, бири магия, иккинчиси диний эътиқод билан изоҳланган. Бундай қараш, эътиқод, диний тушунчалар мазкур мотивнинг ташқил топишига сабабчи бўлган. Бу нарса конкрет, индивидуал, кенг, ёйиқ тарзда, турли ифода, тасвирий воситалар ёрдамида акс эттирилган. «Чол олтмиш ёшга кирибди, кампир эллик ёшга кирибди, лекин болалари бўлмабди. Кунлардан бир куни кампир ҳомиладор бўлибди»². «Бир куни қизнинг кўнгли арпа-думбул тилабди. Арпа-думбулдан овқат пишириб берибдилар. Ойдан-ой ўтибди, кундан-кун ўтибди, подшога, қизингиз ҳомиладор бўлган эмиш, деган хабар келибди»³. Қиз ёки кампирнинг қутилмаганда ҳомиладор бўлиш сабаби муқаддас нарса, ҳодисанинг магия кучи билан боғлиқ ибтидоий тушунчанинг бадиий кўчими, ифодасидир. Ҳомиладорлик сирли воситалар билан тушунтирилганда, қадимги магия таъсири кучлироқ сезилади. «Боғнинг бир чеккасидан бир чол чиқиб келибди, - ҳа, болаларим, нима қилиб ўтирибсизлар? - деб сўрабди. Улар бефарзанд эканликларини гапирибдилар. Чол кўйнидан иккита қизил олма чиқариб: - Бу олмаларни олиб бориб, севган хотинингиз билан баҳам кўринглар, - дебди. Подшо олмани хотинига берибди. Кундан-кун, ойдан-ой ўтиб, подшонинг хотини ҳомиладор бўлибди»⁴.

Чол образи аслида сирли, чўл пири. Хизр - мифологик образ. Унинг тарихий асослари қадимги аждодлар культига алоқадор бўлиб, ҳосилдорлик пири, эзгулик ато этувчи, қахрамон ҳомийси сифатида фаолият кўрсатади. Ёки унинг илдизи мифологик ритуалга кириб борадиган «қирқ чилтон билан алоқадор бўлиши мумкин»⁵. Мифологик эътиқодга кўра «чилтонлар ғайритабиий кучга эга, кундуз куни оддий одам, баъзан девона шаклида пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам улардан шубҳаланмайдилар»⁶. Бинобарин, у афсонавий чилтонлардан бирининг поэтик намунаси.

¹ Косвен М.И. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. Тошкент, 1960. 159-бет.

² Ўзбек халқ эртаклари. Икки томлик. 1-том. Тошкент, 1963. 11-бет.

³ Ўша асар. 12-бет.

⁴ Ойжамол. Ўзбек халқ эртаклари. Тошкент, 1969. 60-61-бетлар.

⁵ Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948. С. 312.

⁶ Андреев М.С. Таджики долины Хуф. 1963. С. 48.

Мазкур мотивнинг нақл этилган ҳар икки шаклида тавсифланган уйдирмалар воқеа ва ҳодисалар кўламини ёритади, бўрттиради, маҳобатли тасвирлаб, тингловчида кўтаринки руҳ бағишлайди. Сюжет қисмларида сирлилиқ, ғайритабиийликни вужудга келтиради. Бу ҳодиса янги хил эпизодларни ташкил этиб, идеал мақсадни тавсифлайди.

Ҳомиладорлик ҳақидаги мифологик тушунча ислом эътиқодлари билан коришиб кетган. «Подшонинг боласи йўқ экан, у дилтанг (хафа) бўлибди. Дунёдан ўтсам, ўрнимга ўринбосар йўқ, - деб ўйлар экан. Бир куни қаландар келиб, «шайдулло», нима учун хафасиз, - дебди. Подшо фарзанди йўқлигидан шикоят қилди. Қаландар: сизга бир амал қилиб берай, - деди ва кулбаридан бир олма чиқариб берди. Подшо олманинг ярмини ўзи еб, ярмини хотинига едирди. Хотини тез кунда ҳомиладор бўлди»¹. «Э, хотин, фарзанд кўрмадик, ўлсак, уйимизни ёритадиганимиз йўқ. Энди худодан астойдил сўрайлик, фарзанд берсин, - деди. Чол билан камир худога мурожаат қилиб йиғлашди, ёлборишди. Буларнинг дуоси ижобат бўлиб, кампир ҳомиладор бўлди»².

Ҳомиладордан узоқлашув мотиви: қадимги расм-русум ва поэтик талқин

Бу мотив Шарқ эртақлари, хусусан, ўзбек халқ эртақларида, анъанавий бошлама, бефарзанд шоҳ ҳақидаги ахборотдан сўнг келади ва сюжетнинг дастлабки қисми, экспозицияни ташкил этади. «Бир бор экан, йўқ экан, ўтган замонда бир подшо бор экан, у бефарзанд экан. Кунлардан бир куни хотини ҳомиладор бўлибди. Бунни кўрган шоҳ юртдан чиқиб кетибди». Эртақда шоҳнинг кетиш сабаби овга чиқиш, душманга қарши жангга кетиш, баъзан хурсандчилик билан изоҳланади. Аслида эса, мазкур мотивнинг тарихий илдизи ибтидоий жамоа анъаналари заминига кириб боради. Демак, бу мотив узоқ сана, тараққиёт йўлига эга.

Маълумки, ибтидоий жамоанинг оила, уруғ, қабила, элат бошлиқлари сеҳрли, жоду кучига эга саналган. «Шоҳлар ерни маҳсулдор қила оладиган, ўзига тобе кишиларга эзгулик ярата

¹ Кулса – гул, йиғласа – дур. Ўзбек халқ эртақлари. Тошкент, 1983. 5-бет.

² Ойжамол. Ўзбек халқ эртақлари. Тошкент, 1969. 62-бет.

оладиган ғайритабий куч, магик қобилиятга эга»¹. Демак, мотивнинг пайдо бўлишида ана шу примитив тушунчага кўра қабила бошлиғи ёки шоҳ – коҳин, табиат билан сирли алоқа боғлаган, ғайритабий кучга эга бўлган сеҳргар. Агар шоҳ сирни ошкор қилиб қўйса, сеҳргарликни йўқотади. Шунинг учун ҳам «Шоҳ – коҳин мўътабар зоти ва халқни тинчлик, омонликда сақлаш учун қонун-қоидаларга сўзсиз амал қилишга мажбур»². Шоҳнинг ёки кексайган бефарзанд отанинг ҳомиладордан узоқлашув сабаби ана шу урф-одат таъсиридан келиб чиққан. Демак, бу одат қориндаги болага сирли таъсир этишдан кўрқиш оқибатида юзага келган³. Бу анъана дастлаб ота уруғи ҳукмрон жамоада ташкил топиб, табиат, ҳаёт ҳақидаги содда тушунчаларни ўзида ифода этган. Кейинчалик мазкур одат ўз маъносини йўқотиб, халқ орасида қадимий никоҳ билан боғлиқ анъанага айланиб қолган. Абу Райхон Беруний қадимий маросим ҳақида шундай хабар қилади: «Жоҳилият замонида арабларда никоҳ турлича бўлган. Тўйдан кейин аёл киши ҳомиладор бўлгач, ҳомиладорлик кунларида у киши, яъни аёлнинг эри хотинидан узоқлашар эди... Мазкур анъана туғиладиган боланинг улугвор бўлиши учун⁴ ўтказилган. Бу одат Ўрта Осиё халқлари орасида XX аср бошларигача анъана сифатида сақланиб қолган.

Қаҳрамоннинг ғайритабий туғилиш мотиви: миф ва эпик анъана

Бу мотив характер эътибори билан ғайри муқаррарий ҳодиса сифатида юз беради, қаҳрамон тақдирини белгилаб, ҳодисаларнинг содир бўлишига замин яратади. Бефарзандлик, ҳомиладорлик, ажойиб туғилиш мотивлари аجدодлар руҳига сиғиниш, тотемик, анимик тушунчалар, ғаройиб удумлар атрофида ташкил топган ва улар қаҳрамонни идеаллаштириш вазифасини адо этган. Ана шу эпик воқеа ва ҳодисаларнинг юзага келишида ибтидоий кишиларнинг реал воқеликка онгсиз муносабати ва уни ўзига хос акс эттириш мезонлари ҳал қилувчи роль ўйнаган.

¹ Джеймс Джорж Фрэйзер. Золотая ветвь. М.-Л., 1980. С. 21.

² Толстов. С.П. Древний Хорезм. М., 1948. С. 319.

³ Ўша асар. 81-бет.

⁴ Ўзбек халқ эртаклари. Тошкент, 1960. Икки томлик. 1-том. 470-бет.

Ғаройиб туғилиш мотиви, унинг ибтидоси тотемик эътиқодга сифиниш натижаси сифатида юзага келган.

Мотив тузилишига кўра ихчам, содда, мазмунан нотабийликни касб этган. Ҳомиланинг пайдо бўлиши аёл танасига тотем ҳайвон, муқаддас нарса, ҳодиса, зарралар кириб қолишидан (қизнинг тотем ҳайвон билан қўшилишидан) юзага келади. Туғилган бола ғайритабий куч-қудрат, ўлим билмас, абадийликка дахлдор хусусиятга эга бўлади.

Афсонавий туғилиш мотиви фантастика, уйдирмалар қобиғида тасвирланган. «Бир вақт ҳалиги нарса Иқбол томонга кела бошлабди, қараса, бир айиқ, Иқбол салом бериб, айиқ хузурига борибди. Айиқ Иқболни уйига бошлаб кетибди. Қиз айиқ билан турмуш кечира бошлабди. Кундан-кун, ойдан-ой, йилдан-йил ўтиб, Иқбол ҳомилдор бўлибди»¹. Хуллас, ҳомиланинг афсонавий, ғайриоддий пайдо бўлиши сеҳрли эртақ табиатини белгилаб, сюжетнинг нотабий ҳодисалардан ташкил топшини таъминлаган.

Айиқ тотеми ибтидодий жамоада яшаган ёқит, олтойлик, туркий қавмлар орасида юзага келган. Қадимги манбаларда сақланган мифологик парчалар шундан дарак беради. Олтойликлар айиққа ёмон гапиришдан сақланишга ҳаракат қилишган. Улар «биз айиқлардан тарқалганмиз» дейишади². Маълум бўладики, айиқ тотеми халқ орасида аждод боши саналган ва у узок муддат яшаган, эртақларда ғалати ҳомила воқеасининг ташкил топишида манбалик вазифасини ўтаган. Айиқнинг муқаддаслигига ишонч, эътиқод эртақларда айиқ образининг юзага келиши, ёрдамчи, ғайриоддий персонаж сифатида нақл этилишига сабабчи бўлган. Тотемик эътиқоднинг унут бўлиши айиқ билан боғлиқ нотабий ҳомила мотивининг пайдо бўлишига олиб келган. Демак, шартли воқеанинг дастлабки намунаси уруғ, қабилада айиққа эътиқодни кучайтириш, бадний кўчими эса эстетик таъсир кўрсатиш вазифасини адо этган.

Мазкур мотив боланинг муваффақиятли туғилиши, ўсиб униши, маҳобатли паҳлавон бўлиб етиишувини ишташ ниятида, уни улуглаш замирида юзага келган.

¹ Ўзбек халқ эртақлари. Икки томлик. 1-том. Тошкент, 1960. 470-бет.

² Потапов А.П. Пережитки культ медведя у алтайских турок. Этнографический исследователь. Л., 1928. № 2-3. С. 7.

Эртактларда анимик эътиқод билан боғлиқ туғилиш мотиви ғайриоддий бўлиб, туғилиш аниқ вақт, ғаройиб вазиятда юз беради. Эпик ҳодисанинг шакл, мазмуни хаёлий ва ҳаётий тасвирланган.

Унинг хаёлий варианти қадимий бўлиб, руҳларга эътиқод заминида юзага келган, турли хил тажассумини топган. Эпик мотивда бола ғайри муқаррарий ҳолатда, мархум онадан гўрда туғилади. Шартли воқеада ҳомиладор ўлиб, бола тирик қолади. Бу ходиса шундай таърифланади: «Гулрухсорнинг жон талвасасида ҳаракатга келган танадан қорнида етилган бола ер юзига тушибди. Она ўлибди, бола туғилиб жонларини алмаштирибдилар¹. Воқеа мотивнинг хаёлий кўламини ошириб, боланинг ғаройиб туғилиши, ажойиб хусусият касб этишидан дарак беради. «Олтин қиз ҳомиладор экан, қабрда туғибди, туғилган бола ўлик онанинг сутини эмиб, катта бўлибди. Кундан-кун, ойдан-ой, йилдан-йил ўтиб, бола уч-тўрт ёшга тўлибди². Эпик туғилишнинг дostonга кўчган намунаси тўлиқ, мукамал ифодаси, хусусан, бадий тасвир воситаларининг ранго-ранглиги билан ажралиб туради: «Бибихилол ўлган, боласи тирик экан. Туғилиш вақти етди, Бибихилолнинг ўлиги гўрда тебрани, ўлик баданни тўлғоқ тутди. Чақалок она қорнидан гўрга тушди»³. Гўрўғлининг ғаройиб туғилиши унинг паҳлавон янглиғ кучли бўлишини далиллайди, қолаверса кейин келадиган кураш, жанг эпизодларида жасорат кўрсатишини асослайди.

Ҳар икки туғилишда мархум она жони болага кўчади. Бу ходиса қадимги мифологик тушунча, анимик эътиқод билан боғланган. Мазкур тасаввурга кўра «жон» абадий, у доимо авлоддан-авлодга ўтиб, кўчиб юради. Бу ходисани Абу Райхон Беруний шундай тавсифлайди: жоннинг бир бадандан кетиб, бошқасига кўчишини таносух дейишади, қадимий Хинд китобларида таърифланганидек, жон чиқиб келган жойига қайтади⁴. У ана шу тушунчанинг бошқача бир таърифини Суқрот китобидан келтиради: «тириклар ўликлардан пайдо бўлади»⁵.

¹ ФА. Инв. № 1999, қўлёзма. 61-бет.

² Ўзбек халқ эртактари. Икки томлик. 1-том. Тошкент, 1960. 145-бет.

³ Гўрўғлининг туғилиши. Тошкент, 1979. 3-бет.

⁴ Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. 2-том. Тошкент, 1965. 56-бет.

⁵ Ўша асар. 57-бет.

Кўринадики, эртақ ва дoston мотивларида ҳикоя қилинган «онанинг бола билан жон алмашиши анимик тасаввурнинг ўзига хос бадий кўчими сифатида юзага келган. Мифологик дунёқараш, анимик тушунчалар диний эътиқодни ташвиқ этган. Унинг шартли воқеани ифода этган эпик мотиви эса эстетик функцияни адо этувчи бадий асарга айланган. Бундай боғлиқлик бир томондан эртақ сюжетининг кейинги мотив халқалари, хусусан, қаҳрамонни синаш билан боғлиқ кураш, никоҳ, аждар билан жанг мотивларининг яратилишига асос бўлса, иккинчи томондан сюжет таркибидаги мазкур мотивнинг пайдо бўлиш сабаби, ўзаро асосли боғланишини далиллаш имконини беради. Бевосита мана шундай мотивлар ва улар ўртасидаги детерменистик боғланиш қаҳрамонлик типидagi эртақларнинг поэтик табиатини белгиловчи омиллардан бири ҳисобланади.

Туғилган гўдақ ғайритабiiй таърифланади. Унинг нотабiiй, улкан, паҳлавон сифат туғилиши Хизр, азиз-авлиё, пирлар таъсирида пайдо бўлганлиги билан изоҳланади. «Бу бувакнинг оғирлиги бир ботмон, бўйи бир газ экан»¹. Бундай таъриф эртақларнинг қаҳрамонлик типи табиатига мос тушган ҳолда салобатли кўламни юзага келиради, туғилган болани тенги йўқ паҳлавон сифат етилишидан хабар беради. Демак, афсонавий туғилиш воқеаси қаҳрамон жасоратини идеаллаштириш мақсадидан келиб чиққан.

Ғаройиб туғилишга мансуб мазкур мотив халқалари боланинг фантастик қиёфада ўсиш, вояга етишидан дарак беради. Унинг таърифи қисқа, лўнда, муболағали, ғайритабiiй ифодаланган. «Бола соатлаб ўсибди», «гўдақ ойига эмас, кунига ўса бошлабди», «орадан икки йил ўтгач, боланинг кучи йигирма ёшли йигит кучидан ортиқ эмиш».

Туғилган болага ном кўйиш мотиви: ҳаёт ҳақиқати ва бадий уйдирма

Ўзбек халқ эртақларида дostonда бўлганидек, туғилган болага ном кўйиш анъанаси деярли мавжуд эмас. Дастлаб гўдақ шартли ном билан аталади. Бу одат табу билан алоқадор бўлиб, замирида мифологик эътиқод ётади. Номни сир тутиш болани инс-жинслар

¹ Бувак – чакалок.

таъсиридан сақлаш мақсадидан келиб чиққан. Шу маънода, болани узоқ вақт ном билан атамай ёвуз рухлардан яширишган¹. Ана шу реал ходиса мазкур мотив халқаларида ўз аксини топган.

Қахрамонга ном қўйишган, бироқ, уни сир тутилган, айтилмаган. Боланинг бирор белгисини лақаб сифатида қўллашган ёки уни бирор ходиса номи билан аташган. Масалан: «Қилич ботир», «Қирон ботир», «Кенжа», «Олмос ботир» ва бошқалар. «Подшо шаҳарни ёвдан кўриқлаш учун ҳисобсиз лашкар, паҳлавонлар сақлар экан. Полвонлар орасида Қахрамон исмли бир паҳлавон донги оламга кетган экан»². «Қахрамон» ном сифатида эмас, фахрий исм маъносида қўлланган. Мазкур атама ботир жасорати, бекиёс куч-қудрати, хусусиятини ифода этиш учун истифода этилган. Демак, у образнинг ўзига хос жасоратини белгилайди. Номни сир тутиш ходисаси Ўрта Осиё, хусусан, ўзбек, тожик, эрон, туркий элатлар орасида кенг тарқалиб, анъанага айланган. Бу нарса ёвуз рух таъсирига ишонч заминиди пайдо бўлган ва у бола номини айтиб чақирмасликка даъват этган. Шундай қилиб ҳақиқий номни сир тутиш одати анъанага айланган. Сир сақлаш «туғилган бола 18-19 ёшга етгунга қадар давом этган»³. Мазкур одат унут бўлгач, эртақларда ўзига хос мотивга айланган. Бу русум Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида шундай тавсифланган: «Отаси қулоғига хуфёна бир номни, овоз чиқариб бошқасини айтибди»⁴. Шунинг учун ҳам эртақларда етакчи образ доимо номсиз, бирор лақаб билан юритилган. «Бир кампирнинг 17 яшар ўғли бор эди. Кампир унга ном қўймаган экан. Бир куни кампир уни имлаб чақирибди. Боланинг аччиғи келиб: ойижон, менга ҳам ном қўйиб чақиринг, - дебди. Кампир «сенинг отинг Эрмана мерган бўлсин», - дебди»⁵.

Эртақларда номни сир тутиш, бекитиш, лақаб билан аташ сеҳрли эртақ табиатига мос тушади ва қахрамонни улуғлайди, хатти-ҳаракатига хаёлий тус беради. «Уч оғайни бор эди. Каттасининг оти Юлдуз санар, ўртанчасининг оти Дарёбоғлар,

¹ Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов. М., 1981. С. 160.

² Ўзбек халқ эртақлари. Тошкент, 1948. 35-бет.

³ Ўзбек халқ эртақлари. Тошкент, 1960. Икки томлик. 1-том. 452-бет.

⁴ Фирдавсий. Шоҳнома. 1-китоб. Тошкент, 1975. 224-бет.

⁵ Ўзбек халқ эртақлари. Тошкент, 1967. 17-бет.

кичкинасининг оти Қилич қора экан». «Уч ака-ука, тўнғич ботир, ўртанча ботир, кенжа ботир йўл юришибди».

Демак, исмни сир сақлаш мотиви ўзбек халқ эртакларида алоҳида ўрин тутиб, аввало, сюжет экспозициясини ташкил этади, эпик воқеалар, қаҳрамоннинг марди-майдон, зўр куч-қудратга эга бўлишидан дарак беради.

Ғайритабиий туғилиш мотиви қадимги мифологик эътиқод, тушунчалар асосида юзага келган ва у эртакларнинг эстетик таъсир кучини орттирувчи эпик мотивлар силсиласи сифатида сақланиб қолган.

Ғаройиб туғилиш билан алоқадор мотив халқалари ўзаро мантиқий узвийликка эга бўлиб, анъанада мустақкам ўрнашиб қолган.

***Чақалоқни ўғирлаш, кучукча билан алмаштириш мотиви:
урф-одат ва бадиий тўқима***

Сеҳрли эртакларда чақалоқни кучукча билан алмаштириш ғайритабиий туғилиш мотивида етакчи роль ўйнайди¹. Мотив шохнинг ҳомиладор хотинидан узоқлашиш мотиви билан боғлиқликда юзага келган. Бундай боғланиш, бир томондан, кейинги мотив халқларини яратишга мантиқий асос бўлса, иккинчи томондан, ўша мотивларнинг ўзаро мотивировка қилиш, асосли боғланишига имкон беради. Масалан, туғилган чақалоқни кучукча билан алмаштириш мотиви характерлидир. Бевосита мана шундай мотивлар ўртасидаги детерминистик боғланиш сеҳрли эртакларнинг поэтик табиатини белгиловчи омиллардан бири ҳисобланади. Туркий халқлар, хусусан, ўзбек эртакларида мавжуд бу хил мотивлар сюжетнинг динамик ҳаракатини таъминлайди.

Дикқат қилинса, эртақ қаҳрамони асосан бефарзанд шох оиласида туғилади. Бироқ, чақалоқ ўша заҳоти ўғирланади. Бу иш доимо кундошлар топшириғи билан бажарилади. Чақалоқни ўғирлаш шартли бўлиб, ҳаётини асоси феодал-патриархал жамият қонунияти, меросга даъвогарлик билан боғланган.

Мотив эртакларда оилавий конфликт асосига қурилган бўлиб, воқеалар тизимида айрилик, жудоликни ҳикоя қилувчи сюжетга

¹ Имомов К. Ўзбек халқ эртақларининг тарихий асосларига доир Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент, 1983. №1. 36-40-бетлар.

асос солади. Бу мотив эртақларда шундай тавсифланади: «Кундошлар типирчилаб қолишибди. Улар бола туғилиши билан уни йўқотиш пайига тушишибди. Салтанатни тўлғоқ тута бошлабди. Кундошлари жодугарни айтиб келиб, - буни нима қилса бўлади. Бугун бу туғса, бой давлатига эга бўлиб қолади, - деб маслаҳат сўрашибди. Жодугар Салтанат туғиши билан беҳуш ётган Салтанатнинг қўйнига икки кучукчани солиб қуйибди. Унинг икки боласини кўрпачага ўраб, хуржунга солиб, қўйбоқарга олиб бориб берибди¹.

Мотив эртақ сюжетининг характери билгиланган, унинг саргузашт воқеалардан ташкил топишини таъминлайди, айтилган пайтда сеҳрли эртақ табиатига мос ҳодиса, нотабиийлик, ноаниқлик, сирлиликни юзага келтиради.

Бу воқеалар қадимий, айтилган пайтда реал, ҳаётий заминга эга бўлиб, туғилган чақалокни ўғирлаш одати замирида пайдо бўлган. Ана шу одат зардуштий динининг асосини ташкил этган дуал тушунча заминда юзага келган. Маълумки, қадим замонларда янги туғилган болани сақлаб қолиш, бетобликка даво топиш қийин бир пайтда авом халқ унинг нобуд бўлиш сабабини тушунмаган, бу ҳодисани «ёмон рухлар»² таъсиридан деб билган. Бундай қарашнинг демонологик тушунчалар ҳукмрон замонда яратилганлиги шубҳасиздир. Чунки ўша вақтда «рухлар инсониятга азалий душман, доимо зарар келтиришга ҳаракат қилувчи восита ҳисобланган»³. Шундан сўнг чақалокни «ёмон рух» таъсиридан сақлаш, ҳимоя қилишнинг турли хил усул, воситалари юзага келган ва одат тусини олган. Бу удум ўзбеклар орасида мавжуд бўлиб, туғилган болани «ўғирлаш, бекитиш приёми»⁴ни англатади. Кишилар «агар туғилган бола турмаса, ўла берса, бу ёмон рухлар иши, уларни алдаш, лақиллатиш керак»⁵, деб қарашган. Ниҳоят, «алдаш»нинг қуйидаги усули юзага келган, анъанага айланган. «Аёллардан бири туғаётган хотин кўрмаслиги учун унинг кўзини қўли билан бекитади. Қўшни хотин туғилган болани ўша заҳоти

¹ Гулпар. Ўзбек халқ эртақлари. Тошкент, 1967. 241-242-бетлар.

² Ёмон рух «Авесто»да Ахриман орқали ифодаланган.

³ Этнографические изучение быта и культуры узбеков. Тошкент, 1972. С. 29.

⁴ Андреев М.С. Таджики долины Хуф. С. 56-57.

⁵ Ўша асар. 56-бет.

латтага ўраб, ўз уйига олиб чиқиб кетган ва уч кун сақлаган¹. Уч кун ўтгач, олиб келган. Бу одатнинг асосий мақсади ёмон руҳни чалғитиш, туғилган болани ўлимдан сақлаб қолишни назарда тутган. Кишиларнинг билишича, «энди ёмон руҳ бу чақалок янги туғилган эмас, балки алмаштирилган бола деб тушунади»². Мазкур удум анимистик тасаввурга ишонч заминиди пайдо бўлган. Бу одатнинг кейин пайдо бўлган эпик намунасида мифологик мазмун ўрнида ижтимоий маъно пайдо бўлган. Бошқача айтганда, мотив феодал жамоа тартиботидан келиб чиққан ва норасмий меросхўрни йўқ қилиш мақсадини ифода этган.

Демак, тарихий тараққиёт жараёнида ёмон руҳларни чалғитиш учун ўтказилган бу одатнинг мифологик маъноси аста-секин унут бўлиши билан унинг эпик намунаси эртак ва дostonларида чақалокни кучукча билан алмаштириш мотиви сифатида сақланиб қолган. Маълум бўладики, қадимий дуал тушунчага мансуб объектив, реал ҳодиса поэтик трансформацияда мазмуни, шакл-шамойили ўзгарган эпик мотивга айланган.

Дарҳақиқат, туғилган чақалокни кучукча билан алмаштириш удуми, тарихан «чақалокни шартли ўғирлаш» асосида юзага келган. Бу мотив экспозицион характерга эга бўлиб, сюжет динамикасида асосий, ҳал қилувчи роль ўйнайди. Демак, воқеаларнинг тартиби, ривожланиш характери, йўналиши, образларнинг ахлоқий қиёфаси эртак сюжетининг саргазушт характерини белгилашда бош омил вазифасини ўтаган. Бу мотивнинг асосий функцияси кундошликнинг ижтимоий моҳиятини очиш, тахт ворисини белгилашдан иборат. Эпизод мотив сарой интригаси, кўп хотинлик, айёрлик, фирибгарлик сингари феодал ахлоқига мансуб реал ҳодиса таъсирида қайта шаклланган. Мотивнинг таъсирчан қудрати тингловчини эртак бошидаёқ ўзига ром қилиб олади.

Туғилган чақалокни кучукчага алмаштириш мотиви кейин келадиган воқеа ва ҳодисалар – жудолик, сарсон, саргардонлик, ниҳоят, қайта топишиш каби поэтик ситуацияларни вужудга келтирган.

Маълумки, Ўрта Осиё минтақасида яшаган қадимги туркий қавмлар маданияти, урф-одат, миллий характер, хусусиятида ўзаро

¹ Ўша асар. 57-бет.

² Ўша асар. 56-бет.

яқинлик сезилади, ҳатто, баъзи анъана, урф-одат, маросимлар умумийлик касб этган. Бундай ўхшаш анъаналарнинг юзага келишида ибтидоий дуал тушунча, халқ тарихи, этногенетик белгилар ҳал қилувчи роль ўйнаган. Бу нарса эпик воқеа генезисини аниқлаш имконини беради.

Таъкидланганидек, мазкур халқлар орасида «ёмон руҳлар» таъсирига ишонч кучли бўлган. Бинобарин, оилада бола туғилса-ю, турмаса, нобуд бўлаверса, бу «ёмон руҳлар» таъсири деб қаралган. Бундай тушунча, айти пайтда қарши таъсир чорани излаб топишга мажбур этган. Ана шундай тадбирлардан бири юзага келган.

Маълумки, ит қадимги туркий қавмлар орасида муқаддас культ саналган. «Авесто»да уни азиз, илоҳий муқаддас билиб, марҳаматига сиғинишнинг ажойиб намуналари сақланган. Китобнинг Вендидод қисмида ит «чинакам тақводор, илтифотли яратилган, беозор, ўткир тишли махлук»¹. Ана шу «ит, кучукча янги туғилган чақалоқни зарарли руҳлар таъсиридан сақловчи, ишончли кўриқчи саналган»². Эътиқодларга кўра, итнинг нигоҳи нопок жинсларни йўқ қилади³. Ана шу тушунчадан келиб чиқиб, бола турмаган оилада чақалоқ туғилиши билан уни бекитишган, ўрнига кучукчани кўйишган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Алмаштириш ходисаси одат сифатида узоқ яшаган, кейин йўқолиб кетган. Бирок, айрим жойларда унинг рудиментлари сақланиб қолган. Шулардан бири туғилган болага дастлаб кийдирилган кўйлак «ит кўйлак» аталган. Доя буви кўйлакни аввал кучук бўйнига кийдиради. Бу ўринда чақалоқнинг жинсий мансубиятига қараб иш кўрилади. Агар «ит кўйлак» қиз боланики бўлса, урғочи ит, ўғил боланики бўлса, «ўғил кучук» елкасига ташланади⁴. Бундан ташқари, «туғилган болага ёмон ном кўйиш, - ит, кучук» деб исм кўйиш одати ҳам ҳукм сурган⁵. Хуллас, туғилган болани бекитиб, унинг ўрнига кучук болани кўйиш, «ит аташ», «ит кўйлак» кийдириш каби расм-русмлар чақалоқни нобуд бўлишдан сақлаш, ҳимоялаш мақсадида вужудга келган.

¹ Маковельский А.О. Авесто. Вендидод. XII. Баку, 1960. С. 49.

² Зарубин И.И. Рождения Шунганского ребенка и его первые шаги. В кн. В.В.Бартольд. Т., 1927. С. 363.

³ Андреев М.С. Таджики долины Хуф. С. 54.

⁴ Андреев М.С. Чилтаны в Средне-азиатских верованиях 1963. С. 355.

⁵ МБ. МАЭ. АНСССР. Л., 1927. Том 4. С. 9.

Синов мотиви: тарихий ҳақиқат ва эпик анъана

Синов мотивида эртақларнинг баҳодирлик типига мансуб «ботирлик анъанаси» алоҳида ўрин тутади. У баҳодирнинг ғаройиб туғилиш, ўсиш, ботир аталиши каби мотивлар силсиласи синов сюжетининг эпик қисмини ташкил этади. Унинг мазмунида қаҳрамон «бир ботмон соққани кўтариб отади», кучли, паҳлавон, титанни курашда йиқади. Мотив баҳодирнинг куч, қудрати, ботирлик даражасини белгилаб, мазкур тип эртақларнинг ўзига хос хусусиятларини ёритади, бош қаҳрамоннинг етилганидан дарак беради.

Синов мотиви мавжуд сирлилик ғайритабиий ҳолатни вужудга келтириб, мардлик, қаҳрамонликни мадҳ этишга хизмат қилган. Хуллас, мазкур мотив тугун ечимида асосий, ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Мотив манбаини қадимги дунёқараш, мифология ташкил этади ва у баҳодирлик типига хос эртақлар хусусиятини белгиловчи сюжет яратишнинг муҳим шarti ҳисобланади.

Маълумки, «тарихийликнинг турли хил жанрдаги хусусияти бир хил эмас. Ҳар бир жанр воқеликка муносабати, уни бадиий тасвирлаш услубига кўра характерланади¹. Шу жиҳатдан қараганда, эртақдаги тарихийлик алоҳида ажралиб туради. Эртақ жанри, хусусан, унинг қаҳрамонлик типига хос классик намунасида реал ҳодиса, тарихий деталь, этнографик ҳодиса, мифологик ритуал-маросим нисбатан аниқ кўзга ташланади. Улар поэтик тўқиманинг генетик асоси сифатида сақланган.

Мотивнинг мифик куртаги, яъни субъектив ҳодиса поэтик тўқимада аниқ сезилади. Демак, тарихий ҳақиқат поэтик тўқиманинг ташкил топишида асос, мифологик куртак эса инвариант учун замин бўлган. Демак, инвариантнинг шакл-шамойили, функциясининг ўзгариб кетиши, синов мотиви сифатида шаклланишга олиб келган. Инвариант билан синов мотиви ўртасида типологик ўхшашлик сақланган.

Синов мотивининг илдизлари миф, маросимларга бориб боғланади. Унинг қадимий урф-одат билан боғлиқ намуналари ибтидоий жамиятнинг сўнги босқичларида юзага келган.

¹ Ученые записки ЛГУ. Вып. 72. 1968.

Мотивнинг ибтидоий формаси мифологик маросим синтези сифатида пайдо бўлган.

Маълумки, қадимги мифологик ритуал-маросимлардан бири «инициация»дир¹. Балоғат ёшига етган бўз ўғлон - ўсмирнинг уруғ, қабила тартибларини буза бошлаши (яъни табу – тақиқни бузиши) доимийликка айланган. Натижада қабила оқсоқоллари билан бўз болалар ўртасида карама-қаршилик пайдо бўлган. Бу зидлашув «Авесто»да Ахурамазда билан Аҳриман тўқнашуви шаклида тавсифланган. Кейин ўсмир ўзининг тартибсизлигини йўқ қилиши учун мазкур маросим-инициацияга қатнашиши шарт қилиб кўйилган.

Мифологик тушунчага кўра, тақиқни бузган ўлган, ритуал маросимда қатнашган қайта тирилган, туғилган саналган. Хуллас, диний маросим мазмунда тақиқни бузмаслик ғояси ётади². Ана шу субъектив ҳодиса авом халқ орасида узоқ сақланган, поэтик тўқимага айлангунга қадар турли хил кўшимча, элементларни қамраб олган. Маросим ёшлардаги тартибсиз куч, эмоцияни жиловлаш, уларни уруғ, қабила, коллектив манфаатига бўйсундиришни кўзлаган.

Маросимда фақат бўз ўғлонлар қатнашган ва бу анъана қадимги туркий уруғ, қабилаларда, хусусан, ўзбекларнинг қадимги «Қирқ уруғи» орасида узоқ сақланган. «Қирқ чилтон уюшмаси» мазкур анъана, бўз йигитлар ҳақидаги мифологик маросимнинг халқ оғзида қолган, афсонавий намунаси ҳисобланади. «Қирқ чилтон», деб фикр юритади С.П.Толстов, культлаштирилган жамоа бирлашмасининг қарийб унутилган формаси, деб тахмин қилишга мажбур этади³. Ана шу ритуал-маросим дастлаб «эркаклар уюшмаси» шаклида давом этган. Унинг илк намунаси «ибтидоий жамиятнинг инқирозга юз тутган даврида мавжуд «хуфия жамоалар»да туғилган⁴. «Эркаклар уюшмаси» маросим ритуалда бўлганидек, тарбиявий функцияни адо этган. Маълум бўладики, бу уюшма ёшларда жасурлик кўникмаларини тарбиялаган. Унинг баъзи рудиментлари халқ тарихида сақланиб қолган. Масалан,

¹ Ўсмирнинг балоғат ёшига етиб эркак каторига ўтиш даврида қатнашиши шарт бўлган диний маросим.

² Маросим асосида тақиқни бузмаслик керак деган ғоя ётади.

³ Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948, С. 312.

⁴ Ўша асар. 311-бет.

«Баъзан айбдор ўсмир кечаси билан мозористонда қолдирилган», «баъзан эса уни ўшаерга замбилга боғлиқ ҳолда ташлаб кетишган»¹. Бу хил драматик ҳаракат, ҳолат мазкур уюшманинг муқаддас тартиби, символик ифодаси, айна пайтда, «эркаклар уюшмаси»нинг реликти ҳисобланган. «Гап-гаштак»лар эса ибтидоий уюшманинг шакли ўзгарган энг кейинги намунасиدير. Демак, ана шу маросим ритуали синов мотивининг манбаи, аниқроғи, генетик асоси ҳисобланади. Кўринадики, уюшмада таълимий функцияни адо этувчи етакчи ғоя сақланган. Шунинг учун ҳам у оддий, анъанавий маросим сифатида узоқ сақланган. Натижада, мифологик маросимдан келиб чиққан урф-одатлар юзага келган. «Ўғил, қиз болалар балоғатга етиши билан, баъзан бир неча йиллар давомида турли маросим, йиғилишларда, бир томондан, ёшларга қабиланинг катта ёшдаги аъзолари қаторига ўтиш вақтида керак бўладиган барча билимларни бериши, иккинчи томондан, уларни иш вақтида синаб кўриш, хавфга қарши кураша билиши ва бошқалар билан таништириш мақсадида қатор машқларни бажарганлар ва синовлардан ўтганлар»².

Никоҳ мотиви: қадимги удум ва бадиий талқин

Доимий барқарор мотивлардан бири никоҳ мотивидир. Никоҳ анъанаси синов мотивининг ўзига хос ички туридир. Ҳар иккиси шаклий тузилиши, мақсад, вазифаси, маъно жиҳатига кўра бири-бирига яқин турса ҳамки, тарихий асослари ўзаро фарқланади.

Синов мотиви бош қаҳрамоннинг оғир предметни кўтариб олишни, никоҳ мотиви эса кураш мусобақасини акс эттиради. Ҳар иккиси фаол ҳаракатни англатиб, қаҳрамон қудратини синаш функциясини адо этади. Синов мотивининг генезиси мифологик маросимдан, никоҳ эса қадимги этнографик ҳодисадан бошланган.

Ибтидоий жамиятда никоҳ анъанаси синаш маросими мавжуд бўлган. Бу маросим келин куёв курашини изоҳлаган. Анъанага кўра никоҳдан олдин келин куёв билан бел олишиб кураш тушмоғи шарт бўлган. Курашда куёв енгандагина тўй бўлади, акс ҳолда, у қулга айланади. Маросим кўп компонентли (сўз, ҳаракат, оҳанг) эмас,

¹ Снесарев Т.П. О религиях мужских союзов и истории народов Средней Азии. М., 1964. С. 5.

² Косвен М.И. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. Тошкент, 1960. 155-156-бетлар.

фақат ҳаракат билан пайваста бўлиб, майший маъно касб этган. Ана шу ҳодиса маросимнинг узоқ муддат яшадини таъминлаган.

Никоҳ маросимнинг юзага келиш тарихи икки ҳодиса синтездан келиб чиққан. Бири дуал тушунчага мансуб этнографик ҳодиса, иккинчиси мифологик маросимдир.

Унинг пайдо бўлишида биринчи асос этнографик ҳодиса – қадимий жаҳон халқлари, хусусан, Ўрта Осиёда мавжуд экзогам никоҳ анъанасидир. Уруғчилик тузумнинг емирилиши билан эндогам никоҳ традициясининг инкор этилиши, экзогам никоҳнинг пайдо бўлиши, таркиб топишига йўл очган. Мазкур никоҳ характерли белгилари билан ажралиб туради. Бу хил никоҳда бўйи етиб келин бўлиш даврида қизнинг никоҳ олдидан куёвни синаш маъносида кураш тушмоғи шарт бўлган.

Кураш анъанаси замирида дуализм ётади. Ана шу дунёқараш атрофида бирлашган, хусусий тотемга эга бўлган гуруҳлар бир уруғнинг икки бўлаги бўлиб, бир-биридан фарқланган. Ҳатто, улар ўзаро доимий никоҳ қарши қудалик муносабатлари бўлса ҳамки, бир-бирига бегонадек қарашган, уруғдош эканини тан олмаган, уруғлар ўртасида юз берадиган доимий душманлик ҳам дуал миф сабаблидир¹. Ана шу дуал тушунчани акс эттирган дуал миф, яъни мифологик оппозицияни ташкил этган эзгулик руҳлари билан ёвузлик руҳлари ўртасида содир бўладиган доимий зиддият аслида оташпарастлик динида ўз ифодасини топган. Бир-бирига зид руҳлар Аҳурамазда, Аҳриман аталган.

Демак, бир-бирига зид руҳлар уруғ, қабилалараро зиддият, душманликнинг юзага келишида асос бўлган. Бинобарин, уруғлараро экзагам никоҳ ҳам, никоҳ маросими, келин, куёв кураши ҳам ана шу зиддиятнинг тимсолига айланган.

Кураш бир мақсад, никоҳ арафасида оила, уруғ, қабила аъзоларининг кучли, чапдаст, чиниққанлик даражасини кузатиш, куч-қудратини синаш функциясини бажарган. Мазкур маросим турли хил халқларда шаклан ҳар хил бўлса ҳамки, мазмуни бир, шахсининг куч-қудратини синашдир. Қадимий Шак қабиласида анъана бўлган никоҳ маросими мазкур фикрни тасдиқлайди. «Никоҳдан олдин келин-куёв кураш тушмоғи шарт. Курашда куёв

¹ Золотарев А.М. Родовой строй и первобытная мифология. М., 1965. С. 288.

ғалаба қилса, қизни йикитса, тўй бўлади»¹. Кўринадики, мазкур никоҳ маросими (кураш) мифологик оппозициянинг бадий ифодасидир. Унда куёвнинг қиз билан кураш тушмоғи шарт қилиб қўйилган. Унинг замирида матриархат, аёллар салтанати, қонуният, ҳукмрон ғоя, қизнинг куёвни синаш ҳуқуқини таъкидлаш мақсади ётади.

Никоҳ маросими пайдо бўлишига сабабчи иккинчи асос мифологик ритуал-инициациядир. Унинг мазмунида, ёвуз руҳларни йўқ қилиш истағи бор. Бу нарса маросим² учун етакчи ғоядир. Никоҳ маросими ҳам шу ғоя замирида пайдо бўлган. Унинг мақсади куёвни маросим, «эркаклар уюшмасида» қатнашганлигини аниқлашдир. Бу масала ҳал этилган бўлса, ундан ёвуз руҳлар чекинган, куёв зўр куч-қудратга эга бўлган.

Ушбу маросимда ижтимоий ҳодисалар акс этган. Унда аёллар ҳукмронлиги таъсири қизнинг куёв танлаш ҳуқуқида сезилади. Бу эрқда ижтимоий қатлами, патриархал муносабат ўз ифодасини топган. Чунки «ривожланган матриархал жамиятида уруғ, қабила тепасида аёллар турган»³. Ҳукмронлик аёллар қўлида бўлган. Бу даврда қўплаб жанговар, қахрамон аёллар етишиб чиққан. Ер юзига кенг ёйилган амазонкалар⁴ ҳақидаги афсоналарда ўша жамиятда давр сурган жасур аёллар ҳукмронлиги тавсифланган. Амазонкалар аёллар ҳукмронлигининг бадий тимсолларидир. Кейинчалик келин-куёв кураши расмий характерга эга бўлиб, ютиш, ютқишидан қатъи назар, эрга тегиш, тегмаслик ҳам қиз ихтиёрида бўлган. Натижада мазкур аънананинг шакли ўзгарган намунаси вужудга келган. Унинг фарқли томони шундаки, қиз куёвга чиқишидан олдин душман билан жанг қилган, уни енган бўлиши керак. Бу одат тарихий манбаларда шундай таърифланган: «бўйига етган қиз бирор душманни ўлдирмасдан туриб эрга чиқа олмайди. Баъзи қизлар мазкур одатни бажариш имкониятига эга бўлмаганлар»⁵. Кейинчалик мазкур маросим тузилишида ўзгариш юз берган. «Энди Шак қабиласининг қизлари яккама-якка жангда

¹ Древние авторы о Средней Азии. Ташкент, 1940. С. 30.

² Яширин маросим – «эркаклар уюшмаси».

³ Косвен М.О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. Тошкент, 1960. 131-бет.

⁴ Советская этнография. 1947. № 2-3.

⁵ Геродот. Тарих. 4-китоб. Л., 1972. 211-бет.

енган куёвга эрга чикқанлар¹. Бу ерда патриархал муносабатнинг сўнги излари сақланиб қолган.

Минг йиллар давомида инициация, мифологик маросим, дуал тушунчанинг секин-аста сўна бошлаши матриархал муносабатнинг қолдиқ сифатида унут бўлиши қизнинг куёв билан кураш анъанасининг унутилишига олиб келган. Бироқ, мазкур кураш излари қадимги туркий қавмлар орасида узоқ сақланган. Х асрга оид турк манбаларида қуйидагиларни ўқиш мумкин:

Кіз бірла курашма, кісрақ² бірла јарішма³

Мақол никоҳ маросимининг ўз даврида маълум ва машҳур бўлганлигидан далолатдир. Реал ҳодиса, никоҳ маросими эртақ мотивига айланган. Унинг бадий шакли қаҳрамонлик типидagi эртақларнинг ўзига хос хусусияти ҳисобланади.

Маросимнинг бадий кўчими сюжетнинг композицион яхлитлигини таъминлашда ҳал қилувчи роль ўйнаган. Айни пайтда у эпик анъананинг ўзига хос хусусиятини ёритган. Мотив маъноси эртақларда шундай тавсифланади: «Шаҳзода Сомир билан ҳинд шоҳининг кизи етти кечаю, етти кундуз бел ушлашиб, охири саккизинчи куни қизни азод кўтариб эрга урай деганда, унинг юзидаги никоҳи кўтарилиб кетганда, Сомирнинг кўзи қизнинг жамолига тушибди. Йигит оҳ тортиб, қизни секин эрга кўйибди. Қиз саройга бориб Сомирдан йиқилганига, обрўсининг тўкилганига жуда хафа бўлибди»⁴. Маросимнинг бадий кўчими эртақ қаҳрамонининг зўр куч, қудрати, марди майдон кучини синаш вазифасини бажаради. Мотивда маросимда бўлганидек, қаҳрамоннинг нутқи эмас, жасорати, фаол ҳаракати алоҳида аҳамият касб этади. Мотив эртақ сюжетининг марказий эпизодларидан бири бўлиб, асосан унинг эпик қисмини ташкил этади. У характер, хусусияти, функциясига кўра куёв, келин қиёфаси, куч-қудратини аниқлаб, сюжет чизиғида эпик кўламнинг пайдо бўлишига сабабчи бўлади. Демак, никоҳ масаласи эртақ марказида турган бош масала ҳисобланади.

¹ Толстов С.П. Древний Хорезм. С. 315.

² Қісрақ - ёш байтал билан

³ Јарішма – пойга қилишлик.

⁴ Ўзбек халқ эртақлари. Икки томлик. 2-том. Тошкент, 1963. 539-540-бетлар.

Эртак жанрининг мавзу ранг-баранглиги

Фольклор асарларини тартибга солиш, тасниф этиш назарий масалалардан бири бўлиб, уни тадқиқ этиш жиддий изланишни талаб этади.

Маълумки, жанр таснифнинг таркибий қисмларидан бири саналади¹. Шунинг учун ҳам бирор жанрни белгилаш мақсади билан амалга оширилган ҳар қандай тасниф ўша жанр белгилари, табиатини аниқлаш, ички турга бўлишда алоҳида аҳамият касб этади. Ана шу фикрдан келиб чиқиб эртакларни тасниф этишда машҳур фольклоршунос олим В.Я.Проппнинг қуйидаги фикрига амал қилиш керак бўлади. У дастлаб эътиборни бир жанрга мансуб асарларни жамловчи уч асосий белгига қаратади. Булар «поэтик тизимнинг яхлитлиги, маиший йўналганлиги, ижро шакли ва музыкага муносабати»²дир.

Маълумки, айрим эртакларни бир-биридан узоқлаштирувчи ёки ўзаро яқинлаштирувчи белгилар таснифга мос келади ёки аксинча, монелик қилиб қийинчилик туғдиради. Шунинг учун ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлган муҳим белгини аниқлаш, унинг ўзгармай бирдек тура бериши ёки ўзгарувчанлигига эътибор бериш, ҳар хил талқин этилишига имкон бермайдиган бўлишига диққат қилиш керак³. Шундагина тасниф аниқ ва мукамал чиқади.

Тасниф учун дастлаб эртакларни аниқ ва тўлиқ белгилаш, ички турларнинг ўзаро фарқини аниқлаш, бир-бирига таъсири, яшаш, ривожланиш жараёнида бирининг иккинчисига тобелик мезонини оидинлаштириш керак бўлади.

Насрий турнинг мустақил жанрларидан бири эртаклардир. Эртакларнинг ички турлари, генезиси, образлар тизими, сюжет асосида мавжуд фантастиканинг даража-миқдорига кўра ўзаро фарқланадилар, Бирок, бадиий-эстетик функцияни адо этиши билан тенглашадилар. Демак, поэтик тизимнинг яхлитлиги турли хил эртакларни бир-бири билан боғлаб туради ёки бир бутун ҳолда умумлаштиради. Демак, эртакларнинг яхлит поэтикаси, хусусан,

¹ Пропп В.Я. Жанровый состав русского фольклора. Хрестоматия и история русской фольклористики. М., 1973. С. 301.

² Ўша асар. 299-бет.

³ Пропп В.Я. Фольклор и действительность. М., 1976. С. 3-82.

хаёлий ва ҳаётий уйдирмалар унинг асосий ва ҳал қилувчи жанрий белгиларидан саналади.

Ички турга оид эртақларнинг бир-бирига яқинлиги, шаклий тузилиши, табиатининг ўхшашлиги бир вақтда юзага келгани, ёнма-ён яшаб, ўзаро таъсир жараёнида ривожланганидандир. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг сюжет тузилиши, ўзига хос хусусияти билан сеҳрли эртақларга яқин туради. Ҳар икки хил типдаги эртақларнинг фантастикага асосланиши уларни ўзаро тенглаштирса ҳамки, бирининг персонажлари ақл-идрок билан, иккинчисининг образлари жисмоний куч, сеҳр-жоду ёрдамида фаолият кўрсатиши билан ўзаро фаркланадилар. Образлар тизими ҳам ҳар иккисидан бошқа-бошқа. Бирида воқеа ва ҳодисалар ҳайвон билан ҳайвон орасида, иккинчисидан эса одам билан одам ўртасида кечади. Бу белги ҳар икки тип эртақни ўзаро тафовутлаб туради ва таснифни енгиллаштиради. Шунингдек, у ёки бу ҳайвоннинг тимсолий маъно касб этиши ҳам ҳайвонлар ҳақидаги эртақларга мос белги саналади. Сеҳрли эртақларда ҳайвон персонаж шартли ифодаланган бўлиб, аслида у жоду кучи билан сеҳрланиб, ҳайвон қиёфасига эврилган қахрамон бўлиб чиқади. Бу хил персонажлар мазкур тип эртақлар табиати билан боғлиқ ҳолда юзага келган ва ўзаро фарқни ойдинлаштирган.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар орасида «Ўтинчи чол билан тулки», «Ўтинчи билан шер», «Бўри билан мерган», «Кампир билан шоқол», «Чўпон билан илон», «Тулкибой» каби эртақлар алоҳида гуруҳни ташкил этадилар. Бу хил эртақларда бошқа гуруҳга мансуб, белги, дидактик маъно касб этган образ, мотив, эпизодларнинг қоришиб келиш ҳодисаси кузатилади. Айтиш мумкинки, мазкур тип эртақлар маълум маънода ривожланиши, хусусан, фарқли белгиларининг шаклланиши ниҳоясига етмай қолган эртақлардир. Бу хил эртақларнинг образлари типиклик даражасига бориб етмаган, сеҳрли эртақларнинг дастлабки, қоришиқ, ўзида у ёки бу эртақ турига хос хусусиятларни ташиган, ривожланиши тўхтаган оралик типи ҳисобланади. Бу хил эртақлар сеҳрли эртақлар билан ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар орасида қолиб, ўзида ҳар икки турга мансуб хусусиятларни ташиган намуналардир. Бу ҳодиса мазкур турларга оид эртақларнинг қадимийлигидан, қолаверса, ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар билан бирга яшаб таъсир ўтказганидан келиб чиққан.

Тарихийлик нуқтаи назардан текширганда ҳам ички турга мансуб эртақлар ўзаро фарқланади. Чунончи, ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар билан сеҳрли, маиший эртақлар бадиий-эстетик функцияси ва воқеликка муносабати, эртақчи билан тингловчининг эртақ воқеаларга ишонмаслиги, уйдирма, ёлғон деб муносабат билдириши билан ўзаро тенглашадилар. Бироқ, воқеликни акс эттириш принципига келганда эса ўзаро алоҳидалик касб этадилар. Сеҳрли эртақлар билан ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар фантастика, ҳаёлий уйдирмаларга асосланиши билан маиший эртақлардан фарқланадилар, маиший эртақлар эса ҳаётий уйдирмалар асосига қурилганлиги билан ажралиб турадилар.

Ички турга мансуб эртақлар мавзуси, композицион қурилмаси, образлар тизимига кўра ҳам ўзаро фарқланадилар. Маиший эртақларда конфликт ижтимоий-сиёсий маъно касб этиб, ечими урушсиз, маънавий тўқнашувларда юз беради. Ғалаба қаҳрамоннинг ақл-идроки, тадбиркорлиги туфайли амалга ошади. Бу белги сеҳрли эртақларда ёвузликнинг эзгуликка зид қўйилишида намоён бўлади. Конфликт ижтимоий маъно касб этиб, ечим жисмоний тўқнашувларда ҳал этилади. Мазкур тип эртақларда образ, мотив, бадиий уйдирмаларнинг типологик ўхшашлиги ёки ўзаро яқинлиги, бир вақтда, бир-бирига параллел яшаб келгани, ниҳоят ғоявий-бадиий принципнинг яқинлиги ва ўзаро таъсирнинг кучлилиги, бир-бири билан боғлиқ ҳолда яшагани, ривожланганидан келиб чиққан.

Кўринадики, гуруҳларга мансуб эртақлар барқарор белгилари билан ўзаро фарқланиб, ҳар бири алоҳида туркумни ташкил этиш имконига эга.

Баъзи таснифларда ҳайвонлар ҳақидаги эртақларни мажозий эртақлар деб аташ ва таҳлил қилиш принципи¹ кўзга ташланади. Илдизлари энг қадимги ибтидоий жамиятга бориб тақаладиган мазкур туркумга доир эртақларни кўпчилик эртақшунослар ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар атамаси билан юритишни маъқул кўрадилар. В.Я.Пропп бу ҳақда шундай фикрни илгари суради. Кейинги вақтда «эртақлардаги ҳайвонлар деганда, масалларда бор бўлган одамлар тушунилади деган фикр тарқалган. Бундай тушунча

¹ Яшин Д.Н. Удмурдская народная сказка. М., 1965. С. 75; Аникин В.П. Русская народная сказка. М., 1959. С. 65.

шубҳасиз, хато фикрдир. Эртақлар масаллардан фарқли ўларок, мажозийликдан мутлақо ҳоли¹. Фольклоршунос олима В.А.Бахтинанинг фикрича, ҳайвонлар ҳақидаги эртақларда бор бўлган кўчма маъно истиора ва рамзни ўз ичига олган².

Маълумки, ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар ибтидоий овчи, чорвадорнинг кузатишлари, дуализм тартиблари замирида ташкил топган. Эртақларнинг бу хили дастлаб парранда, даррандаларнинг ғайриоддий кўринган ҳаракати, белги-хусусиятларини ҳикоя қилган. Унинг ҳайвон-персонажлари эса инсоний нутқда сўзлаб, муносабатда бўлади. Ғалати, нотабиий кўринган бу ҳодиса ибтидоий кишиларнинг ўсимлик, ҳайвон ва одамларни бир нарса³ деб билишдан бошланган. Эртақларда ҳайвонларнинг зооморф, антропоморф киёфаларда таърифланиши шундан далолат беради. Шундай қилиб, ибтидоий кишиларнинг у ёки бу парранда, даррандани одам деб билиши «инсон зоти ўлимидан сўнг ўз тотем ҳайвонига айланади⁴, - деб тушуниши заминида юзага келган. Кўринадики, ҳайвон-персонажлар инсон билиб-билмаган ҳолда рамзийликни касб этган. Шунга қарамасдан, уларда мавжуд инсоний ҳаракат, муносабатдан кўра ҳайвоний ҳаракат ва хусусиятлар устунлик қилади. Қолаверса, эртақдаги образлар типиклик даражасига кўтарилган эмас. Шунингдек, мазкур тип эртақлар мазмунида қадимги овчи, чорвадорнинг тажрибалари, мақсад-орзулари ҳамда оилавий-маиший ҳодисаларнинг кучли таъсири ўз ифодасини топган.

Кўринадики, бўрининг унгурга бекиниши, думба деб қопқонга тушиши, гала бўлиб ҳужум қилиши, отнинг орқа оёқлаб тегиши ёки бўрини ҳидлаб кўриши, хўкизнинг бўрини сузиб қулатиши кабилар реал, ҳаётий ҳодисалардир. Бундай ҳолат ҳайвон персонажлар талқинида рамзийликдан кўра ҳаётийликни аниқроқ ифодалайди.

Эртақларда ҳаракат қилган бузоқ, хўкиз, қўй, эчки, тулки, ит, илон, турна, от сингари етакчи образларнинг тотем, культ замирида ташкил топганлиги ҳаракат, муносабатида сезилиб туради.

¹ Пропп В.Я. Проблема комизма и смеха. М., 1976. С. 51-52.

² Бахтина В.А. Эстетическая функция сказочной фантастики. Саратов, 1972. С. 17.

³ Алексеев Н.А. Ранние формы религии у тюрко язычных народов Сибири. Новосибирск, 1980. С. 104.

⁴ Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. М., 1935. С. 97.

Дарҳақиқат, мазкур персонажлар ўта доно, тадбиркор сифат тавсифланади. Кўринадик, бу хил белгилар бўрттирилган ва шартли ифодаланган. «Ботир эчки», «Тулкибой», «Сусамбил», «Овчи, кўкча ва доно» каби эртақларнинг етакчи образлари рамзийлик заминида яратилгандир.

Қарши қўйилган рақиб образларни ҳам ибтидоий жамоа тартиботлари, чорвачилик тузуми билан боғлиқ ҳолда шаклланган тимсолий персонажлардир. Дастлаб тотем саналган, айти пайтда, чорвадорга зарар келтирган бўри, шер, айиқлар дуал жамоа таъсирида ўта қонхўр, лакма сифат таърифланган. Демак, мазкур тип эртақларни ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар деб номланиши табиийдир, уларда мавжуд кўчма маъно рамзийликни касб этган. Образларининг шартли талқини шундан далолат беради.

Эртақ насрий тур жанрлари ўртасида етакчи ўрин тутди. У ривоят билан нақл жанрига яқин туради. Ўзаро таъсир эса мазкур жанрларни эртақларга яқинлаштирган, ўртадаги фарқ қисқарган. Шунга қарамасдан, ички турга мансуб эртақларнинг ҳар бири алоҳидалик касб этган.

Эртақ табиатга онгсиз, ривоят эса онгли муносабатнинг натижаси ўлароқ юзага келган. Бинобарин, ривоят воқеа ва ҳодисаларни оддий баёнда акс эттириб, хабар функциясини, эртақлар эса ҳаёлий ва ҳаётий уйдирмаларда тасвирлаб, эстетик функцияни адо этади. Таъкидлаш жоизки, тингловчи ривоят воқеа ва ҳодисаларини тарихий ҳақиқат деб билгани ҳолда, эртақ воқеаларни ёлғон, уйдирма деб, муносабатда бўлади. Бу белгилар ҳар икки жанрни ўзаро фарқлайди ва ҳар бирининг ўзаро қоришиб кетишидан сақлайди. Бундан ташқари, ривоятларда ҳаётий, эртақларда ҳаёлий персонажлар фаолият кўрсатадилар. Бирок, баъзи ривоятлар эртақ таъсирида қолиб мазмунида ўзгариш юз берган. Алишер Навоий образининг ривоятда бўрттирилиши, хусусан, идеаллаштирилиши уни аллақачон маиший эртақ қахрамонига яқинлаштириб қўйган. Шу ўринда айтиш жоизки, эртақчи тарихий шахсни шундайлигича таърифламаган, аксинча, уни бадиий образга яқинлаштирган, хусусан, унинг ажойиб фазилатини идеаллаштириб, қўшимча маънолар юклаганда, образ, воқеа ва ҳодисаларнинг реал белгилари хиралашган, натижада Алишер Навоий ривоятдаги тарихий шахс эмас, эртақдаги қахрамон сифатида намоён бўлган, Айти пайтда конкрет вақтда

бўлиб ўтган воқеа ва ҳодисалар ҳам ноаниқ замонга кўчирилган, талқинда шахс ва макон номи сақланади ёки тушиб қолади. Бундай ҳодиса ривоятларнинг маиший эртақларга яқинлашувида амал қилади. Айтиш мумкинки, жанрлараро таъсир жараёнида ривоятнинг ўзига хос белгилари, хусусан, ахборот функцияси ўз кучини йўқотиб, шаклий жиҳатдан эртақларга яқинлашиб қолган. Бу ҳодиса баъзи ривоятларни эртақ қаторида нашр этилишига сабабчи бўлган. Айтиш мумкинки, ривоят жанрининг шаклан эртақ жанрига яқин туриши мазкур жанрларнинг ўзаро ички боғланишидан келиб чиққан.

Маълумки, ўзбек халқ нақлларининг алоҳида жанр сифатида ташкил топиб, ривожланишида эртақларнинг ўрни алоҳида эътиборлидир. Хусусан, эртақка хос таълимий-эстетик мақсаднинг таъсир кучи етарлидир. Эртақчи кўпроқ айтмоқчи бўлган воқеанинг бадийлигига, хусусан, дидактик маъносига эътибор беради, урғу бериб бўрттиради, ниҳоят тимсолий маъно касб этган образлар фаолиятдан келиб чиқиб, ўғит чиқаради, натижада эртақ нақл тусини ола бошлаган. Бу ерда мослашув принципи амал қилади. Ёки аксинча, эртақка хос анъана ва тайёр қолипга айланган формулаларнинг нақлий сюжет ва образлар табиатига кўшилиши, донолик, ақл-идрок ҳақидаги юксак ғояларнинг кучайтирилиши нақл жанрининг эртақ шаклини олишига ҳисса қўшади. Бироқ, бу шаклда нақлга хос анъана образлар тизимининг мақсад-вазифалари, ўғит чиқариш хусусияти сақланган. Хусусан, эртақчи нақл сюжетида мавжуд воқеа ва ҳодисалар баёнида эртақка хос услубни қўллаб, таълимий-дидактикани иккинчи планга олиб тушади. Натижада нақл сюжети эртақка яқинлашади. Бу жараёнда нақл қисман ўзгаришга юз тутиб, янги шаклга эга бўла бошлайди. Баъзи нақлларни эртақ қатори нашр этилишининг сабабини шу ердан кидириш керак бўлади. Бу ҳодиса эртақлар таснифига тўсик бўлиши ёки қийинчилик туғдириши эҳтимолдан ҳоли эмас. Энди, ана шу фикрлардан келиб чиқиб, ўзбек фольклоршуносларининг турли хил шаклда амалга оширган таснифларини кузатамиз.

М.Афзалов ўзбек эртақшунослигида биринчи бўлиб, эртақларни уч хил ички турга бўлиб ўрганган. Олим эртақларнинг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқиб, қуйидаги гуруҳларга ажратади: ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар, сеҳрли-фантастик ҳамда

ҳаётӣ-сатирик эртаклар¹. Тансиф маълум маънода мукамаллик касб этган.

Б.Саримсоқов эртак жанрини поэтик табиати, структураси, воқеликни ақс эттириш нисбати, образлар дунёси жиҳатидан ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар, мажозий, сеҳрли ва маиший эртакларга бўлган². Аниқ ва пухта ўйлаб амалга оширилган таснифда ички турга мансуб эртакларнинг ўзаро фарқи ёки етакчи хусусиятини аниқловчи муҳим белгилари тадқиқотчининг эътибор марказида бўлган.

Баъзи таснифларда эртаклар сеҳрли-фантастик, мажозий, ҳаётӣ эртаклар, маиший-сатирик эртакларга бўлинган³. Бу таснифда сеҳрли-фантастик, мажозий эртаклардан ташқари таснифга тортилган эртаклар ўзаро бир-бирига ўхшаш, тенг бўлиб, том маънодаги маиший эртакларни англатади. Таснифда ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар тушиб қолган ёки атайлаб мажозий эртакларга қўшиб юборилган, қолаверса, ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар сеҳрли эртакларга нисбатан қадимий бўлгани учун тартибан иккинчи ўринда эмас, аксинча, биринчи қаторда кўрсатилмоғи лозим эди. Сатирик эртаклар эса маиший эртакларнинг ички гуруҳидир. Шунингдек, ажратиб кўрсатилган ҳаётӣ-сатирик эртаклар эса ички турларга мансуб алоҳида типлар саналади. Мазкур тип эртакларнинг бадиий-шаклий тузилиши ҳамда образлар тизими, эстетик функцияси ва табиати уларни маиший эртакларга қарашли эканини тасдиқлайди. Буни ҳар икки тип эртакларда мавжуд воқеа ва ҳодисаларнинг содда ва лўнда, айни пайтда, ҳаётӣ мотивларда таърифланиши, таълимий-эстетик функциянинг бир хиллиги исботлайди.

Ғ.Жалолов эртакларни уч турга ажратиб ўрганган. Булар: мажозий эртаклар, сеҳрли-фантастик эртаклар ва ҳаётӣ-сатирик эртаклар⁴. Бу ерда ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар тушиб қолган ёки уларни мажозий эртакларга қўшиб юборилган.

Ҳ.Эгамов эса ўзбек халқ эртакларини қуйидагича тасниф этган:

¹ Афзалов М. Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. Тошкент, 1964. 21-22-бетлар.

² Саримсоқов Б. Ўзбек фольклорининг жанрлар таркиби. Ўзбек фольклори очерклари. Уч томлик. 1-том. Тошкент, 1988. 70-71-бетлар.

³ Муродов М., Шайхов Ҳ. Ҳаётбахш ҳаёллар. Тошкент, 1985. 28-бет.

⁴ Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. Тошкент, 1976.

1. Ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар: а) мажозий эртаклар; б) бевосита ҳайвон ҳаёти ҳақидаги эртаклар. Бу ерда а билан б гуруҳига доир эртаклар ўзаро ўрин алмашганда мантиқан тўғри бўлар эди.

2. Сехрли-фантастик эртаклар: а) архаик эртаклар; б) классик эртаклар.

3. Ҳаётий-маиший эртаклар: а) социал-антагонистик зиддиятларни ифода этувчи эртаклар; б) халқ турмушидаги нуқсонлар устидан кулувчи эртаклар¹. Кўринадики, мазкур таснифлар турли-тўман тузилганлиги билан ўзаро фарқланиб турадилар. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси, образлар тизими, бадиий тасвирлаш мезони, сюжет тузилишига кўра уч турга бўлинади. Булар: ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар, сехрли эртаклар, маиший эртаклар.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, у ёки бу жанрга хос муҳим, барқарор белгиларни аниқлаш, тасниф жараёнида ички турга мансуб ўзаро ўхшаш, фарқли жиҳатларини ойдинлаштириш, бадиий хусусияти ва фарқли томонини ёритиш мукамал таснифга имкон яратади.

3.2. ҲАЙВОНЛАР ҲАҚИДАГИ ЭРТАКЛАР: ПОЭТИК ТАБИАТИ, УСЛУБ МЕЗОНЛАРИ

Генезис, специфика

Ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар тарихи, шаклий тузилиши, образлар тизими, кўчма маъно касб этиши, мифологик эътиқод, фантастикага асосланиши билан ажралиб туради.

Бу хил эртакларнинг тарихий асосларини ибтидоий жамият қатламлари, овчилик, чорвачилик босқичларида юз берган урф-одат, анимик, тотемик қарашлар, миф қолдиқлари, табу, магия, шомонлик анъаналари, парранда ва даррандаларни муқаддаслаштириш ташкил этади.

Анимизм жон (руҳ) тақдири ҳақидаги мифологик тушунчани англатади. Жон абадийлиги, кўчиб юришига ишонч унинг заминини ташкил этади. Қадимги туркий қавмлар тасаввурида жон танани тарк этгач, капалак, пашша, парранда, дарранда шаклида

¹ Эгамов Х. Совет шарқи туркий халқаро эртакчилик анъаналари, алоқалари тарихидан очерклар. Тошкент, 1982. 48-бет.

пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам «Ибтидоий кишилар, ҳайвон ва одамларни бир нарса ҳисоблашган»¹. Бу тушунчага кўра ўсимлик, парранда, жонворлар марҳумлар жонидан пайдо бўларкан. Шунинг учун бўлса керак Қорақалпоғистонда муқаддас балиқ ўлганда уни кафанлаб кўмишган. Такводорлардан нега бундай қиласизлар, деб сўрашганда, у фақат ташки томондан балиқ эди, деб жавоб кайтаришган².

Сибирлик қадимги туркий қавмлар «Тайгадаги ҳайвонлар одамларга ўхшаб кетади. Улар инсон нутқини тушунадир» деб ишонилган. Шунинг учун овчилар ов пайтида шартли тилда сўзлашган»³.

Демак, анимик мифлар ибтидоий инсон ҳаёти, турмуш тарзи, ҳақиқатга онгсиз муносабати замирида ташкил топган. Айрим қолдиқлари афсона, эртақ шаклида сақланиб қолган. Бойқиз (қўнғиз) аслида хон қизи бўлган. У камбағал чўпонни севиб қолган. Отаси бу истакка қарши чиққан, ўз қизини «илоё қўнғизга айлан», деб қарғаган. Шу қарғиш тутиб, у қўнғизга айланиб қолган⁴. Удод куш қачонлардир гўзал қиз бўлган ва бой қўлида ишлаган⁵. Какку куш аслида чойли киз бўлган. У етим қолганда, қушга айланиб учиб кетган⁶. Тошбақа аввал баққол бўлиб, кишиларни алдаган, тароздан урган. Ниҳоят, у худо ғазабига учраб, тошбақага айланиб қолган. Тароз палласи тош бўлиб, орқасига ёпишган⁷. Бу хил айтимлар этиологик характерга эга бўлиб, бирор белгининг пайдо бўлиш сабабига омил ҳодисани тушунтириш вазифасини адо этади.

Мазкур архаик эртақлар асосини эврилиш мотиви, шомонлик, хусусан, сўз магияси (қарғиш) ҳақидаги тушунчалар, энг муҳими, туркий қавмлар орасида шуҳрат топган табу-тақиқ ҳақидаги мотивлар ташкил этган.

Мазкур эртақлар асосида ягона мақсад бойқиз, каккукуш тошбақа аслида одам эди, деган мифик тушунчани таъкидлаш диний эътиқодни улуғлаб, ноҳақликни қоралаш, тўғрилиқни нақл

¹ Алексеев Н.А. Ранние формы религии у тюркоязычных народов Сибири. 1980. С. 104.

² Шахсий архив. Қўлёзма. 1-бет.

³ Алексеев Н.А. Ранние формы религии... С. 103.

⁴ Ўша асар. 107-бет.

⁵ Ўша жойда.

⁶ Ўша асар. 108-бет.

⁷ Ўша жойда.

этиб, идеал орзу билан боғлиқ рухий кечинмаларни ёритиш вазифасини адо этган.

Демак, жон, рух тақдири билан боғлиқ тушунча қолдиқлари мазкур мотивлар, ғайритабиий эпизод воқеалар, хусусан, эврилишнинг пайдо бўлишига асос бўлган.

Этиологик маъно ташувчи мазкур воқеалар образ ва мотивлар тизими одоб ва ахлоқ ҳақидаги ғоявий мазмунни ёритиш, хусусан, вафодор қизларнинг қушга эврилиши, тошқосанинг пайдо бўлиш сабабларини ойдинлаштириш, энг муҳими, табу-тақиқни бузмаслик, ахлоқ нормаларига итоат этишни ташвиқ этган. Табу-тақиқ эса мазкур тип эртакларда маиший маъно ташиган конфликт карама-қарши образларнинг юзага келишида ўзига хос бадиий тафсил вазифасини ўтаган. Этиологик маъно афсона финалида ахлоқий хулоса чиқаради, қолаверса, таълимий-дидактик функцияни адо этади.

Етакчи образларнинг ташкил топишида тотемик миф қолдиқлари алоҳида аҳамият касб этган.

Ибтидой жамиятда ўз тотем ҳайвонига эга туркий уруғ, қабила аъзолари ўша ҳайвонни аждод боши, илоҳий қудратга эга бўлган ҳомий деб билишган, марҳаматига сиғинишган. Буқа ана шундай тотемик эътиқод қолдиқларини ўзида сақлаган муқаддас ҳайвон ҳисобланган. Буқа Ўрта Осиёда яшаган эроний қабилалардан бирининг тотеми¹. Қадимий ўғизларда ҳам буқа тотем саналган². «Авесто»да муқаддас буқанинг илоҳий қудрати, тотемик моҳияти нақл этилган. Қадимги туркий мифологияда биринчи инсон образи «Гавоморд – буқа одам бўлган»³. Туркманларда буқа қадимда тотем аталган. Олтой қоҳинларидан бири қора буқани «авлодим, уруғ бошим» деб атаган⁴ ва у тотем ҳайвон қавмга ҳомийлик қилади, моддий таъсир кўрсатади, ғараздан ҳимоя қилиб, хавф-хатардан огоҳ этади⁵ дейди. Буқа афсоналарда мифологик образ сифатида талқин этилган.

«Бир киши буқа елкасини яғир қилганда, зағизғон келиб уни чуқурлаштирибди, бўри келиб орқасини еб кетибди, боши қолибди.

¹ Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948. С. 283-341.

² Пережитки тотемизма – дуальной организации у туркмен. ПИДО. 1935. №9-10. С. 3-40.

³ Трэверс К.В. Топат шохо пикудж. Труды отдела Восток. Тос. Эрмитаж. Том 1. 1940. С. 81.

⁴ Золотарев А.М. Пережитки тотемизма у народов Сибири. Л., 1934. С. 34.

⁵ Штернберг Г.Л. Первобытная религия. М., 1963. С. 198.

Киши келганда бука боши: хафа бўлма, бошимни чак, икки шохимдан топасан, дебди. Чол бука бошини ёрса, бир шохи тагидан тилла, иккинчисидан кумуш чиқибди¹. «Ахриман хийласидан нобуд бўлган бука танасидан 55 хил дон, 12 хил доривор ўсимлик униб чиқибди»². Мазкур афсоналарда мавжуд мифологик маъно бука магияси, илохий қудрати, яратувчилик хусусияти, шох тагидан тилла, бука танасидан уруғлар униб чиққанида, хомийлик қудрати эса унинг ёрдами, сеҳрли фаолиятида намоён бўлади. Афсонада акс этган мифологик ғоя муқаддас бука культига ишонч, эътиқодни мустаҳкамлаган.

Тотем бўрининг яратувчи, хомийлик хусусиятлари эртақда унинг ҳаракати, ғайритабиий муносабати, фаолиятида акс этган. Тотем ҳайвонни аждод боши деб аташи, унинг илохий қудрати, ҳиммати, ҳимоя қилиши, инсоний муносабат билдириши, турк уруғини сақлаб қолишида тавсифланган. Афсонада ифодаланган мифологик ғоя дастлаб ишонч заминида пайдо бўлган, диний функцияни адо этган. Шунинг учун ҳам бўри, хўкиз, эчки-така каби тотемлар сеҳрли эртақларда ижобий образ сифатида талқин этилган. Дастлабки тотем қолдиқлари, хусусан, яратувчи, хомийликнинг айрим элементлари бадий образларда адолат, тўғрилиқ, инсонпарварлик каби хусусиятларнинг пайдо бўлишига йўл очган.

Ибтидоий уруғ, жамоалар у ёки бу тотем ҳайвон номи билан юритилган. Сибирдаги қадимги турк уруғларидан бири қарға аталган³. Туркманларда “оқ копеек (оқ ит), қора хўкиз, така-эчки каби қабила номларини учратиш мумкин⁴. Бундан ташқари, ит, эчки-така, қўзи-қўчқор, бука қадимги турк қабилаларидан бирининг тотеми саналган⁵. Бизгача етиб келган айрим мифологик афсоналар мазкур фикрлар тасдиғи бўла олади.

Бука, бўри, қарға, ит, така каби муқаддас қуш, даррандалар тарихий тараққиёт жараёнида бир-бирига зид бўлган сифатларни

¹ Вяткин В.Л. Самаркандская легенда. Справочная книжка Самаркандской области. Самарканд, 1897. Вып. 7

² Трэвер К.В. Топатшах – пастух. Қар. Труды отдела Востока. Том 2. Л., 1940. С. 81.

³ Алексеев Н.И. Ранние формы религии тюрко-язычных народов Сибири. 1980. С. 113

⁴ Сборник Туркмения. Том 1. Л., 1929. С. 28.

⁵ Толстов С.А. Древний Хорезм. С. 304.

ўзлаштириб мураккаблашган, бадий кўчим доирасида хайвонлар ҳақидаги эртақларнинг ўзига хос образларига айланган.

Демак, анимик, тотемик миф қолдиқлари трансформация жараёнида мазмуни ўзгариб, ижтимоий-маиший маъно ташиган эртақ образларини юзага келтирган ва типиклаштирган, ўзига хос шартли образ сифатида намоён этган. Мадҳ этилган бўри, буқа, эчки каби тотем хайвонларнинг эртақ персонажига айланиши кейинги ҳодиса бўлиб, яратувчи, ҳомийлик сифатлари бадий кўчимда халқ манфаати учун фаолият кўрсатуви етакчи, ёрдамчи образларнинг ташкил топишида асос бўлган.

Шундан сўнг балиқ, ит, хўроз, илон, шер, кийик, қалдирғоч каби парранда, даррандалар муқаддаслаштирилди, культ аражасида тавсифланди. Хоразмда ит культига эътиқод алоҳида ўрин тутган. У сув, ҳаво стихияси (бўхрон) билан боғланган¹. Шунингдек, бу ерда балиқ культининг айрим қолдиқлари сақланган. Хўроз ёвуз кучларга қарши қаратилган покиза махлук, марҳаматли илоҳнинг энг яқин ёрдамчиси². Илон қадимий Ўрта Осиё халқлари орасида муқаддас культ сифатида тавсифланган. Қирғизлар оқ илонга топинишган. Қозоқлар эса қора илонга хурмат билан муносабат билдиришган, уни илонлар шоҳи ҳисоблаганлар. Шу хил илон оёқларини кўрган киши энг бахтли одам ҳисобланган³. «Илон бузғон» жой номининг келиб чиқиши ҳам муқаддас илон култи билан боғланган. Бу хил культ саналган парранда, даррандалар бадий кўчимда ёрдамчи ҳомий персонаж сифатида тавсифланган.

Афсоналарда ҳомийлик мавзуи етакчи персонажлар фаолияти, асосий мазмунида акс этган. Афсона қалдирғоч культига ишонч, хурматлаш, улуғлаш каби вазифаларни адо этган. Унинг вазифаси мифологик эътиқодни, қолаверса, воқеаларни ҳақиқат деб билишни тасдиқлаш учун йўналтирилган.

Шунингдек, итни муқаддас билиб, культ сифатида топинишнинг айрим белгилари «Авесто»нинг Вендидод сурасида ўзига хос ифодасини топган. Бу китобда ит чинакамига илоҳийлаштирилган... у беозор, ўткир тишли, илтифотли яратилган

¹ Снесарев С.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М., 1969. С. 323.

² Ўша асар. 324-бет.

³ Ч.Валихонов. Следы шаманства у киргизов. С. С. Том. 1. С. 485.

махлук¹. Унинг ўткир нигоҳи нопок жинсларни даф қилади². Қадимги Олтой туркларининг билишича, ит кечаси ёвуз рухлар яқинлашганини сезар экан. Туваликлар фикрича ой ёки кўёш тугилганда уни қандайдир бир рух ўғирлаб кетармиш. Итнинг овози эса ўша руҳни ойга яқинлаштирмас экан. Шунинг учун рулар итни хурушга, овоз чиқариб вовуллашга мажбур қилар эканлар³.

Анимик, тотемик мифлар ҳамда муқаддас култ аталган ҳайвонларга сиғиниш онгли муносабатнинг юзага келиши билан сусайди ва ниҳоят унутилди. Муқаддас ҳайвонлар эса бадиий кўчим жараёнида шакл, мазмуни ўзгариб, ғайритабиий ифодаланган, инсон нутқида сўзлаб ҳаракат қилувчи рамзий персонажларга айланган. «Тулки: Жовур чол, Жовур чол, мен сенинг ўғлинг бўламан, дебди. Эй, худоё тавба, тулки ҳам гапирар эканда, деб кўркибди Жовур чол⁴. Бола ўлиши билан жони кушга айланиб учиб кетибди⁵. Илон чўпон оёғига чирмашибди. Чўпон: нима қилмоқчисан, деб сўрабди. Илон: Мен сени чақаман, дебди⁶. Чўлок бўри: берган нонингга рози бўл, - дебди-ю кўздан ғойиб бўлибди⁷.

Юқорида таҳлил қилинган мифологик образларнинг ҳаракат, муносабати, ғайритабиий хусусиятлари дастлаб ижрочи ва тингловчи томонидан ҳақиқат деб топилган. Уларнинг эртакка кўчган намуналари эса ёлғон, бадиий уйдирма сифатида қабул қилинган. Асотирнинг ахборот бериш функцияси, ҳомийлик, яратувчилик табнати бадиий кўчим жараёнида етакчи образларнинг одиллик хусусиятига айланган.

Муқаддас тотем заминида ташкил топган бўри образи сеҳрли эртакларда сақланиб қолган ва у бош қахрамон ҳомийси, химоячи сифатида фаолият кўрсатади. Буқа ҳайвонлар ҳақидаги эртакларда ёрдамчи, така билан қалдирғоч эса етакчи образлар сифатида идеаллаштирилган, ёвузлик, зулм, зўрликка қарши чиқиб, маъновий тўқнашувни бошқарадилар.

¹ Авесто. Вендидод XII.

² Андреев М.С Таджики долини Хуф. М., 1953. Вип. 1. С. 46.

³ Алексеев М.А. Ранние формы религии... С. 9-110.

⁴ Жовурчи. Ўзбек халқ эртаклари. Тошкент, 1969. 226-бет.

⁵ Қари Наъматак. Ўзбек халқ эртаклари. Тошкент, 1977. 93-бет.

⁶ Ойжамол. Ўзбек халқ эртаклари. Тошкент, 1969. 284-бет.

⁷ Ўзбек халқ эртаклари. Тошкент, 1960. Том 2. 581-бет.

Демак, эртақ образларнинг рамзий маъно англатиши қадимий тарихга эга бўлиб, илдизи тотемик тушунча, аниқроғи, қадимги оила, уруғ, қабила аъзоларининг одам ўлганда руҳи ўз тотем ҳайвонига айланади деган ишончи¹га бориб боғланади.

Муқаддас култ саналган ҳайвонлар замирида юзага келган образлар эволюцияси уларнинг ҳаракати ва муносабатида шумлик, гўллик каби белгиларнинг пайдо бўлишига олиб келган, хусусан, тотем даррандалар (бўри, буқа, така) нинг эртаққа кўчган намуналарида гоҳ содда, гоҳ айёр, ўрни билан хасис, фирибгарлик каби сифатлар юзага келган. Эчки-така доно, гоҳ айёр, содда, хокисор. Бўри ёрдамчи, доно ва тadbиркор, хасис ўта гўл, қонхўр, лақма, буқа сезгир, оқил, ниҳоятда содда, кўрқоқ ифодаланган. Мазкур персонажлар ижобий ёки салбий белги, хусусиятни касб этиб, рамзий образлар сифатида фаолият кўрсатадилар. Бу хил образлар маърифий аҳамиятга эга, қолаверса, улар ахлоқ нормаларини шакллантиришда зарур воситага айландилар.

Анимик, тотемик ва фетишистик мифлар заминиде пайдо бўлган персонажлар асосан умумманфаатни ҳимоя қилувчи сифатида ҳаракат қиладилар.

Бундан ташқари, аёл маъбуда санъат асарларида зооморф, антропоморф қиёфаларда акс этган. Унинг образи қуш панжали боши аёл, танаси илон шаклида гавдаланган. Бу хил қиёфалар рамзий образлардир.

2. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг ўзига хос хусусиятлари. Бу хил эртақлар бадиияти, образлар тизими, композицион қурилмаси ўзига мос услубиятга эга. Унинг характерли белгиларидан бири сюжетнинг ҳайвон билан ҳайвон, ҳайвон билан одам тўқнашуви асосига қурилганлиги билан белгиланади.

Мухолафат илдизлари қадимий дунёқараш, мифик тушунча ибтидоий ҳаёт анъаналари, хусусан, дуализм қатламига кириб боради. Унинг замирида ҳаёт ҳақиқати, яшаш учун кураш, қадимги уруғ, қабилалараро зиддиятли ҳодисалар ётади. Бошқача қилиб айтганда, уруғ, қабила тотеми саналган ҳайвон ва қушлараро тўқнашувларни ҳикоя қилувчи воқеалар уруғ ёки қабилалараро душманликнинг акс садолари ҳисобланади². Мухолафот эртақларда

¹ Алексеев Н.И. Ранние формы религии... С. 104.

² Семенов Ю.И. Как возникло человечество. М., 1966. С. 514.

доимий зиддият, маъновий тўқнашув жанг тусини олган. Бир қабиланинг иккинчи бир қабиладан ўзини юқори кўйиш анъанаси, камситиши, ўта гўл, лақмаликда айблаши билан боғлиқ мухолафат бадий кўчим жараёнида шартли персонажлар, ҳайвон билан ҳайвон тўқнашувига айланган. Тўқнашув рамзий маъно касб этиб, эстетик функцияни адо этади. Кўринадики, киши эътиборини тортган, анъанага айланган мазкур мухолафат илк бор ижтимоий-маиший маъно касб этиб, бадийлик доирасида ривож топган, ҳайвон билан ҳайвон тўқнашувига айланган.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар нутқ мотиви асосига қурилган бўлиб, воқеалар осойишта кечиши билан фаркланиб туради. Унинг бадийлиги, шаклий тузилиши барқарор эмас, турли хил формада товланиб туради. Мотив вақт, замон жараёнида ўзгара боради, Бироқ, моҳият сақланади. Шартли ифодаланган асосий мотивлар синов характериға эға бўлиб, воқеаларни акс эттириши мезони бўрттириш, хаёлий уйдирмаларда ҳикоя қилишға асосланади. Бундай талқин рақиб персонажнинг ўта гўл, ваҳший, қонхўрлигини ойдинлаштиради. Мотив воқеалари маиший, айна пайтда мафкуравий функцияни адо этган.

Эртақ композициясининг ўзига хос хусусияти конфликтлар характери билан белгиланади. Конфликт тасодифан юз беради ва ижтимоий-сиёсий, соф маиший маъно касб этади. Унинг ечими ёвузлик ва зўравонликни фош этиб, кулги яратиш, маънавий хулоса чиқариш табиати билан фаркланади. Баъзан у ўғит, панд-насиҳат чиқаришға йўналтирилган.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларни мавзуига кўра уч хил типға бўлиш мумкин.

1. Озиқ топиш учун кураш;
2. Дўстлик, ўч олиш учун кураш;
3. Яхши натижа учун мусобақа.

Бу хил эртақларда мухолафат асосан ҳайвон билан ҳайвон ҳамда ҳайвон билан одам ўртасида юз беради. Конфликтлар мазмуни ижтимоий-маиший маъно касб этади.

1. Озиқ топиш учун кураш мавзуидаги эртақларда конфликт маиший маъно касб этиб, тўқнашув ҳайвон билан ҳайвон ўртасида содир бўлади. Рақиб персонаж ваҳший ҳайвонлар (шер, бўри, тулки) дан ташкил топиб, воқеалар ечими унинг лақмалик, гўллик каби сифатларини коралаб фош этади, воқеалар ҳажвий характери

билан ажралиб туради. Етакчи образлар ўта айёр, рақиб персонажлар содда, ўта гўл, лакма сифатларни ташийти.

2. Дўстлик, ўч олиш учун кураш типигаги эртақларда тўқнашув ваҳший ҳайвон билан уй ҳайвонлари ўртасида содир бўлади. Асосий конфликт ижтимоий маъно ташиб, муҳолафат зулм, зўрликка қарши чиқиш, қонхўр, бешафқат ваҳшийдан ўч олиш, дўстлик, ўзаро ёрдамни улуғлаш, ёвузликни қоралаш каби ғояларни ташийти. Конфликт тасодифан пайдо бўлиб, ечим фавқуллода юз беради. Бу хил эртақлар адолат ва ҳақиқат учун кураш мезонларини белгилайди.

3. Яхши натижа учун мусобақа типигаги эртақларда ҳайвон билан ҳайвон, одам билан ҳайвон тўқнашади. Бу зиддиятда одам етакчи фигура, у фаол ҳаракати билан ажралиб туради. Бинобарин. У асосий ва ҳал қилувчи роль ўйнайти. Қарама-қарши томонлар сюжет яратади, қолаверса, мотивлар тизимини ўзаро боғлаш вазифасини адо этади. Бу хил эртақлар ақлий синов мотивларига асосланиб, рақиб персонажнинг ўта лакма, калтабинлик хусусиятини фош этади, меҳнат ва тўғрилиқни улуғлайди. Эртақ конфликтни маиший маъно касб этиб, ғоявий мазмунни ойдинлаштиради, таълимий-дидактик функцияни бажариши билан фарқланиб туради.

Етакчи персонажлар икки хил типда намоён бўлади. Бири ўта содда, кўрқоқ, иккинчиси ўта айёр, доно ва омилқор. Бири пассив, иккинчиси фаол ҳаракати билан ажралиб туради. Ҳар икки типдаги персонажларнинг функционал жиҳатлари асосан ўзи ва ўзгаларни ҳимоя қилишдан келиб чиқади. Бири иштирок этганда конфликт ёрдамчи персонаж фаоллиги, доно ва тадбирқорлиги билан ечилади. Иккинчиси эртақда ҳал қилувчи кучга айланади. У фаол, ўта доно, шум, тидбирқор сифатида ҳаракат қилади (Овчи билан бўри).

Кумулятив эртақлар алоҳида гуруҳни ташкил этади. Бу хил эртақларнинг сюжет тузилиши характерли бўлиб, бир хил ҳаракат ёки бир хил воқеа, ҳодисаларнинг бир неча бор такроридан ташкил топади. Бунда фақат бош персонаж борадиган жой ёки тўқнашадиган рақиб номи ўзгаради, холос. Биринчи воқеа иккинчи, учинчи ва тўртинчи марта такрор келган ҳодисаларнинг юзага келишида белгиловчи воситага айланади. Бу ҳодиса кумулятив эртақларнинг асосий хусусиятини ёритади. Шунинг учун ҳам бу

хил эртақларни такрор келган ҳодисалари ўзаро занжирсимон уланган сюжетли воқеалар асосига қурилган эртақлар дейилади. Мазкур типдаги эртақлар шакл, мазмун эътибори билан табиат воқеа ва ҳодисаларнинг сабабияти ҳақидаги ибтидоий тушунчаларни таъкидлайди. Конфликт маърифий аҳамияти билан ажралиб туради.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар воқеаларни ўзига хос акс эттириш мезонига эга. Шунга кўра тасвирлаш хаёлий уйдирмаларга асосланади. Бу хил эртақларнинг образлари кўчма маъно, аниқроғи, рамзий маъно ташийти, ҳайвон персонажлар инсоний нутқда сўзлаб ҳаракат қилади, ўйлайди, муносабатда бўлади. Бўрининг ўта гўл, лақмалик сифатлари, тулкининг айёр, маккорона ҳаракатлари, эчкининг оқил, доно тадбиркорлиги ҳаётий сифатлар эмас, балки ибтидоий тушунчаларнинг бадиий ижод доирасида шаклланган рамзий белгиларидир. Бинобарин, бу хил персонажлар шартли образ сифатида намоён бўлади. Шунга қарамасдан, уларда ҳайвонларнинг ҳаётий сифатлари, реал воқеалар билан алоқадорлиги сақланган. «От бўрига қарабди, уни искамоқчи бўлганида бўри от тумшуғидан тишлаб олиб тураверибди. От шунча уринса ҳамки, бўри кўйиб юбормабди. Бу муносабатда кўчма маъно йўқ. Мазкур воқеа ўз маъносида келган. Отнинг соддалиги, бўрининг айёрлиги ҳаётий белги. Эртақдаги бундай ҳодисалар мазкур тип эртақларни мажозий эмас, ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар деб номланиши учун ҳуқуқ беради.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар тўрт хил персонаждан ташкил топган. Сюжет тузилиши ўз функциясига эга бўлган мазкур персонажлар асосига қурилганлиги билан фарқланади. Образлар тизимини етакчи (буқа, эчки-така, кўзи-кўчқор, тулки, хўроз), ёрдамчи, рақиб (бўри, қашқир, илон) ниҳоят, буйруқ, ҳукм чиқарувчи (шер, арслон) ҳоким персонажлар ташкил этади.

Мазкур тип персонажлар рамзий маъно касб этган. Ижобий персонаж бош қахрамон сифатида фаолият кўрсатади. У бу хил эртақлар характери билан белгилайди. Етакчи образ ўта оқил, айёр, шум, тадбиркор, фаол ҳаракати билан фарқланади. Бу белги шумлик, айёрлик, доно ва тадбиркорлик каби ахлоқий нормаларни умумлаштиради, типик образ яратади.

Етакчи образнинг уч хил типиди мавжуд. Бири жисмонан кучли, иккинчиси кучсиз, Бирок, доно ва тадбиркор, учинчиси эса ўта

содда сифат типлардан ташкил топган. Кучли персонажларни шер, бука, бургут, от, кучсиз персонажларни эчки-така, кўзи-кўчқор, ўта содда типларни эса майна, ҳакка, бедана сингарилар ташкил этади. Мазкур персонажлар ижобий хислати билан ўзаро типологик ўхшашликка эга бўлса ҳамки, эртақдаги ўрни ва функциясига кўра фарқланадилар.

Этакчи образларнинг асосий функцияси кучсизни ҳимоя қилишдан иборатдир. Бинобарин, улар ҳимоячи типлар сифатида ажралиб туради. Бу хил образлар гуруҳини эчки-така, кўзи-кўчқор, бука, кийик, қалдирғоқ, тулки кабилар ташкил этади.

Уларнинг ҳимоя мақсади қадимги тотем реликти, аниқроғи, муқаддас ҳайвон билан боғлиқ мифологик код, ҳомийликнинг бадиий кўчими сифатида юзага келиб шаклланган. У ёки бу ҳайвонни аслида одам деб билишни ифода этган мифологик тушунча бадиий рамзга асос солган. Бу хил образлар эстетик функцияни адо эта бошлаганда, мифологик эътиқод, диний функцияси тушиб қолган.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг ўзига хос белгилардан яна бири, у ҳам бўлса, воқеа ва ҳодисаларнинг ҳайвон билан ҳайвон тўқнашувидан ташкил топишидир. Ўзаро тўқнашув сабаби овқат топиш, дўстлик, бирлашишга ҳаракат, ўч олиш, ёвузликка қарши чиқиш, олам ҳақидаги тушунча, тасаввурлар замирида кечади.

Эртақларда табиат, фасллар аниқ кўринса ҳамки, эпик замон ноаниқ, воқеа ва ҳодисалар ўтган замонда, бир вақтнинг ўзида содир бўлади. Замон ва макон хаёлий, у ёки бу ҳайвон ҳаёти, муносабатида, воқеа ва ҳодисалар давомийлигида кечади.

Эртақларда лирик оҳангни касб этган шеърӣй парчалар образ руҳиятини белгилаб, воқеликка муносабатини ойдинлаштиради. Асосий вазифаси эътиборни тортиш ва эстетик завқ бериш вазифасини адо этади.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг таъсир кучини оширишда эртақчининг рольи алоҳида аҳамият касб этади. Эртақчи воқеа ва ҳодисаларни ўзи кўргандай, кўпроқ болалар аудиториясига мослаштирган ҳолда ёритади. Ўрни билан у ёки бу ҳайвон ҳаракати, ёҳуд овоз, товушларига тақлид қилади. Бу нарса кўпроқ эртақ бошламаси, кульминациясида юз беради.

Демак, асосий персонажлари рамзий маъно касб этиб, маърифий, таълимий-дидактик ғоя ташувчи ҳикоялар ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар деб аталади.

Мазкур тип эртақлар ўзига хос хусусий белгилари билан фарқланадилар. Бу белгилар биринчидан, эртақларда ҳайвон персонажларнинг шартли қўлланиши, рамзий маъно касб этишида кўзга ташланади, иккинчидан, эртақ мотивларининг реал ҳайвонлар ҳаракати билан уйғун келганлигида намоён бўлади, учинчидан эса мотив воқеаларида тарихий ҳақиқат, патриархал-уруғчилик тузуми, шарт-шароитлари ҳамда уруғлараро муҳолафатнинг акс этишида намоён бўлади. Бу хил эртақлар фантастика асосига қурилганлиги билан алоҳида ажралиб туради.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларда нақл ва ҳатто, масал жанрига яқинлашиб, мажозий маъно касб этган мумтоз намуналари ҳам жой олган. Ана шу типдаги эртақлар таълимий аҳамияти ҳамда панд-насихат, салбий хусусиятни фош этиш каби вазифаларни адо этиши билан ажралиб туради. Бу хил эртақлар асосан эртақ-нақл, шаклида ифодаланиб, воқеа ва ҳодисалар сабабини инкор этиш ёки маъқуллаш, уни ўрнак деб тасдиқлашга мослаштирилган.

Эртақларнинг мажозий маъно касб этган намуналари кейинги давр, ижодкор таъсири остида шаклланган бўлса, унинг нақлга айланган намуналари эса эртақни болаларга мослаштириш, образ ва таълимий-дидактик ғояларни кучайтириш замирида ташкил топган. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг мажозий маъно касб этган, айни пайтда нақл жанрига яқинлашган типи кабилар ҳам эртақ колипида шаклланган кўчма маъноли, мажоз асосига қурилган эртақ-нақллардир. Эртақларнинг бу хил типи ўғит асосига қурилган.

Юқоридаги фикрлардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Мазкур тип эртақлар ўзига хос хусусий белгилари билан фарқланадилар. Бу белгилар биринчидан, эртақларда ҳайвон персонажларнинг шартли қўлланиши, рамзий маъно касб этишида кўзга ташланади. Иккинчидан, эртақ мотивларининг реал ҳайвонлар фаолияти билан уйғун келганлигида намоён бўлади. Учунчидан эса мотив воқеаларида тарихий ҳақиқат, патриархал-уруғчилик тузуми, шарт-шароитлари ҳамда уруғлараро муҳолафатнинг акс этишида намоён бўлади.

2. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг мумтоз намуналари асосан рамзий маъно касб этиб, қайта ишланган, нақлга яқинлашганлари эса мажозий маъно англатади.

Мазкур типдаги эртақлар том маънодаги масал ва нақллардан тамоман фарқланадилар. Бу фарқ образлар тизими, воқеаларнинг мақсад-вазифалари, бадиияти, ғоявий мазмуни, вазифаси ва ҳикоя қилиш услубиятида кўринади. Эртақ билан масал жанрлари воқеаларга муносабати ва бадиий акс эттириш мезонлари билан ўзаро ажралиб турадилар. Нақл, масал жанри мажозга асосланиб, воқеаларга сабаб ҳодисаларни изоҳлайди. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақ эса асосан рамзий маънога асосланиб, воқеаларни хаёлий уйдирмалар ёрдамида акс эттиради.

Нақл билан масал воқеалари салбий объектни инкор этиш, ижобий ҳодисани маъқуллаш, уни тасдиқлашга йўналтирилган. Этакчи персонажлар масал жанрида индивидуаллик даражасида ифодаланган бўлса, мазкур тип эртақларда эса типиклаштирилган, умумлашма образ сифатида талқин этилган.

Эртақларнинг масалга яқинлашган намуналари мажозий маъно касб этиб, давр ва ижодкор таъсири остида шаклланган бўлса, унинг нақлга айланган намуналари эса эртақни болаларга мослаштириш, таълимий-дидактик ғояларни кучайтириш замирида ташкил топган. Мазкур типдаги эртақларнинг нақлга айланган намуналари қиссадан ҳисса чиқариб, панд-насихатни илгари суради.

3.3. СЕҲРЛИ ЭРТАҚЛАР: ФАНТАСТИКА, ЎЗГАЧА УСЛУБ, ХУСУСИЯТЛАРИ

Сеҳрли эртақлар фантастикага асосланади. Сюжет тузилиши тилсим, сеҳр-жоду, хаёлий воқеа ва ҳодисалардан ташкил топиб, турли хил ҳажми, бадиияти, мураккаб мотивлари билан ажралиб туради. Ғайриоддий ҳодисалар жиддий, масъулиятли, эпик кўламда намоён бўлади.

Сеҳрли эртақлар алоҳида туркум сифатида фарқланади. Унинг миллий характери, ўзига хос шакли, мазмуни, образ, мотивлар тизими, ниҳоят ғоявий-бадиий хусусиятлари алоҳидалик касб этган. Мазкур типдаги эртақларнинг тарихий асосларини мифология, ижтимоий-маиший муносабатлар, қадимги турк

қавмларнинг матриархал жамоа, феодал-патриархал тузуми, уруғчилик анъаналари, ёвуз кучларга қарши чиқиш, жанг-жадаллар, никоҳ тартиблари, унинг қонун-қоидалари, элатнинг дунёқарашини, маросимлари, урф-одат, маънавияти, жанговорлик фазилатлари ташкил этади.

Ана шу ҳаёт ҳақиқатини халқ анъаналари, дунёқарашини ғайри муқаррарий ҳодисалар, хаёлий образ, уйдирмаларда акс эттириши билан ажралиб туради. Энг муҳими, ижтимоий типларни умумлашма образ, мотивларда тавсифлашга ҳаракат қилади. Унинг характерли белгиси ижрочи билан тингловчининг эртақдаги воқеа ва ҳодисаларни ҳақиқат эмас, уйдирма деб билишида амал қилади.

Сеҳрли эртақлар воқеларни акс эттириш мезонлари, ҳодисаларни бадиий умумлашмаларда, фантастика қобигида ёркинроқ тавсифлаш, ўта муболағалаштириш билан белгиланади. Айтиш мумкинки, сеҳрли эртақлар, ўғай киз типидagi эртақлар хаёлий уйдирмаларнинг ўзигина бўлиб қолмай, балки илк ижтимоий ҳаёт ҳақидаги тушунчаларининг тимсол ифодаси ҳамдир.

Сеҳрли эртақларни мавзуига кўра уч хил ички типга бўлиш мумкин. Булар қаҳрамонлик, сеҳрли ва сеҳрли саргузашт типидagi эртақлардир.

Сеҳрли эртақлар ўзига хос мураккаб композицияси билан ажралиб туради. Бу хил эртақларда тугун фантастикага асосланади, талқини хаёлий, нотабиний ҳодисалар атрофида ташкил топади. «Бир йўлбарс келиб улибди, ҳаммаёқ туман бўлиб кетибди, канизақ қараса, подшо кизи ғойиб бўлибди»¹. Бу хил тугун сеҳрли эртақлар табиатини белгилайди.

Асосий конфликт ижтимоий, оилавий-маиший маъно касб этиб, воқеалар ғайриоддий тасвирланади. Улар сюжетнинг экспозиция қисмида ташкил топиб, ёвузлик билан эзгулик тўқнашуви шаклида юз беради. Мухолафат ечимида сеҳр-жоду, хаёлий уйдирмалар ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Сеҳрли эртақларнинг қаҳрамонлик типи конфликт ижтимоий-маиший маъно ташийдди. Унинг ечими қаҳрамоннинг ғайриоддий куч-қудрати билан ҳал этилади. Уйдирмалар ҳодисаларни бўрттириб, ғайритабиий тасвирлаш имконини беради. Ўхшатиш

¹ Фольклор архиви. Инв №923, 3-бет.

сифатлаш сингари бадий тасвир воситалари ёвуз кучни бўрттириб титан шаклда, жиддий, маҳобатли ифода этиш, жангнинг шиддатли тус олишидан дарак беради.

«Бўйи минордек, ҳар кифти чинордек, оғзи қопдек, мўйлаби шопдек, бурни мўркону, манглайи қалқондек, бир бахайбат нарса кирибди».

Сехрли эртақларда образлар тизимини етти хил вазифани¹ адо эттирувчи персонажлар ташкил этади.

Етакчи қаҳрамон – баҳодир. У паҳлавон янглиғ тавсифланади (Қирон паҳлавон, Ғулом полвон, Паҳлавон Рустам), фаолият кўрсатади. Паҳлавон ғайриоддий туғилиши, фаол ҳаракати, ғайритабий куч-қудрати, ўтда ёнмас, сувда чўкмас, қилич ботмас хусусияти билан ажралиб туради. Паҳлавон қудрати рақиб персонажга қарши қаратилган бўлиб, асосий вазифаси элатга қирон келтирган деб, аждаҳога қарши чиқиш, оила, уруғ қабила манфаатини ҳимоя қилишдан келиб чиқади. Унинг ўзига хос хусусий белгиларидан зўр куч-қудрати, ғайриоддийлиги, синовда паҳлавон аталишидир. Унинг бу хусусияти курашда аждар-илон билан жанг-жадалларда ойдинлашади.

Паҳлавон мифологик образ демитургнинг ўзига хос бадий кўчими сифатида фаолият кўрсатади.

Бош қаҳрамон халқ талаби, эзгу-ният, хоҳиш-эътиқоди билан юзага келган ва идеал қаҳрамон янглиғ шаклланган. Паҳлавон моҳияти унинг ўзига хос босиқ ҳаракатида ойдинлашади. Қаҳрамон ўзида меҳрибон ҳимоячи, адолатпарвар, мард, жасур жангчи сингари ахлоқий нормаларини ташийди.

Қаҳрамон паҳлавон, айиқ палвон, хусусан, Ғулом полвон, Қирон полвон, Рустам полвон, Олмос ботир аталувчи намуналари тузилиши, маънодош, вазифадошлик белгилари ўхшашликка эга умумлашма образлардир. Уларнинг генезиси, тарихий илдизлари бир манба, туркий асотир, эзгулик ато этувчи мифлар, ҳомий муаккил Ахурамазда, ярим худоларга бориб тақалади.

Бош қаҳрамоннинг ибтидоси идеал паҳлавон, титан, магик куч, бекиёс қудратли баҳодир полвон.

Қаҳрамон – «баланд бўйли, гурзи кўтарган бўз ўғлон». У «тўққиз ботмон гурзини тўққиз чақирим жойга ота оладиган кучли

¹ Пропп В.Я.. Морфология сказок. М. 1969. С. 79.

пахлавон»¹. Миф, асотирнинг ўзига хос хатти-ҳаракати, фаолияти эртақ мотивларида акс этган бадий образларда ўзгармайди², айнан сақланган. Бинобарин, ана шу эпик пахлавон, қахрамонлар Ўрта Шарқ эпоси учун типологик ҳодисадир.

Эпик қахрамон маъноси, асотир билан тенглашади. Мифологик образ ҳомий, эпик пахлавон, ҳимоячи шаклида тавсифланган. Унинг бу вазифаси жанговарлик фаолияти, даҳшатли рақибга қарши жангида амал қилади. Асотирнинг илоҳий қудрати бадий кўчимда эпик пахлавоннинг магик кучи, ғайритабiiй хусусиятига айланган. Демакки, асотир яратувчи, ҳомий, эртақ қахрамони ҳимоячи сифатида ҳаракат қилади. У кўпроқ пахлавон, баҳодир, подачининг ўгли ёки шахзода сифатида фаолият кўрсатади. Асотир мифологик эътиқодни ташвиқ этган, эпик пахлавон бадий-эстетик функцияни адо этади. Пахлавон, баҳодир фаолиятида патриархал муносабат, қабила, уруғ бирлигини ҳимоя қилиш майллари сақланган.

Эпик қахрамонлар Рустам образида мужассам. У қахрамон сифатида маълум ва машҳур бўлиб, Ўрта Шарқ халқлари орасида нақл этилган эпосда пахлавон янглиғ намоён бўлади. Бу унинг ҳаракати, рақибга муносабатида ойдинлашади. Рустам - мард ва жасур, айна пайтда марҳаматли, киёфасида шиддатли, куч-қудрат белгилари бўртиб турган жангчи йигит. У бобоси Афросиёб – туркнинг авлод-аждодидандир. Туронни ҳимоя қилган. У халқ идеалининг образли ифодаси, эпик пахлавоннинг ажойиб намунаси сифатида тавсифланган. Рустам соддадил ибтидоий ахлоқ нормалари сингдирилган эпик пахлавон, элат ва юрт манфаатининг тенгсиз ҳомийси.

Қудратли гавда тузилиши образнинг асосий сифатини белгилайди. Рустам атамаси қадимги суғд тилига мансуб бўлиб, Шак пахлавонини англатади³. Бу термин «Авесто»да учрамайди. Атаманинг ибтидоси Рустахма, Рустахм⁴ бўлиб, икки ўзакдан ташкил топган. Руст - қад-қомат, тахм – қудратли маъноларини англатади. Рустам эса Рустахмнинг фонетик ўзгаришга учраган намунасиدير.

¹ Хоразм эртақлари. Тошкент, 1961, 38-бет.

² Пропп В.Я. Морфология сказок. С. 23.

³ Ўзбек тили ва адабиёти. 1979. 41-бет.

⁴ Брагинский М.С. Из истории таджинской народной поэзии. М. 1956., С. 91.

Рустам образи Ўрта Осиё, Эрон, ва Афғонистонда кенг тарқалган. У бир дostonда «Бахманяшта»¹ араб босқинчиларига қарши курашган қахрамон, иккинчисида «Шахрихон-Эрон»² эса шаҳарлар бунёд этган паҳлавон. Рустам ҳақида яратилган дostonларнинг суғдлар орасида мавжуд парчалари бизга девлар устидан ғалаба қилган, Рахш номли жанговар отидан ажралмайдиган Рустам ҳақида дастлабки маълумотларни беради³. Маълум бўладики, Рустам анъанавий, қадимдан маълум ва машҳур бўлган образ. Ана шу қахрамон қадимги Суғд эпосида шундай тавсифланади: «Рустам девларни қувиб шаҳар дарвозасигача боради. Кўп девлар ҳалок бўлади, қолганлари шаҳар ичига кириб дарвозани бекитиб оладилар. Рустам катта ғалаба билан қайтади. У ўтлоқ яйловда тўхтади. Отини ўтлаш учун қўяди, ўзи эса уйкуга кетади. Рустамдан енгилган сон-саноксиз девлар жангни давом эттириш учун тайёргарлик қўриб дарвозани очиб йўлга тушадилар. Улар от-араваларга, фил, чўчка, тулки, ит ва илонларга миниб олган. Бир қанчаси пиёда, бир қанчаси калхатдай учиб келар эди. Буни кўрган Рахш ўтли нафаси билан Рустамни уйғотади. Рустам уйғонади ва қоплон терисидан кийимини кияди ва отидан сўрайди ... ҳазратим, девлар ўтлоқдадир. Рахш маъқуллади. Рустам Рахшга миниб девларга ташланади, ғазабланиб шердай ҳамла қилди. Девлар тумтарақай қоча бошлади...⁴ Маълум бўладики, Рустам – ҳомий, идеал қахрамон. У асотирга тенг, бекиёс кучнинг рамзий ифодаси, қудратли қиёфа, тўғрилиқ, адолатпарварлик тимсоли.

Рустам бошлиқ эпик паҳлавонлар фаолияти феодал жамоанинг дастлабки даврларига мансуб ижтимоий муносабатлар билан уйғунлашиб кетган, фаол ҳаракати билан фарқланиб турадиган, содда дил, жасур жангчи, марду майдон, оила, уруғ, қабила, манфаатини ҳимоя қилувчи баҳодир сифатида намоён бўлади.

Демак, сеҳрли эртақларнинг қахрамонлик типига мансуб етакчи қахрамонлар силсиласи ибтидоий тасаввурлар заминида юзага келган ўт билан сув, иссиқ билан совуқ, кун билан тун, ёвузлик билан эзгулик курашини ифода этган мифологик ибтидо, Улеген

¹ Ўша асар, 130-бет.

² Ўша асар, 131-бет.

³ Ўша асар, 129-бет.

⁴ Согдийские фрагменты Азиатского сборника инст. Востоковедения. М., 1980.

ёки зардуштийлик динининг асоси ҳисобланган яратувчи муаккил Ахурамазданинг эпик образга айланган ботиний кўчимидир. Ана шу типдаги паҳлавонлар қаҳрамонлик типидаги эртақларнинг ўзига хос хусусиятини белгилайди.

Рақиб персонажлар сеҳрли эртақларнинг қаҳрамонлик типидида алоҳида ўрин тутди. Шулардан бири аждар, аждаҳодир. Рақиб персонажлар вазифаси бузиш, йўқ қилиш, хавф-хатар ҳосил қилишдан иборат бўлиб, асосан бош қаҳрамон йўлида тўсик вазифасини ўтайди. У рақиб сифатида фаолият кўрсатади. Унинг бош қаҳрамон билан тўқнашуви паҳлавонни типиклаштиради, ўзига хос жасоратини белгилайди. Рақиб эртақларда аждар, аждарҳо, аждар-илон, ниҳоят, илон атамалари остида ҳаракат қилади. Мазкур персонажнинг илон шакли қадимий бўлиб, сувга мансуб илон култи замирида юзага келган. У сеҳрли эртақларда ижобий, гоҳ салбий персонаж сифатида намоён бўлади. Қаҳрамонлик типидаги эртақларда фаолият кўрсатади, асосан салбий белгилари билан фарқланади.

Аждаҳо, аждаҳо илон намуналари ёвуз, даҳшатли кучи билан фарқланади. Рақиб персонаж белгилари эртақ ва дostonларда муболағалаштирилган. Унинг «ҳар тарафга ўт сочиб келиши», ўз домига тортганда қамишларнинг таппа ётиши, Чархин кўл сувини бирдан ютиши¹, пишқириб аждаҳо дамин олганда, дарёни қоронғи тўзон тутиши¹ ниҳоят, ўт-олов пуркаши ўта қудратли экани улкан, баҳайбат, беўхшов қиёфасидан далолат беради. Ўта муболағали тасвир мазкур персонажнинг мумтоз намунасини белгилайди. Шубҳасиз, бундай рақиб қарши қўйилган эпик қаҳрамоннинг паҳлавонлик қудратига ишонч туғдиради. Жанг майдони, томонлар қиёфасини аниқ, тўлиқ таърифланиши жанговарлик, эпик кўламнинг ўта муболағали акс этиши эртақ, дostonларга хос бадий услубни белгилайди, қолаверса, у жанг воқеаларини даҳшатли кечинини таъминлайди.

Маълумки, рақиб персонаж аждаҳо «Авесто»да Ажи Даҳака², мифологик образ сифатида таърифланган. Ажи Даҳака эпик аждаҳонинг қадимий намунасидир. Унинг маъно, шаклий тузилиши, вазифадорлик хусусияти аждаҳо билан айнан тенгликка

¹ Ўзбек халқ эртақлари. 2 томлик. 1-том. Тошкент, 1956. 7-бет.

² Авесто. Ясна. IX. 8.

эга. Аждаҳо Ажи Даҳаканинг шакли ўзгарган қадимий намунаси. У дуал миф, хусусан, Ахриман таъсирида юзага келган. Мифологик афсонада у ёвуз куч тимсоли. «Ажи Даҳака – уч бошли, уч оғиз, олти кўзли, минглаб кучга эга бўлган, ҳар нарсага қодир, олам узра хатарли... баҳайбат маҳлуқ»¹.

Маълумки, рус ва жаҳон халқлари эпосида аждаҳо ўрнида илон қўлланади. В.Я.Пропп илон образининг тарихий асосларини шундай белгилайди. У олов ёлқинларини эслатади². Қадим замонларда ёнғин, оловнинг ўтли тиллари ибтидоий одам тасавурида аждар-илон пуркаган ўт, оловларга қиёсланган. Ажи нотекис, ғадир-будур³ маъносини англатади, Даҳака – илон демакдир. Ажи Даҳака аждар илон билан тимсоҳ бирикмасидан юзага келган, ғайритабиий тус олган аждарнинг даҳшатли намунаси. Баъзи ёдномаларда аждаҳо Юҳо аталади. «Шоҳнома»да ўт-олов пурковчи илон, кўш қанотли, тавсифланади. Ўт-олов аждаҳонинг асосий белгилари, айти пайтда унинг тарихий асосларидир.

Муқаддас илон сеҳрли эртақларда ижобий персонаж сифатида ҳаракат қилади. Маълум даврга келиб, илондаги мифологик тушунча, зътиқоднинг йўқ бўлиб кетиши, уни салбий персонажга айлантирган. Шунинг учун ҳам илон «Авесто»нинг кейинги қисмларида Ажи Даҳакага бириқиб кетган⁴. Аниқроғи, у «Авесто»да аждар илон – Ажи Срвара, салбий хусусиятга эга бўлган мифологик образ – «Ангро-майню» билан боғланган⁵. Бинобарин, илон сеҳрли эртақларда аждар-илон аталган, Шарқ манбаларида Ажи Даҳака ғайритабиий илон, ёхуд илон-одам шаклида пайдо бўлади. Шунинг учун бўлса керак у қадимги дунё тарихи, миф, афсоналарда Ахримоннинг ўғли., Ажи Даҳака Византияда подшоҳлик қилган⁶, деб таъкидланади.

Аждаҳо ғайритабиий тусга эга бўлган, жони сирли жойда сақланувчи маҳлуқ, ёвуз кучлар тимсоли сифатида намоён бўлиб, хатти-ҳаракати ўт-оловни айнан акс эттиради. Бадиий талқинда у

¹ Ўша асар. Ясна. 8.

² Пропп В.Я. Исторический корни волшебной сказки. М., 1946. С. 197.

³ Персидско-русский словарь. М., 1970. С. 46.

⁴ Толстов С.П. Древний Хорезм. С. 293.

⁵ Там же.

⁶ Тураев Б.А. История древнего востока. С. 147.

кўзи оловдай ёниб, оғзидан ўт-олов сочиб¹ келади. Аждаҳо фаолияти бузиш, йўқ қилишдан иборат. Аждаҳо қаҳрамонлик типига эртақларда ёвузлик тимсоли сифатида пайдо бўлиб, маҳобатли паҳлавоннинг куч-қудратини белгилайди, уни иделлаштиришга имкон беради.

Эртақларнинг сеҳрли-саргузашт типи ўзига хос хусусий белгилари билан фарқланиб туради. Унинг характерли табиати бош қаҳрамон талқинидаёқ аён бўлади.

Бу хил эртақларнинг бош қаҳрамони Қилич ботир, Қилич қора, уч оға-ини магик куч, паҳлавонлик қудратига эга эмас, у оддий, доно, кўрқмас, жасур, жанговар ботир, сеҳрли буюм, ғайриоддий персонаж ёрдамида фаолият кўрсатади. Қаҳрамон ҳаракати тушда кўрган, олиб қочилган қиз, маликани излаш, касалга дори топишга йўналтирилган. Саргузашт шахсий манфаатдан келиб чиқади. Сюжет тузилиши ғайритабиий мотивлардан ташкил топган. Унинг мазмунини ўлиб тирилиш, ялмоғиз, сеҳргар, жодугар билан тўқнашув эврилиш, табу-тақиқ мотивлари ташкил этади. Бу мотивлар бош қаҳрамонни идеаллаштиради, эртақларнинг ўзига хос маъно ташувчи, шаклий тузилишини белгиловчи воситаларга айлантиради.

Унинг асосий воқеалари тўғрилиқ, адолат ўрнатишга қаратилгандир.

Эртақда саргузашт етакчи ҳодиса, сеҳр-жоду, хаёлий уйдирмалар асосий, ҳал қилувчи роль ўйнайди. Кўпчилик мотив, эпизодларнинг характерли томони шундаки, улар бордан йўқ, йўқдан бор бўлиш, парига эврилиб, қушга айланиш, бўри шаклига кириш, олманинг парига, парининг сичқонга айланиб ғойиб бўлиши каби ғайри муқаррарий воқеа ва ҳодисаларни ҳикоя қилади. Сюжет асосини тахтга ворислик ва ўгайлик мотивлари, шоҳ, шаҳзода, малика, жаллод ёки қаҳрамоннинг тахтга ўтириши, узоқ ўлкалардан қайлик, дори ахтариш семурғ билан зулмат дунёси, осмон усти, ер юзини кезиб чиқиш, аждар билан тўқнашиб, ялмоғизга дуч келиш, зулмат қаърида ётган узоқ, чексиз чўлни кўз очиб юмгунча босиб ўтишни мадҳ этувчи эпизодлар ташкил этади.

Бу хил эртақларда бош қаҳрамон зўр куч-қудратга эга эмас, аксинча у жоду кучига эга бўлган сирли воситалар ёрдамида

¹ Авесто, Ясна IX П.

фаолият кўрсатади. Қилич, узук, ёнар тош, ойна, тороқ, қайроқ, жуволдиз, тўқмоқ, қовоқ, нина, ойнаи жаҳон, очил дастурхон, қайнар хумча, қирқ хужра каби тилсимлар, сирли тўқмоқ, ёғоч от, пичоқ каби сеҳрли буюмлар сирли воқеа ва ҳодисаларнинг юзага келиши, ғайритабиий ҳаракатларнинг пайдо бўлишида асосий тафсил сифатида хизмат қиладилар.

Сеҳрли саргузашт эртақлар ўзига хос образлар тизимига эга. Булар ялмоғиз, шум кампир, мастон, жодугар, сеҳргар, пари, кенжа, шаҳзода, подшо, вазир, уломо, ясовул, баковул, малика, савдогар, баққол, полчи, шайх, -семурғ, булбулигуё, анко, хумо, бахт куши, учар от, кийик, ит, бўри, мушук, маймун, девбачча, илон оға, каптар, олтин бешиқлардан иборат. Образ тизимини етакчи, ёрдамчи, рақиб, ҳукм чиқарувчи ҳоким ҳомийлик вазифаларни адо этувчи Хизр, пирлардан ташкил топган.

Бош қаҳрамон – кенжа, шаҳзода, балиқчи, овчи, тўқувчи, наққош, қаҳрамон, ботирлар ижтимоий типлар синтези сифатида ташкил топган. Улар кучсиз, оддий таърифланса ҳамки, аслида эпчил, тадбиркор киёфасида тавсифланган. Қаҳрамон зўр кучи билан эмас, тилсимли предметлар, сеҳр-жоду ёрдамида ғалаба қилади.

Сеҳрли саргузашт эркаклар ўзида тотем ҳайвон, культ аталган парранда, дарранда ҳақида юзага келган образлар тизимини акс эттирган. Бу хил персонажлар («Айиқ полвон», «Чўлоқ бўри», «Бўри қиз», «Илон пари», «Илон оға») ғайриоддий воқеаларнинг пайдо бўлиши, ажойиб мотивларнинг ташкил топишига сабабчи бўлади. Улар бош қаҳрамон ҳомийси, идеал орзулар тимсоли сифатида пайдо бўлиб, мардлик, тўғрилиқ, адолатпарварлик, чин севги, садоқат, вафодорликни мадҳ этадилар.

Сюжет содда, драматик эпизодларга бой, таъсирчан бўлиб уч қисмдан иборат. Сюжетнинг экспозиция қисми характерли, унда тугун ташкил топади. Сюжет тошга айланиш, тош бағрида ғойиб бўлиш, паризодни кўриб хушдан кетиш, жоду кучи билан ҳозир бўлиши, қизнинг каптарга эврилиши, каптарнинг паризодга айланиш каби ситуатив мотивлардан ташкил топган. Ситуатив мотивлар эртақ сюжетида тилсимотни, хаёлий уйдирмаларни юзага келтиради. Энг муҳими, улар сюжет динамикасини таъминлайди.

Сюжетнинг эпик қисмида учликка асосланган мотивлар ётади. Уларда уч йўл билан боғлиқ воқеалар ташкил топган. Шунингдек,

уч оғайни, учта савол, уч кеча-кундуз йўл юриш кабилар сюжет ривожини таъминлашга ҳисса қўшадилар.

Сюжетнинг бу қисми ҳаракат мотиви асосига қурилган бўлиб, сеҳрли предметларни олиб келиш; ялмоғиз, дев билан олишиш, аждарҳони енгиб ғалаба қозониш, ўлиб тирилиши, куёш олдига чиқиш, ер остига тушиб, ёр билан топишиш каби воқеаларни ҳикоя қилади. Мазкур мотивлар барқарор бўлиб, вариант мотивларнинг юзага келишига сабабчи бўлган.

Эртақ композицияси ҳам барқарор, бироқ, мураккаб шаклга эга бўлиб, унинг элементлари (конфликт, ечим) аниқ ва тўлиқ, лўнда ифодаланган.

Эртақларда икки хил конфликт ҳаракатга келади. Бири эртақларнинг қаҳрамонлик типига хос бўлиб, конфликт ижтимоий маъно касб этиб, баҳодирнинг рақиб билан тўқнашувида ташкил топади. Конфликт ғайритабиий кучга эга бўлган баҳодир билан аждаҳо, баҳодир билан дев ўртасида кечади. Баҳодир ёвуз кучни ғайриоддий қудрати билан мағлуб этади.

Иккинчиси сеҳрли эртақларга мос бўлиб, конфликтнинг бу хили ижтимоий-маиший маъно касб этади. У асосан ака-ука, опансингил, ўғай она, ўғай қиз ўртасида ташкил топиб, саргузаштга йўл очади. Конфликт маънавий тортишув жараёнида ривожланиб, ғайритабиий предмет, сеҳр-жоду воситасида ечилади. Ғалаба адолат ва инсонпарвар, ақл, тадбиркор томонидан юз беради.

Сеҳрли, саргузашт эртақлар реал воқеа ва ҳодисалар, урф-одат, маросимларга нисбатан мафкуравий муносабат натижаси ўларок юзага келган ва шакллланган.

Тасвирлаш мезони сеҳр-жоду, хаёлий уйдирмаларга асосланиб, таълимий-эстетик функцияни адо этади.

Образлар тизими характерли бўлиб, қуйидагича белгиланган. Бош қаҳрамоннинг ажойиб белгилари сюжет йўналиши, хусусан, эпик мотивлар силсиласида яна ҳам равшанлашади. Образлар тизимини етакчи қаҳрамон, шоҳ - фармон берувчи, ҳукм чиқарувчи, топшириқ берувчи, малика - шарт қўйиш вазифасини адо этувчи, семурғ, пир сингари ҳомий кучлар - ёрдамчи, ниҳоят, рақиблар ташкил этади. Бу хил персонажлар бош қаҳрамонни синаш, куч-қудрат, жасорати, ахлокий қиёфасини белгилайдилар.

Сеҳрли саргузашт эртақларда сеҳргар, авлиё, хизр, пирлар қаҳрамонга сеҳр-жодуни ечиш, йўл кўрсатиш, сирли нарса,

ходисаларни йўқдан бор қилишни ўргатиш, уни учар от, шамшир билан таъминлаш вазифасини адо этадилар. Мазкур персонажлар ҳаёлий ходисалар асосига қурилган мотивлар тизимини ташкил этадилар.

Ёрдамчи персонажлар алоҳида ажралиб турадилар. Уларнинг айримлари ҳаётий, қолганлари ҳаёлий бўлиб, шакл-шамойили, мазмуни, тутган ўрни, хизмат эътибори билан бир неча хил: ака-ука, она, опа-сингил, доя, чопар, жарчи, момо, от, семурғ, Хумо, ит, мушук сингарилардан ташкил топган. Бу хил персонажлар бош қахрамон фаолиятида ёрдамчи вазифасини адо этадилар.

Семурғ - қахрамон хомийси, ғайритабиий қуш. У ер усти, осмон, ер ости оламини бир-бири билан боғловчи. У бош қахрамонни осмонга олиб чиқиб, у дунёга олиб тушади, аини пайтда осмон дунёсидан олиб тушиш, у дунёдан бу дунёга олиб ўтиш вазифасини адо этади. У аини пайтда қахрамон саргузаштида фаол катнашиб ёрдам кўрсатади.

Семурғ - ёрдамчи персонаж. У қахрамон йўлдоши, йўл кўрсатувчи сирдоши, асосий мақсади тугун ечимида хисса кўшишдан иборат. Семурғ Кўхи Қофда, «куш учса қаноти, одам юрса оёғи куяди» ган чўл белида, улкан дарахт тепасида яшайди. У сирли кучга эга бўлиб, шаклий тузилиши улкан, ғайриоддий қуш сифатида пайдо бўлади.

Семурғ фақат ижобий персонаж сифатида фаолият кўрсатади. У икки хил киёфада тасвирланади. Бири ғайритабиий кучга эга бўлган афсонавий қуш, иккинчиси эса сирли кучга эга бўлмаган оддий қуш.

Ғайритабиий қушнинг асосий ҳаракати бош қахрамонни ғайри муқаррарий ходисалардан воқиф этиш, йўл кўрсатишга йўналтирилган.

Семурғ Эрон эпосида икки хил ифодаланган: бирида у марҳаматли, иккинчисида дарғазаб, золим, Элбурза¹ тоғида истиқомат қилади. Ўзбек эртақларида у доимо бир хил, ижобий хусусияти билан ажралиб туради. Семурғ меҳрибон дўст, сафарда ҳамроҳ, ёвузлик душмани, қахрамонни зулмат дунёсига олиб тушиб, олиб чиқадиған фантастик қуш. Унинг бу хусусияти мотив

¹ П.Шамсиев, С.Иброҳимов. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача лугат. Тошкент, 1958. 22-бет.

ҳалқаларида муболағали тасвирланган. «Чақ» этиб чақмоқ чаққин, алангани баланд ёққин, кун чиқарда сен бўлсанг, кун ботарда мен бўлсам, паримга иссиқ ўтса, кўзни юмиб олгунча, олдинда ҳозир бўламан»¹, «Етти кеча-кундуз куйилиб, дарёи Баҳрул азимга тушди, Икки қанотини кўтариб, сувга қараб бир урди, сувлар чор атрофга қопчиб кетди»².

Хумо, Анқо ҳам семурғ қатори ёрдамчи сифатида фаолият кўрсатади. Бу қушлар талқинида семурғ таъсири сезилади. Анқонинг барқарор белгилари, кўзга кўринмаслик, «танаси, қанот, боши олтин, кумуш, қимматли тошлардан ясалганлиги»³дадир.

Хумо – «бахт, толе, давлат қуши»⁴. У илоҳий қудрат соҳиби, яратувчи хусусияти билан фарқланади. Семурғ ва Хумо қуш маъноси, бажариши лозим бўлган вазифалари типологик ўхшашликка эга. Хумо кимга соя солса, ўша бахтли бўлади. У кўҳна халқ тушунчасида муқаддас, сирли қуш, бахт толе ҳақидаги туйғуларнинг ҳаёлда акс этган инъикоси. Шунинг учун ҳам бу қуш хумо аталган.

У сеҳрли саргузашт эртақларда алоҳида ўрин тутаети. Бу қуш порлоқ келажак тимсоли бўлиб, «бахт қушини учиритиш» мотивини кашф этган. Мотив сюжет воқеаларини ўзаро боғлаб, қаҳрамон тақдири, энг муҳими, сеҳрли эртақ табиатини белгилаети. Мотив ёвузлик, зулматга қарши кураш, эрк ва озодлик каби асрий орзулар тимсоли сифатида юзага келган.

Семурғнинг қадимий турк уруғлари орасида жуда кўп вариантлари мавжуд. Шулардан бири Куктубулғон аталган. Бу қуш Семурғ сингари нотабий куч-қудратга эга жонзот, тимсолий қушдир. У қадимги турк ёдномаларида шундай тавсифланган: «Бу қушнинг икки қаноти пўлат бўлиб, у қаноти билан тоққа уриб, бир томондан бошқа томонга ўтади»⁵.

Демак, Семурғ, Хумо қушларнинг эртақ, афсоналарга кўчган нусхалари ғайриоддий хусусиятга эга бўлиб, маъноси, эртақ сюжетида тутган ўрни, вазифасига кўра ўзаро айнанликка эга. Улар ўзбек халқининг кўҳна дунё қатламида яшаган аждодлари шуурида

¹ Ўзбек халқ эртақлари. Тошкент, 1960, 11 том, 498-бет.

² Ўша асар. 463-бет.

³ Ўзбекистон тарихи, Тошкент, 1956, 38-бет.

⁴ Ўша асар. 35-бет.

⁵ Махмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. I том, 1960, 474-бет.

юзига келган муқаддас қуш, омад, давлат ва толе ҳақидаги тушунчаларнинг ўзаро узвий боғланишидан келиб чиққан рамзлардир.

Бу қушлар фаолияти ижтимоий-маиший маъно касб этиб, инсон саодати, адолатли шоҳ ҳақидаги идеал ғояларнинг бадиий тажассуми, яхши ният, орзу, истакларнинг ўзига хос талқинига айланиб, сеҳрли-саргузашт эртақларнинг ўзига хос табиатини белгиланган.

3.4. МАИШИЙ ЭРТАҚЛАР: ЎЗИГА ХОС БЕЛГИЛАРИ, САТИРА ВА ЮМОР ТАБИАТИ

Маиший эртақлар алоҳида, ички турга мансуб бўлиб, ўзига хос мезони, кулги яратиш хусусияти, ранг-баранг мавзуи, сюжет тузилиши, характерли композицияси билан фарқланади.

Сюжет тузилиши ихчам, икки, уч эпизодларнинг мантиқий уйғун келишидан ташкил топган. Унинг экспозиция қисми содда, раvon, ёрқинлиги билан ажралиб туради. У воқеа ва ҳодисаларнинг аниқ, баъзан ноаниқ замон ва маконда кечиши, қаҳрамонларнинг характери, ўзига хос хусусиятларидан хабар бериш вазифасини адо этади. «Бор эканда, йўқ экан, оч эканда, тўқ экан, Зомин юртида бир бой бор экан. У бойнинг бир новчаси¹ бор экан².

Маиший эртақлар композицияси мураккаб эмас. оддий, ҳаётийдир. Тугун ва конфликт сюжетнинг таркибий қисми бўлиб, ижтимоий-маиший муносабатдан келиб чиқади, айна пайтда улар воқеа ва ҳодисалар ривожига ҳисса қўшади. Тугун воқеалар динамикасини ташкил этиб, баъзан жиддий, баъзан сокин ҳодисалар, кулгили, ўйноқи, пичинг, истехзоли ҳолатларда кечади. «Кунлардан бир куни бой бир нарсадан таъби хира бўлиб, новчасини койибди³. Конфликт ижтимоий-маиший маъно ташиб, ечими якуний эпизод, ихчам мотивларни ўзаро боғлаш вазифасини адо этади. Сюжет ҳаётий уйдирмалар асосига қурилган бўлиб, ҳаёлий уйдирмалардан ҳоли. Унинг (асосий) эпик қисми сатира, юмор, хусусан, кулги яратувчи нутқ, ҳаракат ва ҳолат мотивлари асосига қурилган.

¹ Новча – хизматкор.

² Ўзбек халқ эртақлари. Тошкент, 1963. 85-бет.

³ Ўша асар. 86-бет.

Нутқий мотивлар синов шаклида келади, тадбиркорликни белгилайди. Бу хил мотивлар шакл, мазмунига кўра икки хил бўлиб, монолог, диалог шаклида келади ва куч-қудратни эмас. маънавий қиёфа, доноликни аниқлайди. Эстетик функцияни адо этади. Нутқ мотивлари асосига қурилган эртақлар топишмоқ, новелла шаклида тажассумини топган.

Харакат ва ҳолат мотивлари эса енгил юмор яратади, баён этилган найранг, ясама, ёлгон муносабатлар кулгили, қарама-қарши образларни белгилайди. Мотивлар танқидий маъно ташиб, сюжетнинг барқарор, анъанавий элементларини аниқлайди. Ҳар бир мотив қаҳрамон ҳаётининг муҳим нуқталари, ақлан етуклик даврини тавсифлайди, ақл-идрок, тадбиркорлик хусусиятини идеаллаштиради, Айни пайтда, эртақларнинг ғоявий мазмуни, танқидий йўналишини ойдинлаштиради. Хусусан, улар у ёки бу камчиликни аччиқ кулги фонида танқид қилади. Энг муҳими, чуқур ижтимоий-сиёсий маъно касб этиб, ҳукмрон табақа позицияси, зулм, зўрлик сиёсатини фош этади.

Шумлик асосига қурилган мотивлар характерли бўлиб, маиший эртақларнинг ўзига хос хусусиятини белгилайди. Эртақ асосини ташкил этган гўл, калтабин, дангаса, ўжарлик каби ахлоқ нормаларини ифода этган воқеа ва ҳодисалар кулгили, нутқ, ҳаракат, ҳолат мотивлари замирида пайдо бўлади, салбий ҳодисани енгил кулги фонида танқид қилади.

Юмор воқеалар моҳиятини кучайтиради, идеал ғояларни илгари суради. Мазкур мотивлар сюжетнинг асосий қисмини ташкил этиб, маиший эртақларнинг фарқли жиҳатларини ойдинлаштиради.

Демак, маиший эртақларнинг юмор асосига қурилган типи маиший ҳодисаларни ҳаётий тасвирлайди, образ ва тўқнашувларни юмор фонида тавсифлаб, кулгили воқеалар даражасида ифодалаш билан ажралиб туради.

Бу хил эртақ мотивлари турли хил шаклларда акс этса ҳамки, маъно жиҳатдан бир-бирига яқин, шартли воқеаларни ҳикоя қилади. Бундай талқин қарама-қарши қиёфалар мазмуни, тўқнашув мақсадини ойдинлаштиради. Энг муҳими, тингловчи диққатини жалб этиб, енгил ёки аччиқ кулги яратади. Айтиш мумкинки, шартли ифодаланган воқеалар асосига қурилган мазкур мотивлар оилавий-маиший, ижтимоий-сиёсий маъно касб этган эртақларнинг ўзига хос хусусиятини ёритади.

Сюжет содда, ягона планли бўлиб, топишмоқ, синов мотивларига асосланган. Кўчма маъноли нутқ, ҳаракат ва ҳолат мотивлари сюжет ечимида ҳал қилувчи вазифани адо этиб, воқеаларни ўзаро мантикий боғланишини таъминлайди. Майший эртақларнинг ўзига хос композицияси содда қурилган, асосий, ҳал қилувчи компонентлари бош қаҳрамон фаолиятини идеаллаштиради.

Майший эртақларда асосан уч хил типга мансуб образлар фаолият кўрсатади. Улар мақсад-вазифаларига кўра бир-биридан фарқланиб туради. Булар бош қаҳрамон, ёрдамчи ва рақиб персонаждир.

Бош қаҳрамон шартлилиқка асосланган бўлиб, гоҳ тентак, гоҳ айёр типиди талқин этилган. Улар сеҳрли эртақларда бўлганидек, ботир, паҳлавон, жангчи эмас, оддий, ҳаётий сўзамол, сезгир, аммо ўта шум, доно, тadbиркор, ёлғон-яшиқ фикрлашга мойил тавсифланган. Бош қаҳрамон фаоллиги, ҳазилга мойил, ақл-идроки, эзгуликка интилувчан ҳаракати, баъзан айёр, баъзан тентакона муносабати билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам у фаол ҳаракат билан тенгсизликка қарши чиқиб, камчиликни танқид қилади ҳамда ёвузлик, зулм ва зўрликни қоралайди.

Бош қаҳрамон доимо айёр, тентак кал қиёфасида ҳаракат қилади, енгил кулги яратиб, адолатсизликни танқид қилади. Унинг ҳукмрон табақа билан маънавий тўқнашувларда қўллаган ясама ҳаракат, ҳолати, ёлғон муносабати ҳал қилувчи кучга айланади.

Бош қаҳрамоннинг айёр, тентак кал типлари шартли ифодаланган бўлиб, ҳажвий кулги яратиш, вазифасини адо этади. Киноя асосига қурилган айёрлик, тентакона ҳаракат ва ҳолат, кўчма маъноли нутқ, танқидий муносабат воқеалар ривожини таъминлайди. Улар мураккаб, қарама-қарши майллар билан узвий боғланган. Ҳар бир ҳаракат, руҳий кайфият билан алоқадор.

Қаҳрамон шахсий номга эга эмас, ном ўрнида лақаб қўлланади. «Кал» сўзи ном эмас, қадимги табу (тақиқ) замирида юзага келган атама, лақаб маъносини англатади, у ижтимоий маъно касб этган ўткир зехн, одил, адолатпарварликдан дарак бериб туради. Демак, кал сўзи қаҳрамоннинг маънавий қиёфаси, хусусан, одил, айёрлигини шарҳлайди. Унинг ижтимоий келиб чиқиши камбағал-қашшоқ, мақсад, вазифалари зулм, зўрликни фoш этиш,

камчиликни қоралаш, ақл-идрок, тадбиркорликни улуғлашга қаратилган.

Ёрдамчи персонаж сеҳрли эртақларда бўлганидек, сирли нарса, ҳодиса, парранда, дарранда, наботот олами, сеҳрли предмет, тилсим воситалари билан эмас, балки оддий кишилар – доно хотин, меҳмон, ўтинчи чол, қиз, гадой, моччойи, ниҳоят ҳаётий ифодаланган воқеа ва ҳодисалари билан алоҳидалик касб этади. Бу хил персонаж ёрдамчи вазифасини адо этиб, бош қаҳрамон фаолиятида кўмаклашади.

Рақиб персонаж сеҳрли эртақларда бўлгани каби ҳаёлий эмас, ҳаётийдир. Улар золим шоҳ, мўлтони домла, қози, ғирром бой каби ижтимоий ҳукмрон қатлам вакиллари сифатида намоён бўлиб, ёвузликнинг тимсоли янглиғ фаолият кўрсатадилар. Рақиб нутқида киноя, қатъий буйруқ оҳанги сезилиб туради, асосий вазифалари зулм, зўрликка амал қилиш, ҳукмрон сиёсатни юргизишдан иборат.

Мазкур образларни аниқлашда бўрттириш, бир-бирига қарши қўйиш услуби етакчилик қилади. Бу услуб бош қаҳрамон, рақиб персонажни ойдинлаштиради.

Маиший эртақларда асосан донолик, айёрлик, ёлғон ҳаракат ва ҳолат бўрттирилган. Муболағали тафсирнинг мақсад-вазифалари зўр куч, қудратни эмас, балки кулгили қиёфа, ҳолат орқали ҳақ билан ноҳакни ажратишдан иборатдир.

Муболаға сеҳрли эртақларда ғайритабиийликни юзага келтириб, ҳаёлий образ яратса, маиший эртақларда образ, воқеа ва ҳодисаларнинг ҳаётийлигини таъминлаб, бўрттиришга ҳаракат қилади.

Маиший эртақларда ўхшатиш сеҳрли эртақларда бўлгани каби ҳаёлий, айна пайтда дахшатли қиёфаларни эмас, балки ҳаётий образлар қиёфасини белгилаш, аччиқ кулги яратиш, фош этиш вазифаларини адо этади.

Сифатлаш эса сеҳрли эртақларда сирлилик, беқиёс куч-қудратни аниқласа, маиший эртақларда ақл-идрок, кинояли ҳаракат, ҳолатни белгилаб, енгил кулги яратади. Бу унинг воқеалар талқинида танқидий руҳ бахш этиш хусусиятидан келиб чиқади. Демак, мазкур бадий тасвир воситалари маиший эртақлар табиатидан келиб чиқиб қўлланган ва улар тўқнашувларни ҳаётий, айна пайтда кулгили тасвирлаш имконини берган.

Маиший эртактарда кўпроқ турли хил маъно ташувчи мақол, топишмоқлар қўлланади. Улар воқеа ва ҳодисалар билан уйғун келади, бадий образ яратади.

Мақол фикр, мулоҳазаларни жонли, бадий чиқишини таъминлаб идеал ғояни мантиқан асослаш, салбий ҳаракат ва ҳолатни инкор этиб, эзгуликни маъқуллаш учун ишлатилган.

Мақол кўпроқ гап орасида, воқеалар давомида келади. «Бўйнидан боғланган ит овга ярамас», «Эрнинг дови уч, ундан кейин пуч», «Юрт кўриган ўзар, кўримаган тўзар». Бу хил мақоллар воқеалар ривожининг босиқ кечишини таъминлайди, ғоявий мазмунни ойдинлаштиради. Баъзан мақоллар қиссадан хисса чиқариш учун қўлланади. «Қарға қарға кўзини чўқимас», «Сабр таги сариқ олтин», «Қиш ўчоғи тор, тур уйингга бор».

Уларнинг сарлавҳа тарзида қўллангани эртақ мазмунини изоҳлайди, уни таъкидлаб туради. «Эрни эр қиладиган ҳам хотин, каро ер қиладиган ҳам хотин», «Ҳар ким этса, ўзига».

Маиший эртактарда топишмоқ ва жумбоқлар қўлланган. Бадий шаклланган, ўз топилмасига эга бўлган соф топишмоқлар нисбатан кам, унинг тўлиқ шаклланган, истиора шаклида келган намуналари кенг қўлланган.

Соф топишмоқлар персонажлар нутқида келади. Улар донолик, тадбиркорликни белгилаб, воқеа ва ҳодисаларнинг эстетик таъсир кучини оширади. Соф топишмоқ ишлатилганда, топилма билвосита аниқланади. Топишмоқлар у ёки бу персонажнинг донолик даражасини синаш вазифасини адо этади. Энг муҳими, соф топишмоқда топилманинг белгилари аниқ ва тўлиқ акс этиб туради.

«Малика: Қамич учи қалтироқ, игна учи ялтироқ,

Кал: «Қамич учи қалтироқ» шамол анинг эмасми,

Игна учи ялтироқ» чироқ анинг эмасми.

Шоҳ: Шириндан ширин нима ширин, Аччиқдан аччиқ нима аччиқ.

Қиз: Шириндан ширин – бола ширин. Аччиқдан аччиқ ўлим аччиқ.

Топишмоқлар кўчма маъноли сўз ва сўз бирикмаларидан ташкил топган.

Маиший эртактарда топишмоқларнинг тўлиқ шаклланмаган истиоравий жумбоқ шакли кенг қўлланади. Бунда жумбоқ топилмаси бевосита аниқланади.

Киз: Хон менинг калинимга йигирмата барра, ўттизта арслон, қирқта қоплон. Олтмишта ахта, етмишта нўхта берса рози бўламан. Жумбоқ топилмасида киз нияти ойдинлашади, у «йигит йигирмада етилади, ўттизда арслон, қирқта қоплон кучига эга бўлади. Олтмишда ахта чолни бошимга ураманми, деган инкор жавобни истифода этади. Тугун ечимини кўчма маъноли жумбоқ ҳал этади.

Аёз «Узоқ йўлни яқин қилайлик», «От бўлмаса той миниб кетайлик». «Шу тобутда ётган ўликми, тирикми». «Бу буғдойлар ейилганми ё ейилмаганми». «Узоқ йўлни яқин қилайлик, дегани, гаплашиб кетайлик, дегани. От бўлмаса той миниб кетайлик, дегани, қўлингизга ҳасса қилиб берай, дегани. «Тобутда ётган ўликми ё тирикми, дегани, бу кишининг кетида фарзанди қолдими ё бефарзанд дунёдан ўтдими, дегани. «Бу буғдойлар ейилганми ё ейилмаганми» дегани сотилганми ё сотилмаганми, дегани. Кўринадики, ҳар бир жумбоқ топилмаси воқеа ва ҳодисаларга аниқлик киритади.

Жумбоқлар оддий, савол-жавоб шаклида келади. Улар бадийликни ошириб, воқеалар ривожини таъминлайди. Демак, топишмоқ ва жумбоқ эртақ воқеаларини ташкил этиб, қахрамон тақдири, қолаверса, мазкур тип эртақларнинг ўзига хос хусусиятини белгилайди.

Маиший эртақлар хусусий бошламалари билан ажралиб туради. Бошламаларнинг асосий намуналари «Бир бор экан, бир йўқ экан, бир йигит бор экан», «Бор экан, йўқ экан» тарзида келади ва воқеаларни ҳақиқий эмас, уйдирма эканлигини таъкидлайди. Бошламанинг бу хил шакллари анъанага айланган бўлиб, туркий халқларда кенг қўлланади ва асосан тингловчини эртақ эшитишга ҳозирлайди. Бошламалар сюжет воқеалари билан алоқадор эмас, боғланмайди.

Маиший эртақларда мазкур бошламанинг шакли ўзгарган намуналари кўпроқ қўлланади. Ҳар бир бошлама у ёки бу қахрамон ҳақида, унинг табиати, аниқ вақт ёки ноаниқ замонда, яшаб ўтганидан дарак беради. Бу хил бошламалар турли хил шаклларда келади. «Бир замонда Соқи мумсик билан Боқи мумсик деган икки киши яшаган экан». «Қадим замонда бир подшо ўтган экан», «Ўтган замонда бир қози ўтган экан». Баъзан эртақларнинг воқеа ва ҳодисалари бошламасиз бошланади. Бу ҳодиса маиший эртақлар учун типик ҳодисадир.

«Кунлардан бир куни подшо ўз элига иккита савол берибди». «Бир деҳқон қўш ҳайдаб турган экан». «Бир куни етти аҳмоқ бозорга чиқишибди». «Болтабой акаси Тешабойни очликдан ўлдирган золим бойдан ўч олиш учун бойнинг ҳовлисига қараб йўл олибди».

Эртақларда бошламанинг мураккаб тури ҳам қўлланади. Бу хил бошламалар қўшалоклаштирилган персонажлардан дарак беради. «Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонда бир шаҳарда бир чол билан кампир бор экан». Бу хил бошламалар сюжет воқеаларини ҳаётийликдан узоқлаштиради.

Маиший эртақларда тугалламанинг аниқ, қисқа, лўнда ифодаланган намуналари қўлланади. «Шундай қилиб, Маматбой мурод-мақсадига етибди» ва бошқалар. Улар доимо кўнгилга маъқул, тингловчиға хуш келадиган тарзда талқин этилади.

Баъзан тугалламанинг мураккаб, қўшалок намуналари қўлланади. «Шундай қилиб, қиз подшоваччани енгган экан, мурод-мақсадига етган экан». «Улар ҳайдаб кетган экан, муродига етган экан», «Тўғрибой тўғрилигидан мақсадига етибди, Эгрибой эгрилигидан жазосини тортибди». Бу хил тугалламалар таълимий-дидактик ғояларни ташиши билан характерланади.

Хуллас эртақларнинг мазкур типи ижтимоий-маиший маъноси, юмор яратиш табиати билан ажралиб туради.

Маиший эртақларнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб куйидаги хулосаларға келиш мумкин:

1. Маиший эртақларда реал воқеликни бадий акс эттириш мезонлари ҳаёлий эмас, ҳаётий уйдирмаларға асосланади.

2. Маиший эртақларда ҳаракат билан боғлиқ воқеалар кам асосан киноя, ҳазил-мутуйибаға асосланган нутқий ҳаракат ва ҳолат мотивлари етакчи, сюжет тузилишида ҳал қилувчи вазифани адо этадилар.

Маиший эртақлар ғоявий мазмуни, воқеликни ҳаётий уйдирмаларда акс эттириши, танқидий йўналиши, воқеликни бадий акс эттириш мезонига кўра икки хил турға бўлинади. Бири – ноҳажвий эртақлар, иккинчиси – ҳажвий эртақлар.

1. Эртақларнинг ноҳажвий тури саргузашт характерида бўлиб, ўзида танқид элементларини ташиган ҳолда жанговарлик, севги, садоқат, вафодорлик ғояларини ташийди, манманлик, зўравонлик, адолатсизликни инкор этади. Бу гуруҳни «Маликаи Ҳуснобод»,

«Мусофирбек», «Уч оғайни», «Озодачехра», «Тоҳир ва Зухра», «Фарҳод ва Ширин», «Золим подшо», «Тухматга учраган келин», «Аёз», «Давлатмирза», «Давлатли келин», «Хусниябону» ва бошқалар ташкил этади.

Унинг жанговарлик типиди элат ва юрт мудофааси, озодлик бош масала қилиб қўйилади, мардлик, жасорат, инсонпарвар, одамийлик идеаллаштирилган.

Сюжет нисбатан мураккаб, аниқ ва тўлиқ ифодаланган бўлиб, асосан ҳаракат, нутқ мотивларининг ўзаро боғланишидан ташкил топган. Нақл этилган ҳодисалар, оғир, мушкул шарт, мардлик, жасорат ҳаётий уйдирмалар фонида тавсифланган.

Қаҳрамон ҳаётий, реал тасвирланган, жанговар йигит сифатида ҳаракат қилади. Улар магик куч, сирли нарсалардан ҳоли, Бирок, иродали, жанговар, оқил, покиза қалб, тадбиркор, тўқнашувда мард-майдон, жасур тавсифланади, ақл-идроки хал қилувчи роль ўйнайди. Ҳар бир ҳаракатда исёнкор рух, элатпарварлик ғоялари сезилиб туради. Ана шу белгилар ноҳажвий эртақларнинг жанговарлик типини аниқлаб, мавзуни белгилайди.

Ноҳажвий эртақларнинг жанговарлик типиди ижтимоий кураш биринчи планга чиқади, тинчлик, мустақиллик, ғоялари нутқ, ҳаракат ва ҳолат мотивларида ойдинлашади, саргузашт типиди эса вафодорлик мавзуи етакчилик қилади. («Зиёд ботир», «Сўлмас гул ва вафодор хотин», «Маликаи Хуснобод», «Тухматга учраган келин») Ишк-вафо, тухмат азоби порлоқ орзулар қанотида ифодаланган. Севги-садоқат, соф муҳаббат ғоясини ташкил этиб, ёр фироқи йўл азобига мансуб воқеа ва ҳодисаларда сарсон-саргардонлик етакчи хотимани оптимистик рух бошқаради, гоҳо у фожиа билан якун топади. Бу нарса ишкий саргузашт эртақларнинг ўзига хос табиатини белгилайди. Унинг воқеалари лирик оҳангда тавсифланган.

Эртақларнинг ҳажвий типиди алоҳида гуруҳни ташкил этади. Бу хил эртақлар турли хил ахлоқ нормалари ҳақидаги воқеа ва ҳодисаларни қамраб олиб, ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-маиший маъно касб этган. Унинг танқидий характери асосий, ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Ҳажвий эртақлар новелла типиди бўлиб, оддий, мантиққа хилоф фикр (алогизм) айтиш йўли билан кулги яратади. Пайдо

бўлган аччиқ ёки енгил кулги худбинлик, манманлик, очкўз, таъмагирликни фош этиб танқид қилади.

Новелла типига эртақлар сюжети ҳажман қисқа бўлиб, ақлга сифмас, ёлгон айтиб, кулгили воқеаларни баён этади, энг муҳими, ижобий белгини улуғлаб, салбий ҳодисани кулги ёрдамида фош этади, таълимий-эстетик функцияни адо этади.

Сюжет кулгили ҳодисаларни (контраст) зид кўйиш услубига асосланган. Бу услуб турли хил вазият, ҳаракат, ҳолат комизмини вужудга келтиришда асосий, ҳал қилувчи роль ўйнайди. Ҳар бир мотив, эпизодлар жонли, эмоционаллиги, танқидий объектни конкрет ифодалаш билан ажралиб туради.

Бу хил эртақларнинг ички турларини белгилаш кулгининг ўрни, мазмуни, даража, миқдорини ёритиш имконини беради.

Ҳажвий эртақлар комик қаҳрамони билан ажралиб туради.

Этакчи қаҳрамоннинг - айёр кал, тентак кал, новча, доно йигит, маччойи каби намуналари нобакор қози, шайх, эшон, мулла, бой, қассоб, миршаб каби социал типларга қарши кўйилган.

Янгича дунёқараш билан ўз умри, ҳукмронлигини сақлаб қолишга интилаётган феодализм мафқураси таъсирида келиб чиққан тўқнашувлар ҳикоя қилинади. Тугун ечими янгиликнинг галабаси, эскиликнинг кулгили мағлубияти билан яқунланади.

Ҳажвий эртақларнинг шакл ва мазмуни сюжет йўналишида тутган ўрни, функцияларига кўра турлича бўлиб, ўзаро бир-бирдан фарқланади. Кулги мазмун эътибори билан икки хил. Бир демократик тараққиёт душманларига қарши, иккинчиси - индивид ҳаёти, табиатида мавжуд шахсий камчиликлар танқидига қаратилган кулги. Улар маиший маъно ташувчи кулгилардир. Кўринадики, ҳар икки кулгида салбий хусусиятларни айблаш, қоралаш мавжуд. Бир фош этиш, йўқ қилишга даъват этувчи, иккинчиси эса енгил ачиниш, хайрихоҳлик билдиришга, даъват этувчи кулгидир. Бу хил кулгилар синфий зиддиятни эмас, балки енгил, маиший, хушчақчақ кулгини билдиради. Айни пайтда, у бегараз, ачиниш маъноли кулги бўлиб, фош этишни эмас, балки енгил, хайрихоҳликни англатади. «Икки ўжар», «Етти дангаса», «Гаранг», «Икки аҳмоқ», «Куйган чол» каби эртақларда мавжуд кулги ўжарлик, дангасалик, содаллик, нўноклик каби шахсий камчиликларни танқид қилиб, инкор этади.

Биринчи - ижтимоий-сиёсий маъно англатувчи вазият ва ҳолатни акс эттирган мотивларда пайдо бўладиган, зулм, зўрликни фош этувчи аччиқ, заҳарханда кулги. Ҳажвий эртақларда мавжуд киноя, қочирик, шама, қаҳқаҳа чақирувчи айрим сўзларга урғу бериш, атайин паузали талаффуз қўллаш кабилар унинг талқин услубини белгилайди. Улар вазият ва ҳолат комизмини юзага келтиради.

Ҳажвий эртақларни ғоявий мазмуни, мавзуи, образлар тизими, кулгининг ўрни, маъноси, танқидий кучи, асарда тутган ўрни, функциясидан келиб чиқиб сатирик ва юмористик эртақларга бўлиш мумкин.

Сатирик эртақлар. Бу хил эртақлар антифеодал, антиклерикал мотив ва эпизодлардан ташкил топган. Сюжет контраст воқеа, контраст образлар асосига қурилган, сюжет ҳажман қисқа, ихчам, жонли, икки, уч эпизоднинг ўзаро мантиқий бирикувидан юзага келган. Сатира ҳал қилувчи роль ўйнайди, юмор эса ёрдамчи элемент сифатида иштирок этади. Демак. сатирик эртақлар ижтимоий-сиёсий маъно англатган забардаст ҳажв кучига эга. Эртақ деталлари кўчма маъно касб этиб, пичинг ташийди. Эртақда қўлланган кочирим зўравонлик, босқинчилик сиёсатини мўлжалга олади, ҳажв тиғига нишон қилиб, фош этади.

Аччиқ кулги танбеҳ воситасида юзага келади, пичингни кучайтиради. У масҳара воситасида юзага келиб, кўпроқ синфий душман талқинида намоён бўлади. Эртақларда айёрлик, текинхўрлик, зулм ва зўрлик, кўпроқ ғирром қиёфа тасвирида пайдо бўлади: «Худди боқма тўнғиздек, хуппа семиз, егани барра кабобу, ичгани қимиз, юришлари ғоздай, ранги хўроздай, қорни қовоқдай, башара товоқдай, сокол-мўйлови бурган супурги, ҳар бир сўзи куйдирги, бит кўз, ҳамак бурун бой лапанглаб чиқиб келди». Тасвирдаги масҳара усули бош конфликтни мантиқан асослайди.

Сатирик эртақларда у ёки бу образни типиклаштиришнинг фольклорга хос содда ифодаланган намуналари мавжуд. Типиклаштириш калтабин, дангаса, порахўр, эгри қўл, ҳасислик каби иллатларга эга бўлган образлар талқинида намоён бўлади, аччиқ кулги халқнинг ҳаёт ҳақиқатига танқидий муносабатидан келиб чиқади. Айтиш мумкинки, умумлашма ҳажвий образлар талқинида халқнинг ҳукмрон табақага қарши муносабати, пайдо бўлган исёнкор руҳи сезилиб туради.

«Анжуман кал чиғириқ кўшиб, бойнинг ерига сув чиқараётган экан. Қараса, ёв босиб келяпти. «Ортга хабар қилиш керак» деб чиғириққа кўшилган отни бўшатиб минибди. Боласини соғиниб энтикиб турган байтал кални опқочиб кетибди. Нима қилишини билмай совутга осилган экан, таги чурук совут илдизи билан кўпорилиб кетибди. Кал совутни ташлашни эсдан чиқариб, бир кўли билан байталнинг бўйнидан ушлаб кетаверибди. Буни кўрган ёвнинг лашкарбошиси талвасага тушиб: Бу қандай офат, бир кўли билан шундай дарахтни томир-помини билан суғуриб олди, бизларни ҳам муҳмал қилиб ташлайди, деб аскарлари билан орқага қараб қочибди»¹. Бу эпизодда ҳаракат ва ҳолат бўрттирилган. Калнинг совут кўтариб чопиши ҳолат комизмини юзага келтирса, ёвнинг қочиши аччиқ, захарханда кулги кўзғайди. Кулги ёвнинг босқинчилик сиёсатини фош этади. Кулги яратган ҳаракат ва ҳолат комизми қатъийлик, жасорат, ақл, идрокнинг ажойиб намуналарини улуғлаб маъқуллайди. Баъзи эртақларда сатира билан юмор уйғун келиб зиддиятни кучайтиради ва унга ижтимоий-сиёсий маъно юклайди. «Ўғри» эртагида сатира асос, юмор эса ёрдамчи восита. Бу эртақда аччиқ кулги яратиш учун эртақчи калака усулидан фойдаланади. Бунда танқидга объект лоқайд, калтабин шоҳ ҳолати, аччиқ кулги кўзғайди. Калака қилишда қаҳрамон оддий нарса, ходисадан жанжал чиқаради: «Шоҳим, мен катта ўғрилардан бўламан, шу кеча бировникига ўғирликка бориб эдим, томини бордон билан омонат ёпиб кўйган экан, ўпирилиб кетди, мен уй ичига йиқилиб тушдим, оёғим синишига сал қолди». Шоҳ: «Ҳа, талабинг нима? деб сўрабди. Ўғри «уй эгасига жазо берсангиз», дебди. Шоҳнинг айбдор қолиб беайбга жазо бериши, калтабинликнинг айнан ўзи. Бу ходиса захарханда кулги кўзғаб, фош этади. Калака, кулги объектини аниқлайди, бефарқ шоҳ образи (шоҳ) нинг сатирик характери қисқа, лўнда, содда, ортикча тафсилотларсиз ифодаланган. Сатирик эртақларда қўлланган уйдирма, муболағалар шартли бўлиб, у ёки бу персонажнинг умумлашма киёфасини ҳаётий, ишонарли қилиб тасвирлаш имконини беради.

¹ Хоразм эртақлари. Тошкент, 1961.

Демак, мазкур тип эртактларда сатира асосий, ҳал қилувчи, юмор эса қўшимча элемент, ёрдамчи восита. Эртактлар ижтимоий-сиёсий маъно англатувчи кучли ҳажв чизигига эга.

Сатирик эртактларда комик қаҳрамон фаолият кўрсатади. Бу хил қаҳрамон (айёр кал, новча. маччойи, доно ва тадбиркор аёл ва бошқалар) воқеалар давомида исёнкор, доноликнинг ажойиб намуналарини кўрсатиб, маънавий ғалабага эришади.

Қарши қўйилган персонажларни шайх, мулла, эшон, подшоҳ, вазир, қози, уламо, ғирром бой ва бошқалар ташкил этади. Улар ижтимоий-сиёсий ҳамда маънавий тўқнашувларда фош этилиб, аччиқ кулги мўлжалига нишон бўладилар. Иккиюзламачи, порохўр, очкўзлик, тамагирлик каби иллатлар очиб ташланади. Воқеалар асосини ташкил этган сатира фош этиш функциясини адо этиб, порлоқ келажак, истиқболга ишончни ифодалайди.

Сатира комик қаҳрамоннинг хушчақчақ табиати, оптимистик руҳи, енгилмас, исёнкор кучини тасдиқлаш вазифасини ўтайди. Кураш доимо доно, тадбиркор, тажрибакор, адолатли халқ вакилларининг ғалабаси билан яқунланади, аччиқ кулги эса салбий образ қиёфасини ҳажв объектига айлантиради. У асосан салбий образнинг ҳаракат, муносабати, руҳий ҳолатида содир бўлади, айни пайтда, кулги воқеа ва ҳодисаларни куюқлаштиради, ижтимоий маънони ўткирлаштириб, асар ғоясини кучайтиради.

Хуллас, кулги яратувчи ҳаракат ва ҳолат комизми сатирик эртактларга хос табиатни белгилаб, танқидий функцияни адо этади.

Кулгили қиёфа тасвири воқеа ва ҳодисаларнинг контраст қўйилишидан келиб чиқади, бундай усул салбий хусусиятни белгилаб, таъсирчанликни оширади. Кулгили тасвир салбий қиёфанинг ички дунёсига мос чизилади. Айниқса бой, қози, босқинчи, қароқчилар тасвирида ёвузлик, ярамас ахлоқ намуналари тўлик, аниқ ифодасини топиб, кулги объектига нишон бўлган. Бундай кулги аввало, сатирик эртакт руҳига мос, қолаверса, фольклорга хос типик хусусиятни аниқлаб бош конфликтнинг келиб чиқиш сабабини мантиқан асослайди.

Хуллас, ўткир ҳажв ва юморни ўзида акс эттирган ихчам сюжетли, ижтимоий-сиёсий маъно касб этган сатирик эртактлар маиший эртактларнинг алоҳида ички туридир.

Енгил юмористик эртактлар туркуми. Бу хил эртактларда енгил кулги ҳал қилувчи роль ўйнайди. У юмшоқ, хушчақчақ

кайфиятни юзага келтиради ва жузъий камчиликни айблайди, айна пайтда шахсий нуқсонни танқид қилиб қайта тарбиялайди. Демак, енгил кулги таълимий аҳамият касб этади. Юмористик эртақлардаги комик қахрамон аслида ижобий хусусиятга эга бўлса ҳамки, шахсий камчиликлардан холи эмас. Енгил кулги ва ҳазил-мутойиба ана шу жузъий камчиликни мўлжалга олади. Танқид қилинаётган персонаж хавфли эмас, у фақат дангаса, ялқов ёки ўжар, холос.

Юмористик образнинг ўзига хос хусусияти шундаки, унинг мазмуни юмор билан суғорилган. У кўпроқ кизикчи, латифагўй, аскиячига ўхшаб кетади. Аскиябоз хуш таъб киши, кал ва кўса образлари ҳам шу типдаги образлардир. Масалан, кал билан кўса ёки кенжа ўғил дастлаб киши кўзига содда, ношуд кўринади. Тўқнашувда сўзамол, тадбиркор чиқади. Қахрамоннинг ана шу хусусиятлари маънавий зидлашувда айна муддао. Кулгили ҳаракат, ҳолатдан пайдо бўладиган тасодифий вазиятлар уни масхара қилмайди, балки маъқуллайди. Чунки кулгили ҳаракат остида оқилона мақсад ётибди. Шунинг учун ҳам қахрамон қийин, оғир аҳволга тушиб қолган пайтда ҳам чора топади, тадбиркорлик намуналарини кўрсатади. Бу жиҳатдан «Шум бола» ёки «Тум сағирлиғим» эртақлари характерлидир.

Кулгили воқеа ва ҳодисалар юмор типигаги эртақларда ҳаётий тасвирланади. Енгил кулги доимо унинг асосини ташкил этиб, ҳал қилувчи роль ўйнайди. Бу хил эртақларда кулги яратувчи кесатик, қочирик, ҳазил, мутойиба кабилар унинг ҳикоя қилиш услубини белгилайди. Ана шу стилистик приёмлар дангаса, ўжар, ялқов, эзма, нўноқ, калтафаҳмлик устидан кулги ҳосил қилиб, саводсизликни йўқотиш, эзгуликка интилиш каби ғояларни илгари суради. Мазкур тип эртақлар меҳнатсеварлик, оқилона фикрлаш, тадбиркорликка интилиш каби илғор фикрларни маъқуллайди.

Юмористик эртақларда маълум ижтимоий доирага мансуб кишиларнинг хусусий, айна пайтда жузъий камчиликлари енгил танқид қилинади. «Тўрт ялқов», «Куйган чол», «Етти аҳмоқ», «Уч кўкнори», «Кўкнори хаёл», «Икки ўжар», «Айёр билан содда», «Гаранг», «Эр-хотин ва ўғрилар», «Соқи мумсик билан Боқи мумсик», «Икки аҳмоқ» каби эртақлар юмор характеригаги эртақлар туркумини ташкил этади. Мазкур эртақларда оддий кишилар ҳаёти, табиатидаги жузъий камчиликлар: дангасалик,

аҳмоқлик, ўжарлик, гиёҳвандлик каби иллатлар энгил кулги объектига нишон бўлади. Демак, юмор типига эртақларда энгил кулги аввало хусусий нуқсон, маънавий, жисмоний қусурлар талқинида пайдо бўлади. Кўринадики, шахсий камчилик энгил юмор яратади. Бундай эртақларда инсонни улуғлаш билан бирга унинг ҳолатига ачиниш, тузатишга чақириш ғоялари етакчилик қилади.

Юмористик эртақ персонажлари ялқов, эзма, ўжар, хасис, дангаса, калтафаҳм, ўта содда ва жисмоний нуқсонлари лақабга айланган кишилардан ташкил топган.

Бу хил эртақларда сюжет ихчам, кулгили вазият ва ҳолатдан ташкил топган мотивлар асосига курилган. Унда диалог, ҳаракат, ҳолат комизми характер, хусусият талқинида муҳим аҳамият касб этади. «Икки аҳмоқ» эртагида кулгили диалоглар функцияси у ёки бу персонажнинг хусусий камчиликларини аниқлаш ва инкор этиш, мазмунига юмористик ранг бериб, таъсирчанликни оширишдан иборатдир.

Эртақдаги кулгили вазият ва ҳолат воқеликни қуюқлаштиради, бўрттиради, ниҳоят у ёки бу қиёфанинг тўлиқ очилишига имкон беради. Кулгили ҳодиса комик қаҳрамон ҳаракат, ҳолатида содир бўлади. «Кўкнори хаёл», «Уч кўкнори» каби эртақларда ҳаракат ва ҳолат комизми банги баёнида юз беради. Кулги беғараз, айни пайтда гиёҳвандликни инкор этади.

Ҳаракат ва ҳолат комизми жисмоний нуқсон баёнида юз беради ва у сюжет чизигида ҳал қилувчи роль ўйнайди. «Гаранг» эртагида энгил кулги, гаранглик оқибати, тескари жавоб, ноўрин, кулгили ҳаракатлар, бир-бирини инкор этувчи савол-жавоблар, тушунмаслик, гаранглик натижаси ўлароқ юзага келади. Гарангнинг қовушмаган нутқи, муносабати хушчақчақ кулгини қаҳ-қаҳага айлантиради. Қози билан гаранг ўртасида юз берган конфликт кулгили вазият, ҳолатни кучайтиради, айни пайтда, ўжарлик, кўполлик, жаҳолат, жоҳиллик каби ярамас иллатларни кулги объектида ёритиб, инкор этади. Ниҳоят, у эртақ ечимини ташкил этган, гаранглик тимсолида расмиятчиликка асосланган қози, қозихона иш услубини танқид қилади. «Тўрт гаранг қозига арз қилишибди. Қози ҳам гаранг, у ҳеч нарсани эшитмасам хамки, қаршисидаги одам лаблари кимираётганини кўриб, калласини лиқиллатиб турибди: Гапларинг мазмунидан шуни билдимки,

иккиталаринг янги ой кўрган бўлсаларинг, иккиталаринг гувоҳликка ўтгани келгансанлар. Бўлмаса, ўзларинг бориб карнайчига хабар беринглар, эшони, қози рухсат бердилар, бугун арафа бўлсин, - дебди¹.

Гаранглик ташкил этган кулгили вазият ва ҳолат заминида феодал ҳокимиятга хос суд органи, қозихона ва унинг иш услуби, юзакичилик танқид қилинган. Демак, мазкур тип эртакларда энгил кулги сатира билан уйғунлашиб, социал маънони бўрттиради. Бирок, эртакда юмор асосий ўринни эгаллаган.

Комик қаҳрамон ҳолатидан келиб чиқадиган энгил кулги кутилмаганда юз беради ва тугун ечимини ташкил этади. «Хўжа танбал», «Тўрт ялқов», «Етти аҳмоқ» каби эртаклар ҳолат комизми асосига қурилган. «Етти аҳмоқ»да ўта танбал кишилар қатикқа нон ботириб ейишмоқчи, Бирок, қўл ювишга эринишади. Ўртада сансаларлик бошланади. «Жим» ўйнашади, ким гапирса, ўша қўлга сув куйишни шарт қилиб қўйишади, ҳаммаси жим ўтираверадилар. Хонага гадой кириб нон сўраса, ҳеч ким жавоб бермайди. Гадой қатик билан нонни еб, идиш юқини индамай ўтирганлар башарасига суриб чиқади. Гадой кетгач, ит кириб, қолган ушоқларни ейди, улар индамайди. Ит бир чеккадан олти аҳмоқнинг башарасидаги қатикни ялаб, еттинчисининг юзини ялаётганида, тили аҳмоқ оғзига кириб кетади. Шунда аҳмоқ «кет» деб юборади. Эпизодларда юз берган комик ҳолат аввало, рухий кечинмани, қолаверса, энгил, хушчақчақ кулги кўзгаб, тугун ечимини юмор билан безайди. Кулги персонажлар қиёфасини тавсифлаб, таъсирчанликни оширади, танқидий функцияни адо этади, танбаллик, ношудликни танқид қилади.

Юмористик эртакларда ялқовлик, эзмалик, нўноқлик, калтафаҳм, саводсизлик каби ахлоқий нормаларга зид белги, хислатлар энгил, айни пайтда ачиниш маъноли кулги яратади, унинг замирида меҳнатнинг тарбиявий роли юқори баҳоланади.

Ҳаракат ва ҳолат комизми беозор, хушчақчақ кулги ҳосил қилади. Шубҳасиз, бу кулги таълимий аҳамият касб этади.

Мазкур тип эртакларда у ёки бу комик қаҳрамонни тавсифлаш учун унинг хатти-ҳаракати бўрттирилади, кулгили вазият ва ҳолатни акс эттирган мотивларга эътибор берилади. Талқиннинг бу

¹ Олтин олма. 152-бет.

жиҳати эртақларни халқ драмасига яқинлаштирган. Бу хил эртақларда эртақчи изоҳи қисқа, лўнда ифодаланган. Воқеаларда уч персонаж қатнашади. Образларнинг кулгили ҳаракати, ноўрин қилиқлари, мантиксиз нутқлари эртақ мотивларига кулгили тус беради, драматизмни кучайтиради. Бу жиҳатдан «Куйган чол», «Етти аҳмоқ», «Гаранг» эртақлари характерлидир.

Кулгили вазият ва ҳолат акс этган мотивларининг юзага келишида бадиий деталь, кулгили нутқ, ҳаракат ва ҳолатлар алоҳида аҳамият касб этади. Сюжет воқеалари ноаниқ замон ва маконда юз беради.

Юмористик эртақлар, аския жанрида бўлганидек, ақлий тортишув асосига қурилган. Улар аскиянинг тугал турига яқин туради. Тугал сўзамоллик бобида тортишувни англатади, танқидий белги шама қилинганда пайдо бўладиган енгил кулги мўлжалига нишон бўлади. Қал лақабли камбағални ақлий тортишувда енга олмаган қози уни шариат бўйрасига ўтказади ва «инна атайнақал кавсар фасалли лираббика ван ҳар» сурасини ўқитиб, «калқавсар» сўзларини унинг қал эканига шама қилади. Бу билан у рақибдан ўч олмоқчи. Бироқ, қал сура охирида келган «ванҳар» сўзига, айниқса, сўз охирида келган «р» га урғу беради харр-харр деб ўқийди. Тортишувда тасодифий кулги юзага келади ва у бирининг қал, иккинчисининг «эшак» лақабини ошқор қилади. Эртақдаги зукколик, ҳозиржавоблик, сўзамоллик, аскияда мавжуд тарафкашларни эслатади.

«Икки ўжар» эртагида ўжарлик, тажанглик бўрттирилган. Натижада, икки ўжар тингловчи олдида тажангликнинг типик намуналари сифатида намоён бўладилар. Қал – бардам, шўх, оптимизм билан суғорилган комик қаҳрамон. У истиқболга ишонч кўзи билан боқади. Унинг ҳар бир ҳаракати, воқеликка муносабати тингловчида қувноқ кулги кўзгаб, танқид қаратилган объектни оидинлаштиради.

Хуллас, сатира ва юмор типидagi эртақлар тингловчида эстетик завқ уйғотиб, аччиқ кулги, хуштаъбликни юзага келтиради, ниҳоят, фош этувчи ёки енгил, ҳаётбахш кулги яратади.

Бош конфликтнинг кескин ривожини, фавқулудда ечилиши билан ажралиб туради ва у адолатсизликка қарши кураш, рақибдан ўч олиш, тенгсизликни инкор этиш каби ғояларни илғари суради. Бу ҳодиса ўзига мос образ яратган. Подшо билан қал, бой билан

кашшоқ, мўлтони, фирибгар билан содда ўртасидаги тўқнашув ижтимоий-сиёсий маъно касб этган конфликтлар асосига курилган бўлиб, тенгсизлик, адолатсизлик қораланади, ақл-идрок, доно, тадбиркорлик улуғланади. Подшо: «Кимки, ўлса, эгаси уни мозорга томма-том элтиб кўйсин. Агар шундай қилмаса, боши ўлимда, моли талонда!» - дебди». Мазкур тип эртақларда конфликтлар икки хил, ижтимоий-сиёсий ва оилавий-маиший маъно ташиган. Ижтимоий-сиёсий маъно касб этган конфликтлар тенгсизлик, адолатсизлик мавзуидаги воқеа ва ҳодисаларни, оилавий-маиший маъно касб этганлари эса одоб, ахлоқ билан боғлиқ маънавий-маърифий масалаларни баён этган.

Демак, бир гуруҳ маиший эртақларда бош конфликт ижтимоий-сиёсий, иккинчисида эса оилавий-маиший маъно касб этади.

Ҳар икки гуруҳ эртақлардаги бош конфликт асосини ғайритабиий ҳодисалар мўъжизаси эмас, балки маънавий тортишувлар мажмуи ташкил этади. Ҳар бир тўқнашув қарама-қарши ғоялар замирида кечади.

Воқеа ва ҳодисалар нутқий ҳаракат ва ҳолат мотивлари асосига курилган.

Ҳажвий эртақларнинг ижтимоий-сиёсий маъно касб этган типини ҳажвий характери билан фарқланади. Эпизод мотивларда ижтимоий адолатсизлик, ҳуқуқий тенгсизлик фош этилган. Ҳажвий эртақларнинг бу хили ўткир, танқидий кучи, ғоявий-сиёсий йўналиши ва танқидий-эстетик функцияни адо этиши билан ажралиб туради.

Ҳажвий эртақларнинг оилавий-маиший маъно касб этган конфликтлар асосига курилган типини эса юморга асосланиши, жузъий камчилик, хусусан, ахлоқий нуқсонларни танқид қилиш, енгил, хушчақчақ кулги кўзгаб, таълимий-эстетик вазифасини адо этиши билан фарқланади.

Конфликт ечими енгил кулги, фош этувчи ҳажв билан йўғрилиб, ечими конфликт натижасини ташкил этади, у ҳажв йўналтирилган белгини ойдинлаштиради.

ТЎРТИНЧИ ҚИСМ

4. ЎЗБЕК ХАЛҚ ЛАТИФАЛАРИНИНГ ПОЭТИК ТАБИАТИ, ҲАЖВ ВА ЮМОР

Латифа термини ҳақида

Латифа ёзма адабиётда қадимдан мавжуд бўлиб, ўзбек фольклорида кейин пайдо бўлган.

Латифа арабча латиф ва лутф, майин, зариф, гўзал, ёқимли, нафис сўз маъноларини англатади. Алишер Навоий сатирани «зарофат», «ҳажв», «мутойиба», «ҳазил», «мазах» билан ифодалайди... «сатира» ёзиш билан шуғулланувчи кишиларни эса «зарофат дусар рақимлар», «Мажолис ун-нафоис»да эса «ҳаззол», «зурафо»¹ атайди. Масалан, «Мавлоно Қобилий сипоҳийлик суратинда эрди ва элни ҳажв қилур эрди»², «Адҳамий-Иброҳим – хуштаъб, зарофатлиқ киши эди»³.

«Латифа» термини ўрнида дастлаб «ҳикоя», «ҳажв», «ҳазил», «мутойиба», «лутф», «латоиф», қорақалпоқларда «кулдирги сўз», «ҳангомалар»⁴, туркманларда «шўрта сўз»⁵, татарларда «мазах»⁶ атамалари қўлланган.

«Ҳазил-мутойиба, ҳажвий ҳикоя қаҳрамонлари Афанди аталгунга қадар реал, сўзга чечан кизиқчи, шоир номи билан юритилган.

Ўзбекларда Машраб, тожикларда Мулла Мушфиқий, туркманларда Мирали, уйғурларда хўжа Носир, Салой Чаққон, қорақалпоқда Умрбек лаққи, Дўстназар Салоқай каби адабий типлар⁷ номи билан, кўпроқ исмсиз, «бир киши», «бир одам» шаклида ҳикоя қилинган.

Афанди термини «жаноб», «муаллим» маъноларини билдириб, шахс номининг таркибий қисмини ташкил этади. «У ишидан

¹ Ҳайитметов А. Навоийнинг адабий-танқидий кирралари. Тошкент, 1959. 174-бет.

² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. 12 -том. Тошкент, 1966. 83-бет.

³ Ўша асар. 163-бет.

⁴ Алимбетов Қалли. Қарақалпоқ фольклори. Тошкент, 1977. 83-бет.

⁵ Туркменское народное творчество. Ашхабад, 1988. С. 5.

⁶ Татарский народный юмор. Весёлая россия. 1974. С. 3.

⁷ Аимбетов Қалли. Қарақалпоқ фольклори. 1977. 83-бет.

янглишиб, кулгили ишлар қилиб юрадиган одамни»¹ эслатади. Афанди дастлаб фахрий унвон сифатида қўлланган.

Афанди атамаси узоқ тарихга эга бўлиб, илдизи қадимги кичик Осиёга кириб боради. Маълумки, XIII асрда Византиянинг юксак маданияти туркларга катта таъсир кўрсатган, тили янгича сўзлар билан бойиган. Шундай сўзлардан бири аутентиос, византияликлар талаффузида ауфендиос шаклида тасвирланиб, «жаноб» маъносини англатган². Кейинчалик ауфендиос замирида афанди термини юзага келиб, исм сифатида юритилган. Мазкур ном эгасининг ҳозиржавоб, доно, гоҳ содда, тентакнамо, гоҳ тадбиркор киши эканини ифода этган.

Афанди образи қарийб минг йиллар давомида араблар, эронийлар, турклар, Кавказ, Ўрта Осиё ва қўшни халқлар ёзма адабиёти ва фольклорида мавжуд латифалар заминида юзага келган³. Латифаларни тўплаб чоп этиш бошланди. У дастлаб Истанбулда турк тилида нашр этилди (1837). Кейин озарбайжон, ўзбек ва бошқа туркий халқларда турли ҳажмдаги қўлёзма, тошбосма тўпламлар юзага келди. Афанди латифаларининг 1837 йилги нашри Ўзбекистонда ҳам тарқалган. 1862-1863 йилгача номаълум автор томонидан ўзбек тилига қисқартириб таржима этилган, шу ҳақда махсус сўз боши ҳам ёзилган. Хўжа Насриддин образи ўзбек латифалари ва қаҳрамонлари билан ҳамоҳанг бўлгани туфайли аста-секин барча миллий латифалар Афанди номи билан юритилди⁴. Афанди атамаси Ўрта Осиё халқлари орасида кенг тарқалди. Кейинчалик эса «Хўжа Насриддин ҳақидаги турк латифаларининг ёзма манбалар орқали Мовароуннаҳрга кириб келиши натижасида жанр, мазмун, қаҳрамонлар характеридаги яқинлик туфайли эса ўзбек латифаларидаги қаҳрамон номи ҳам аста-секин Насриддин Афанди номи билан алмаштирилган. Шундай қилиб, бу тўпламнинг оммавий нашрлари ўзбек халқи ўртасида асл ва таржима латифаларнинг кенг тарқалишига олиб келган»⁵.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки жилдлик. М., 23-бет.

² Ғафуров А. Рассказы об именах. Душанбе, 1968. С. 17.

³ Зарифов Х.Т. Ўзбек фольклоршунослиги тарихидан. Ўзбек совет фольклори массалари. Тошкент, 1970. 218-бет.

⁴ Ўша асар. 218-бет.

⁵ Зарифов Х.Т. Ўзбек фольклоршунослиги тарихидан... 218-бет.

Латифа маъноси, шаклий тузилишига кўра ўзбек фольклоршунослигида халқ насрининг алоҳида тури сифатида қабул қилинган. Ҳ.Раззоқов уни асосан мазмунидан келиб чиқиб куйидагича таърифлаган: латифалар халқ орасида кенг тарқалган, халқ оғзаки прозасининг воқеабанд, ҳажман кичик, юмористик характердаги ҳажв жанрларидандир¹. Латифа ўзбек тилининг изоҳли луғатида кулгили воқеа ва ҳодисалар ҳақидаги кичик ҳикоя» деб аниқланган². У «Адабиётшунослик терминлари луғати» китобида куйидагича таърифланган: «Латифа халқнинг нозик фаҳмлилик билан айтган кулгили кичик ҳикояси. У кўпинча Афанди деб юритилади»³. Айтиш керакки, мазкур ҳикоя узоқ вақт латифа аталган. Ҳозир ҳам шундай номланади. Ф.Йўлдошева латифани шаклий тузилишига кўра шундай белгилаган: «Латифа халқ қаҳқаҳаси, заковати, идроки, меҳри, нафратининг лўнда, ихчам, содда ва шу соддалик замирида яширин ётувчи диалог формасида ифода этган бир эпизодли асар»⁴.

Латифа нозик сўз ўйини, киноя билан йўғрилган, фош этувчи, хушчақчақ кулги яратувчи, қизиқ воқеани аниқ, лўнда ифода этган ҳажман ихчам ҳажвий ҳикоя.

Латифа жанрининг ўзгача услуб, хусусиятлари

Латифа ўзбек халқ насрининг ҳажв, енгил юмор, ҳазил-мутойиба, сўз ўйини, масҳара, найранг кўрсатишга асосланган аччиқ ёки хушчақчақ кулги яратувчи мустақил жанридир.

Унинг реал воқеликни қамрови, манбага муносабат, бадий акс эттириш мезонларини аниқлаш генетик асослари, ўзгача хусусиятларини белгилаш имконини беради. Ўзига хосликнинг равшан тус олишида қиёсий таҳлил муайян талабга жавоб беради, хусусий хоссаларини кашф этишга имкон яратади. Фақат тадқиқотни тарихийлик нуқтаи назаридан текшириш талаб этилади.

¹ Раззоқов Ҳ. Латифа ва лофлар. Ўзбек халқ оғзаки поэтик инжоди. Тошкент, 1980. 176-бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томлик. 1-том. М., 1981. 428-бет.

³ Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимов С. Адабиётшунослик терминлари луғати. Тошкент, 1967. 89-бет.

⁴ Йўлдошева Ф. Латифа. Ўзбек фольклори очерклари. Уч томлик. 2-том. Тошкент, 1989. 141-бет.

Жанрнинг энг муҳим барқарор, муайян белгилари алоҳида ажралиб туради.

1. Жанр генезиси (тарихий асослари) қадим ўтмишда юзага келган аниқ вақт, шарт-шароитни бошдан кечирган. Ана шу жараёнда тўқималарига тарихий ҳақиқат элементлари алоҳида қатлам сифатида кириб из қолдирган. Айтиш мумкинки, бу из жанр заминида асос бўлган. Шунингдек, унинг замирида феодал жамоа тартиблари, одил ва адолатсиз шоҳ, бевурд ҳоким, фирибгар, қаллоб, порахўр кимсалар, дангаса, бетайин шахслар, моддий, маънавий ҳаётнинг улуғ ва қусур томонлари, золим шоҳ сиёсати, ижтимоий вазият ва ҳодисалар, хусусан, мўғуллар истилоси, Чингизхон (XIII аср) даври билан боғлиқ реал воқеаларга ҳажвий муносабат, истехзоли кулги, қочирик, кесатиқ, хушчақчақ қаҳқаҳалар тарихий асос, комик қаҳрамон, афанди образининг юзага келиб шаклланишида замин вазифасини ўтаган. Салбий белгини инкор этиб, беназир ахлоқни улуғлаш мотивлари манба бўлиб хизмат қилган. Шунингдек, латифа заминида этнографик тафсил, маросим, майший ҳаёт анъаналари, муайян даврда шуҳрат топган тарихий воқеа ва ҳодисалар, борлиқ унсурлари, қизиқчи, сўзга чечан кишиларнинг оғир ва ночор ҳаётга муносабати акс этган. Латифанинг мустақил жанр сифатида шаклланишида сатирик эртақлар, қизиқчилик анъаналари, аския, нақл, лоф, оғзаки ҳикоялар алоҳида аҳамият касб этиб, айрим белгилари, тасвир воситалари мазкур турга мос табиатнинг ташкил топишида етакчи роль ўйнаган.

Латифа ҳажвга асосланади. Бу ҳодиса унинг ўзига хос белгиларидан бўлиб, эпик воқеалар ечимида ҳал қилувчи вазифани бажаради, қаҳрамон ғалабаси, рақиб мағлубиятини таъминлайди.

Унинг алоҳида тур сифатида тус олиб гуллаган вақти IX-XI асрларга тўғри келади¹. Бу давр ижтимоий муносабат кучайган замон эди. Муайян вақт латифаларининг тарихий асосини шуҳрат топган қизиқ воқеа, майший ҳодисалар, майин юморга мансуб ҳаракат ва ҳолат, борлиқ тафсиллари, кераксиз тартиб-қоидалар, мулкдор амалдорнинг зулм ва зўрлик, ҳукмрон сиёсати, аянчли

¹ Давлетов К.О. Происхождения и значения образа Насреддин Афанди. В кн.: Вопросы узбекской литературы. Ташкент, 1959. С. 455.

ходисалар, ночор ҳаётга қарши ғоя, норозилик кайфияти замирида ташкил топган халқ ҳажвиёти тарихий манба вазифасини ўтаган.

Реал воқеликка муносабат номақбул ҳодисаларни рад этмоқ, фош этишдан бошланган. Ижтимоий-сиёсий, оилавий-маиший ҳаёт нуқсонларига қарши чиқмоқ, мақбулини ёклатмоқ, сюжет воқеаларини уйдирма деб билмоқ мақсадидан келиб чиққан.

Воқеликни бадий акс эттириш мезонлари ҳаётий уйдирмаларга, ўхшатиш, сифатлаш, истиора, муболаға каби бадий тил воситалари, хусусан, комик қаҳрамон нутқи, фаолиятининг танқид билан йўғрилиши, салбий воқеа ва ҳодисани ёритиш, ҳажвда етакчи ўрин тутган заҳарханда кулги, енгил юморга асосланади.

Жанрнинг воқеалари тавсифида реал ҳодиса, тарихий ҳақиқат кўринмайди, асар мазмунига сингиб, ноаниқ шаклга айланиб қолган. Бадийлик эса биринчи планга чиқиб, ҳал қилувчи роль ўйнаган. Бу уни ривоятдан фарқлайди.

2. Латифа жанри ҳазил, мазах қилиш йўлига эга. Ҳажв, мутойиба, шама, сўз ўйини, қочирим, киноя, кесатик, пичинг, масҳара, замзамалар унинг танқид қилиш, фош этиш услубидир. Бу унинг ўзига хос хусусиятини белгилайди. Усул кўп маъноли нафис сўз, жумлаларда, аниқ ва ёрқин ифодаларда амал қилади.

3. Бу хил ҳикояни белгиловчи кулги, қаҳқаҳанинг кутилмаганда юз бериши, тасодифийлик мазкур жанрнинг хусусий хоссаларидан биридир. Фавқулодда кўтарилган кулги афанди нутқи, енгилган рақиб ҳолати, хатти-ҳаракатидан келиб чиқади.

4. Латифанинг сюжет тузилиши ихчам, содда, ягона эпизод ёки унинг такроридан ташкил топган. Бу жиҳати билан у жанрлар тизимида алоҳида ўрин тутади. Эпизоднинг турли хил товланган намуналари киноя, ҳажв, нозик ҳазилни англашиб мутойиба яратади. Бу тур асосан танқидий, таълимий-эстетик функцияни адо этади. Сюжетнинг қисқалиги латифа жанри учун доимий, барқарор хусусиятдир. Унинг композицияси аниқ ва соддалиги билан фарқланади.

Конфликт фавқулодда пайдо бўлиб, кутилмаганда ечилиши билан ажралиб туради. У ижтимоий-сиёсий ва оилавий-маиший маъно касб этган. Тасодифан пайдо бўладиган нафис сўз ўйини, сюжет бошламасида келган тугун ечимининг кутилмаганда юз бериши жанр учун доимий барқарор белги бўлиб, унинг замирида

юз берган қаҳқаҳа, кесатикли кулги салбий ҳодисани инкор этади ва эзгуликни улуғлашга хизмат қилади. Агар конфликт ижтимоий-сиёсий маъно касб этган бўлса, ечими кесатик тўла аччиқ кулги, оилавий-маиший маъно англатганда енгил, ҳазиломуз юмор яратади.

Конфликтнинг ҳар икки тури танқидий функцияни адо этиб, бири рақибни масхара қилиш, ёлғон ниятини фош этиш, иккинчиси ҳазил қилиб, жузъий камчиликни тузатишга ундаш вазифасини адо этади. Фош этиш ва нозик ҳазил етакчи (афанди) образни рақиб персонажга қарши кўйиш (контраст) ақлий тўқнашувда амалга ошади ва у танқид йўналтирилган объект табиатини ёритиб, истехзоли кулгига нишон қилади. Зидлашувда пичинг тўла қизик воқеалар, афандининг сўзамол, тадбиркорлиги ҳал қилувчи роль ўйнайди.

5. Сюжет нутқ мотивига асосланади. У диалог шаклида келади ва асар кульминациясини ташкил этиб, уни ечим билан боғлайди. Рақибнинг мазахга мойил нутқи афандини кулги қилиш, камситишга мўлжалланган. Ўзини тағофилга солиб, кўриб-кўрмасликка, билиб билмасликка олиб айтилган пичинг тўла афанди нутқи рақибни мот қилиб, уни кулгили аҳволга солиб, аччиқ киноя билан фош этади.

Эпизодларнинг ихчам, қисқалиги сюжетнинг сиқиқлигини таъминлаган. “Подшо бир маросимда атоқли одамларга тўн кийдирди ва афандини масхара қилиш учун унга эшак тўқимини берди. Аъёнлар катори афанди ҳам подшони дуо қилиб, миннатдорчилик билдирди, сўнг бундай деди:

– Сизларга шоҳим одамлар киядиган тўн бердилар, менга эса шоҳона лутф, карамлар қилиб, ўз кийимларини ечиб бердилар¹.

Подшонинг қалтис ҳазили кўпол қилиғини ифода этган воқеалар ҳаракат мотиви афандининг шоҳга дабдурустдан айтган лўнда жавоби нутқ мотиви сифатида ташкил топган. Кетма-кет келган ҳар икки мотивнинг иккинчиси биринчи мотив замирида юзага келган ва латифа мазмунини тўлдириб, воқеликка аниқлик киритган. Айтиш мумкинки, мазкур ҳодиса ҳукмронни қоралаб, қаҳрамон қўллаган амалий чорани мадҳ этади, киши қалбида ҳажвий кулги кўзгаб, мақтанчоқ шоҳ ниятини фош этади. Юз

¹ Ўша асар. 29-бет.

берган коллизия кўпол ҳазилни аччиқ, заҳарханда кулги билан рад этади.

Нутқ мотивининг савол-жавоб шакли қарама-қарши қўйилган образлар табиатини белгилайди. “Афанди эшагини миниб борар эди. Унинг орқасидан етиб келган отлик бой унга пичинг қилди:

-Афанди, эшагингиз қалай?

-От устига мингандай, деб жавоб берди афанди.

Афандининг кинояси от минганни эшакка мингазиб, мазах қилиш, истехзоли кулги, такаббурни қоралаб, сўзамол, ҳозиржавобни маъқуллайди.

Подшо, вазир ва Насриддин афанди овга чиқишди, йўлда подшо устидан чопонини ечиб афандига берди. Буни кўрган вазир ҳам чакмонини ечиб афандига узатди.

Подшо афандига тегажқлик қилиб:

-Афанди, устингиздаги бир эшакнинг юки бўлдимиз? – деди.

Афанди дарҳол:

-Йўқ шохим, кўриб турибдилар-ку, икки эшакнинг юки! – деб жавоб берди¹.

Мусохаба маънавий баҳс, ақлий тортишувга йўл очади, қолаверса, афанди нутқи, кўчма маъноли сўз, имо-ишора рақибни эшакка менгаб, аччиқ кулги яратади.

Мотивнинг аниқ маъноси, барқарор шаклининг етакчи образ фаолияти билан мужассам ифодасидан ташкил топган маънавий тўқнашувда афандининг мазахга мойил нутқи ҳал қилувчи роль ўйнайди. У иложсиз қолган рақибни мулзам ҳолатга солиб қўяди, ниҳоят айбини ошкор этиб, ҳажвга нишон қилади.

Нутқ мотиви сўзга чечан, доноликни улуғлаб, беписанд шох қиёфасини ёритади ва афанди идеалини орттиради.

6. Латифаларда асосан уч хил персонаж фаолият кўрсатади. Ҳар бири ўзига хос табиати, ҳаётга муносабати, вазифасига кўра ўзаро фарқланадилар. Айни пайтда уч хил персонажнинг ҳар бири ўз вариантларига эга. Бу нусхаларнинг ҳикоядаги ўрни, мақсад, вазифалари ўзгармайди. Бири бош қахрамон Насриддин афанди образидир.

Насриддин афанди халқ хоҳиш-истак, орзу-умид, порлоқ келажакка ишонч-эътиқодни акс эттирган умумлашма, бадий

¹ Ўша асар. 8-бет.

тўқима образдир. Унинг қиёфасида ифодаланган донолик, тадбиркор, сўзга чечанлик каби хусусиятлар, ижтимоий-маиший маъно касб этган ҳаётий ҳодисалар билан тўқнашув замирида пайдо бўлади ва халқ манфаатини ҳимоя қилади.

Афандининг бошқа бир тимсолий варианты камбағал-қашшоқ, ночор шахс сифатида тавсифланади. У кўпроқ адолатсиз шох, инсофсиз бой, феодалга қарши йўналтирилган ҳажвий кулги яратади. Бу билан у меҳнат аҳлининг хоҳиш-эътиқоди, орзу-умид, норози кайфият, исёнкор руҳини ифодалайди.

Унинг яна бир варианты зўравон, тамагир, икки юзламачи, хусусан қози сифат қилади. Бу эса бой, ҳукмрон табақанинг иш услуби, иллатларини очиб ташлаб, пичинг тўла кулги билан қош этади.

Яна бир гуруҳ латифаларда мавжуд афанди варианты содда, ақли заиф, гўл, бемаъни, ҳяссиз, калтабин, тентак, авлиёсифат талқин этилган. Унинг бу хил хусусиятлари ясама, шартли бўлиб, бетайин шахс табиатини танқид қилишга қаратилган. Бу билан у қаршилиқ кўрсатади, ҳокимни ҳажв қилади, воқеаларни кулги замирида акс эттириб, енгил танқид, киноя тўла нутқ, захарханда кулги билан ёритади.

Рақиб персонажлар тизимини подшо, вазир, бой, ҳоким, савдогар, баққол, қози, аълам, ўғри, дангаса, аҳмоқ, фосих кишилар ташкил этади. Унинг бу хил турлари бажариши лозим бўлган вазифаларига кўра фарқлансалар ҳамки, салбий хусусиятларига кўра ўзаро тенглашадилар. Қинғир йўлда ҳаракат қилувчи айёр, фирибгар, тухматчи, эгриқўл кишилар доимо афанди ҳажвига дучор бўладилар.

Рақиб афандига озор бериш, кишиларни алдаш, разиллик, ёвузлик қилиш, ўзгалар манфаатига тўсиқ бўлиш, бузиш, йўқ қилиш, ёвуз ниятни амалга оширишга ҳаракат қилишдан иборат. Унинг фаолияти, нутқ, ҳаракати муҳолифатни юзага келтириб, Насриддин қиёфасини идеаллаштиради. Зидлашув маъновий тўқнашув тусини олган.

Ёрдамчи персонажлар латифа воқеаларида алоҳида ўрин тутади. Афандининг хотини, ўғли, мулозим, жаллод, от, эшак, бойқуш, маст киши, бола, миршаб, қўшни, меҳмон каби нусхалар кўмакчи вазифасини бажарадилар. Ёрдамчи персонажлар Афанди фаолиятида ёрдам кўрсатиб, воқеликка аниқлик киритиш ёки

конфликт ривожии, унинг кучайиши, ечимига сабабчи восита вазифасини адо этадилар. Хусусан от, эшак, бойқуш, сигир кабилар фикрни кўчма маънода ифодалаб, жузвий камчиликни аниқроқ, кучлироқ ёритиш, воқеани тўлиқ тавсифлашда кўмакчи бўладилар. Улар афандининг ажралмас бўлаги, кулгили воқеа ва ҳодисаларни мантиқан боғлаб ҳаракатга келтирувчи, тугун ечимида унинг фаолияти, нутқи, ҳажвиётини маъқулловчи воситага айланади, энг муҳими, афандини созлаш, рақиб ниятини очиб, ғалабасини таъминлашда ҳисса кўшадилар.

Латифа жанрининг мавзуи ранг-баранг, сюжет воқеалари антифеодал, антиклерикал, оилавий-маиший мотивлардан ташкил топган. Аёлларни камситиш, устун муносабат, зўравонлик, беписанд ҳаракат, зўрлик сиёсати, порахўр, ёлғончи, риёкор, ғирром кишилар, қози, қозихона иллатлари, умуминсоний камчиликлар танқидига қаратилган ҳар бир ҳикоя алоҳида мавзунини ташкил этади.

7. Жанрнинг муҳим хоссаларидан бири кулгили ҳикоянинг афандига боғлиқлиги билан белгиланади.

Латифа жанрининг ички турлари

Латифаларнинг ички турларини аниқлашда унинг моҳияти алоҳида аҳамият касб этади. Шу фикрдан келиб чиқиб, халқ насларининг бу хилини танқид кўлами, мазмун, мавзуга кўра икки хил типга бўлиш мумкин. Тасниф шартли бўлиб, бирини ҳажвий латифалар, иккинчисини юмор типига латифалар ташкил этади. Гуруҳларнинг ҳар бири ўзига хос хусусий белгилари билан ўзаро фарқланадилар. Энг муҳими, бирида ҳажв, иккинчисида ҳазил-хузул ҳал қилувчи роль ўйнайди.

4.1. ЛАТИФАЛАРНИНГ ҲАЖВИЙ ТИПИ

Жанрнинг бу тури ҳажв йўналтирилган объектни фош этиш, инкор этиш хусусияти билан ажралиб туради. Бу хил латифалар асосан ижтимоий воқеа, феодал муносабатни зўрлик сиёсати сифатида баҳолайди. Танқид киноя, кесатиқ, заҳарханда кулги воситасида амалга ошади ва у халқнинг ғазаб тўла исёнкор руҳини белгилайди. Шунинг учун ҳам латифаларнинг бу типига масҳара аралаш истехзоли кулги етакчи воситага айланган. Қарама-

қаршилик афанди образининг ҳукмрон табақа вакилларига қарши қўйиш орқали ойдинлашади. Бундай вазиятда Насриддин афанди оддий халқ вакили сифатида гавдаланади. У воқеа ва ҳодисаларга халқ ниятидан келиб чиқиб муносабатда бўлади. Агар у шоҳ вазир, қозиларга қарши қўйилганда, конфликт ижтимоий-сиёсий маъно касб этиб, адолатсиз, зулм ва зўрликка асосланган феодализм қонунияти, унинг босқинчилик сиёсати қораланади, инкор этилади. Бу ҳодиса «Бойкуш нима дейди?»да образли ифодасини топган. Унда ҳажв ҳал қилувчи роль ўйнаб, фош этиш вазифасини адо этган.

-Бойкуш нима деб сайраяпти? – деб подшо афандидан сўради.

-Бойкуш айтадики, деди афанди, - агар подшонинг зулми шу хилда кетаверса, тез кунда шаҳар ҳам менинг маконимга айланади¹.

Латифада ижтимоий зиддият сюжет бошламасида эмас, эпик қисмда, фавкуллода юз берган тугун ечимида конкретлашади. Афандининг пичинг тўла йстехзоли нутки адолатсиз шоҳга йўналтирилган киноя замирида пайдо бўлиб, кесатиқ тўла ҳажв шоҳ зулмини фош этади. Унга тингловчида ғазаб ҳиссини кўзгаб, заҳарханда кулги яратади. Асарнинг зўрликни инкор этиш, адолатга чақириш ғояси афандининг ҳазиломуз нутки, хатти-ҳаракати, шама, қочиримларида аниқ, тўлиқ, айни пайтда мукамал акс этиб туради.

Афанди феодал табақа вакили тимсолида тасвирланганда унинг ҳаракат, муносабати, гап-сўзида оҳанг ўзгаради, кўчма маъно касб этиб, ҳукмрон муомала, ҳоким нутқ шаклида пайдо бўлади. Энди у қози қиёфасида ҳуқуқи чексиз ҳокими мутлақнинг ўзига хос табиати акс этган хатти-ҳаракатини аччиқ, кинояли кулгига нишон қилиб, фош этади. Шунга қарамасдан, афанди хушчақчақ кайфиятини бузмайди.

Афанди қози қайнонасини ўлдирган бир кишини ғазаб билан сўроқ қилаётир:

-Нега одам ўлдирдинг, ноинсоф?

-Қизини мендан чиқариб олиб, бир бойваччага бермоқчи бўлди. Шунча ялиниб ёлвордим, элликбоши-оқсоқолларга арз қилдим, натижа чикмади. Ночор ўлдирдим. Қандай жазо берилса, розиман, - деди. Афанди деҳқоннинг жавобини диққат билан тинглаб туриб:

¹ Латифалар. Тошкент, 1968. 22-бет.

-Ўлимнинг олдидан яна бир марта мардлик қилмайсанми? Менинг қайнонамни ҳам биратўла ўлдириб келмайсанми, дебди¹.

Сюжет ечимини ташкил этган тимсолий қози нутқидан дўқ-пўписа, ялиниш, ноинсоф қайнонадан нолиш англашилади. Шикоятда зорланган шарият пешвосининг ғалати ҳолати аччиқ истехзо объектига айланган. Унинг гап-сўзида «қонли қўлдан манфаат излаш» қабилдаги ёвуз ният ҳам йўқ эмас. Энг муҳими, мазкур нутқ характер эътибори билан қизиқчи, хуштаъб киши образини эслатади. Шунга қарамасдан тимсолий қози тингловчида ғазаб салбий ҳис уйғотади.

Ижтимоий-сиёсий маъно ташувчи ҳажвий латифаларда подшо, бой, қози, мулла, эшон, уламоларнинг адолатсизлиги ҳукмрон сиёсати, қиборли муносабат, хатти-ҳаракатида, хусусан, афандининг аччиқ тили замирида аён бўлади. Унинг кўчма маъно ташувчи кинояли нутқи фош этувчи кучга айланади. Бу хил латифаларда Насриддин афанди ўта ақлли, тадбиркор, сўзга чечан, хуштаъб киши сифатида гавдаланади. Бу фазилат, хусусан, кесатик маъноли тили амалдор билан тўқнашганда кескин тус олади. У ҳар бир сўздан кўп маъно топиш ёки сўзга урғу бериб ўзгача маъно англантишга ҳаракат қилади. Масалан, «Афанди бир куни гаплашиб туриб, аъламни «сиз аҳмоқ одамсиз» деб қўйди. Аълам уни подшонинг олдида судради. Подшо афандига дўқ-пўписа, сиёсат қилгандан кейин:

-Дарров узр айт, сиз аҳмоқ одам эмассиз, кечирасиз дегин, йўқса ҳозир жаллодни чақираман, - дебди. Афанди аъламга қараб деди:

-Сиз аҳмоқ - одам эмассиз! Кечирасиз! - деди².

Подшо нутқидаги лутф, якуний жумла бир хил оҳангда, урғусиз ўқилганда ўз маъноси, буйруқ оҳангда айтилган гап маъноси келиб чиқади. Афанди эса атайлаб керакли сўзни, «сиз аҳмоқ»ни «одам эмассиз»га урғу берган ҳолда ажратиб қайтаради. Урғу тушган сўзлар эса аъламни аҳмоқ, одам эмасликда айблашни яна бир бор такрорлайди. Лутф, нафис сўз ўйини нафақат аъламни, балки шохни ҳам дидсиз, худбинликда айблаб ошкор этади, аълам ҳолатида пайдо бўлган комизм қаҳ-қаҳани вужудга келтиради.

¹ Ўша асар. 137-бет.

² Ўша асар. 43-бет.

Гапни бузмай, сўзма-сўз такрорлашдан «кечирим сўради» деб тушунган шоҳ билан аълам рози бўлгандай бош эгиб туришди. Бу ҳолат тингловчида истехзоли кулги кўзгаб, дидсиз, мунофик, калтабин шоҳни ҳажв ўқиға нишон қилган ҳолда, иккиюзламачи, нопоклик, бузуқлик каби иллатларни очиб ташлайди.

Хуллас, ҳажв бу хил латифалар асосини ташкил этиб, сюжет ривожини, конфликт ечимини ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Латифаларда ҳокимнинг ҳукмрон сиёсати халқ ғазабига дучор бўлади. Ҳар қандай норозиликка «дор», «жаллод», «зиндон» билан жавоб берилган қалтис замонда антифеодал латифаларнинг пайдо бўлиши табиий ҳолдир. Норози кайфиятининг ҳажвий ифодаси аччиқ кулгида, кесатик тўла аския, пайров, қаҳ-қаҳаларида баён этилган. Масалан:

«Шаҳар ҳокими дарёга ғарқ бўлди. Одамлар унинг ўлигини ғарқ бўлган жойдан қидирмай, қуйироқдан излашаётган эди. Афанди келиб қолиб, деди: шаҳар ҳокимининг ўлигини юқоридан изланглар, ўзи мансабпараст, қийиқ одам эди, ўлиги ҳам юқорига қараб тесқари оққан бўлиши керак»¹. Афанди нутқидан келиб чиқадиган норози кайфият унинг пичинг тўла маслаҳати, ҳазил-мутойиба, кесатикларида жиддийлашади. Ниҳоят, кинояли кулги ҳукмроннинг зўравон сиёсатини фош этади. Бу хил латифалар халқ руҳини кўтариш, ўзини англаш, ҳақ-ҳуқуқини белгилашда алоҳида аҳамият касб этган.

4.2. ЛАТИФАЛАРНИНГ ЕНГИЛ ЮМОР ТИПИ

Жанрнинг бу хил ҳазил типини енгил, хушчакчак кулги, юмор асосига қурилганлиги билан фарқланади. Бу хил латифалар асосан жузъий камчилик, эзмалик, ўжар, дангаса, ўта гўл, соддалик, тентаклик, мантиқсиз қилиқ, калтабинлик каби кераксиз ахлоқ нормаларини ҳазил-мутойиба яратувчи кулги заминини танқид қилади. Шу кулги жиддий бўлмаган ҳаракат, иллатни тузатишга қаратилган.

Жанрнинг бу типини юмор асосига қурилган бўлиб, конфликт маиший маъно касб этади, енгил кулги, яхши кайфият атрофида келиб чиқадиган майин ҳазил, илиқ муносабат, эрмак ёки истехзо усулида пайдо бўлган айрим жузъий нуқсонни камчилик сифатида

¹ Ўша асар. 19-бет.

айблаиди, танбех бериб, койиб қўйгандай бўлади, холос. Демак, ҳаётий-маиший воқеалар инсон табиатида учраб турадиган ахлоқий қусурларни енгил, ҳазиломуз кулги остига олиб, койиш маъносида танбех беради, бу юмор типдаги латифаларнинг ўзига хос хусусиятидир. Нақл этилган воқеалар жиддий эмас, енгил танқид асосига қурилган. Афанди содда дил, эътиборсиз, эси паст, тентак, авлиё сифат тавсифланади. Образнинг бу қиёфаси шартли бўлиб, ҳазил шу типдаги кишиларнинг ноҳўя қилиғига қаратилган. «Афанди ва даллол» латифаси бунинг ёрқин тимсоли бўла олади: Афанди сигирини бозорга олиб чиқиб харидор чақиради: Бир қошиқ сути бор, холос. Қисир қолган, орқадан келганни тепади, олдидан келганни сузади, ким олса пулига куяди.

Буни кўрган даллол сигирни сотиб бермоқчи бўлади-да, уни мақтаб кетади:

Кунда тўрт товок сут беради, корнида тўққиз ойлик боласи бор, эрта-индин туғади, қўйдан ҳам ювош, кимки олса фойда қилиб, пулидан барака топади. Бу гапни эшитиб харидорлар кела бошлайди. Афанди сигирни даллолнинг қўлидан олиб:

-Сигиримда бундай хислатлар бор экан, сотиб нима қиламан, - деди-да етаклаб бозордан чиқиб кетади¹.

Юмшоқ ҳазилга мансуб латифада калтабин, авлиёсифат, бефаҳм, бефаросат, тентаклик каби ахлоқий нуқсонлар бўрттирилган. Улар ҳазиломуз танқид мўлжалига нишон бўлганда, пайдо бўлган хушчақчақ, майин кулги танбех беради. Унинг замирида ачиниш маъноси сезилиб туради. Хусусан, ишэкмас, танбал гиёҳванд, тажанг, ўжарлик каби зарарли камчиликлар кинояли кулги остига олинганда, қахрамон нутки мазкур хусусиятга эга бўлган кишиларни ҳазил оҳангида койиб қўйгандай бўлади.

Афанди бир ялқовдан сўради:

-Ҳолинг қалай?

-Топсам ейман, топмасам сабр-қаноат қиламан, - жавоб берди ялқов.

-Ундай бўлса, жуда бизнинг шаҳар итларига ўхшар экансан, - деди афанди.

¹ Ўша асар. 167-бет.

Айрим латифалар мазмунида қашшоқликдан шикоят сезилади. Бу нарса ҳазил-мутуйибада, аниқроғи, кулги яратувчи сўз ўйинида ойдинлашади. Бу хил енгил кулгида ночорликни ижтимоий иллат сифатида айблаш етакчилик қилади. Масалан:

Афанди баззоздан сўради:

-Шимингиз неча пул?

-Ўн танга, - жавоб берди савдогар.

-Ҳозирча шимим бор, ўн тангага яхтак келадими?

-Ҳа, келади, - деди савдогар, шимнинг ўрнига унга яхтак олиб берар экан. Афанди яхтакни қўлтиқлаб кетаётган эди савдогар кичкирди:

-Пулини бермайсизми?— деса, афанди:

-Шимни қайтариб бердим-ку, нега пул тўлайман, - деб жавоб берди¹.

Латифада сўз ўйини савдогарни майна қилишдан келиб чиққандек туюлади, аслида эса у ночор ҳаётдан нолишга қаратилган. Калака қилиш, хушчакчақ кулги қўзғаб, тингловчида ачиниш маъноли ҳиссиёт уйғотади.

Баъзи латифаларда лоф жанри таъсири сезилиб туради. Сюжет воқеалари ёлгон асосига қурилган лоф шаклида ифодаланган бўлса ҳамки, маиший маъно касб этган тугун ечими фавқулудда юз беради, муболағали нутқ мақтанчоқ, лоф урувчи, кўпиртириб мақтовчи, «лоф деса ола қопни олиб қочади»ган кишиларни ҳазиломуз кулги остига олиб танқид қилинганда енгил, беғараз кулги ҳосил қилади.

Бир маҳмадона афандига:

-Биз жуда бой эдик, отамнинг ҳисобсиз йилқилари бор эди. Улар учун шундай катта отхона қурган эдики, янги қочирилган биялар унинг бир бошидан кирса, иккинчи бошига етгунча қулунлар эди.

Афанди:

-У тўғри айтади, мен ҳам ўша отхонани кўрганман, отам буларникида от боқарди. Отамнинг от ҳайдайдиган шундай узун қалтаги бор эдики, ҳамма йилқилар далага чиққанда ҳаво булутланиб қолса, ёмғир ёғиб қолмасин деб ўша қалтак билан булутларни ҳам ҳайдаб юборар эди.

¹ Ўша асар. 241-бет.

Афандининг масхара қилганини сезган ёлгончи:

-Афанди, ёлгон ҳам эви билан-да, отангизда ўшандай калтак бўлган деб фараз қилайлик, айтингчи уни қаерда сақлар эди.

-Ие, қаерда эмиш-а, отангизнинг ўша сиз айтган отхонасида-да, - деб жавоб берди афанди¹.

Латифа савол-жавоб шаклида берилган бир эпизод такроридан ташкил топган. Эпизод лоф уриш бобида юз берган ақлий тортишувни англатади. Бироқ, баҳсда мўлжални аниқ олган афанди нутки ютиб чиқади. Бинобарин, аниқ фикрлаш, сўзга чечанлик афанди қиёфасини белгилаб, ҳикоянинг латифа жанри эканини аниқ кўрсатади. Сюжет воқеаларининг мантиқий уйғунлиги ёлгончини аниқлаш, танқид қилишни мўлжаллаганлиги билан ажралиб туради. Бу ерда баҳс эмас, кулги яратиш ҳал қилувчи роль ўйнаган.

Хуллас, юмор типигади латифалар асосан жузъий камчиликни танқид қилиб, енгил, хушчақчақ кулги яратиши, сўз ўйини, ҳазил-хузулга қурилганлиги билан фаркланади.

Латифанинг сюжет тузилиши ихчам, содда, ягона эпизоддан ташкил топган. Бу жиҳати билан у жанрлар тизимида алоҳида ўрин тутаяди. Эпизоднинг такрор мотивларда товланган намуналари ўткир ҳажв, айни пайтда, мулойим ҳазил англатувчи кулги яратади. У асосан таълимий-эстетик функцияни адо этади.

Композициянинг соддалиги сюжетнинг оддий ва қисқалиги латифа жанри учун доимий, барқарор хусусиятдир.

Конфликт фавқуллода пайдо бўлиши ва қутилмаганда ечилиши билан ажралиб туради. У ижтимоий-сиёсий ва оилавий-маиший маъно касб этади. Конфликт сюжет воқеаларини аниқ ва лўнда ифодалайди. Унинг замирида юз берган қаҳқаҳа ёки киноявий кулги асар кульминацияси, конфликт ечимини ташкил этади. Агар конфликт ижтимоий-сиёсий маъно касб этган бўлса, ечими кесатик тўла аччиқ кулги, оилавий-маиший маъно англатганда эса енгил, ҳазиломуз кулги яратади.

Конфликтнинг ҳар икки тури танқидий характерга эга бўлиб, бири рақибни масхара қилиш, ниятини фош этиш, иккинчиси жузъий камчиликларни тузатишга ундаш вазифасини адо этади.

¹ Ўша асар. 27-бет.

Фош этиш ёки танқид қилиш етакчи образ (афанди) ни рақиб персонажга қарши қўйиш (контраст) билан амалга ошади ва у танқид йўналтирилган объект, яъни рақиб табиатини ёритиб, истехзоли кулгига нишон қилади. Бу усулда ифодаланган воқеаларда афандининг гапга чечан, тадбиркорлиги ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Савол-жавоб диалогдаги шоҳ нутқи манманликни очиб ташлайди. Кўчма маъно касб этган афанди нутқи шоҳ, вазирни бефаҳм атаб, эшакка тенглаштиради. Нутқ мотиви сюжет таркибида муайян ўринга эга бўлиб, аниқ маъноси, шаклий тузилиши етакчи образ фаолияти билан боғлиқ ҳолда ташкил топган.

Маънавий тўқнашувда айтилган кесатикли нутққа афандининг пичинг тўла жавобидан шоҳ иложсиз қолиб, ғижинади. Мотив ҳукмрон табакани, ҳимоя тополмай мулзам ҳолатга солиб қўяди ва аччиқ кулги яратади, доноликни маъқуллаб, қабиҳ ниятни айблайди. Тўқнашув зўравон қиёфасини фош этади.

Нутқ мотиви савол-жавоб шаклида пайдо бўлиб, қарама-қарши образлар табиатини белгилайди.

Кулги ибтидоий жамиятнинг мифологик қатламида магик қудратга эга бўлган ҳодиса деб топилган. Ҳаётий воқеа, ихчам ҳикоя ёки турли хил қилиқ, найранглар кўрсатишдан пайдо бўладиган хушчақчақ кулги, қаҳқаҳа асосан қадимги мифологик эътиқод, наврўз маросимлари билан боғлиқ ҳолда юзага келиб, илоҳ ва муаққилларга ёлвориш, эзгулик ато этишни тилаб, илтижо қилиш, таъсир кўрсатишга чақаришни ифода этган¹. Демак, у ҳаёт бахш этувчи магик восита бўлган². Кейинчалик эса кулги магиясига ишонч йўқолиб кетиши билан, у оддий воқеага айланиб қолган. Бу анъана баҳор келиши билан кучайган, йигин ва наврўз байрамларида, гап-гаштакларда авжга чиққан. Миф ва маросимлар билан боғлиқ хушчақчақ кулги диний, кейинги намуналари эса завқланишдан келиб чиқадиган, эстетик функция адо этган. Айтиш мумкинки, қадимда кулги чиқариш одамларни шодлантиришга йўналтирилган. Кулгили ҳикоя, қизиқчиларнинг қадимги илдизлари мифологик эътиқодларга берилган замонга бориб боғланади. Демак, дастлаб эътиқод замирида вужудга келган магик кулги

¹ Пропп В.Я. Фольклор и действительность. М., 1976. С. 191.

² Ўша асар. 185 бет.

яратувчи, оғзаки баён шаклидаги ихчам кулгили ҳикоялар тарихий тараққиёт жараёнида ривож топиб, бадий-танқидий функцияни адо этувчи латифа жанрининг юзага келишида таъсир кўрсатган, аниқроғи тарихий асос вазифасини ўтаган.

БЕШИНЧИ ҚИСМ

5. ЎЗБЕК ХАЛҚ НАҚЛЛАРИНИНГ ЖАНРИЙ БЕЛГИЛАРИ, ҒОЯВИЙ-БАДИИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Нақл атамаси ҳақида

Нақл атамаси Ўрта Осиё халқлари орасида қадимдан мавжуд бўлиб, турли хил маъноларни англатган. Дастлаб фольклорнинг айрим жанрлари шу ном билан юритилган. У адабий жараёнда юз бериб, туркий халқлар маданияти, ахлоқ фалсафаси, тафаккури замирида пайдо бўлган.

Зарбулмасал арабча сўз бўлиб, айбдорни масал билан урмоқ (танкид қилмоқ)ни англатади. Муҳаммад Жобалруди (XVII аср) бу сўзни масал ва тамсилнинг синонимлари сифатида қўллаган, бошқа ўринда уни рамзли ҳикоя маъносида келтирган¹. «Ғиёс ул-лугат»да уни нутқда у ёки бу кўчма маънони ташувчи, деб белгиланган. Ўзбек халқ настрида эса масал нақл аталган. Зарбулмасал дастлаб ёзма адабиётнинг алоҳида жанри бўлган. Кейинчалик у масал атамаси билан юритилган. Нақл рус фольклорида притча. Форс тилида нақл масал, мақол (аллегория)², тожик тилида у эртақ, матал, масални билдиради³, туркман тилида нақл-топишмоқ⁴, қозоқ, қирғиз тилларида метел⁵ юритилади.

Туркий халқлар фольклорида ҳам турли хил жанрларга мансуб асарлар нақл аталган. Айниқса, қадимги ёднома, халқ китоблари, қўлёзмаларда белгиланган эртақ, афсона, ривоят, дoston, мақол, матал ва ҳатто, топишмоқни ҳам нақл аташ ҳоллари учраб туради. Шунинг учун бўлса керак, Озарбайжонда эртақ нақл⁶ деб юритилади. Нақл⁷ оғзаки ҳикояни англатади. Асосан у арабча сўз бўлиб, уч хил маънони билдиради: биринчиси, ҳаракат, кўчиш, яъни кўчма маъноли воқеа ва ҳодисалар шу ном билан аталган. Иккинчиси, воқеани баён қилиш, ҳикоя қилиш; учинчиси, оғзаки

¹ Тилавов Б.Т. Поэтика таджикских народных пословиц и поговорок. М., 1967. С. 260.

² Гафоров М.Н. Персидско-русский словарь. Ташкент, 1974. Т.2. С. 744.

³ Таджикско-русский словарь. М., 1954. С. 219.

⁴ Там же. С. 469.

⁵ Киргизско-русский словарь. М., 1965. С. 550.

⁶ Азербайджанско-русский словарь. М., 1965. С. 260.

⁷ Персидско-русский словарь. М., 1970. С. 105.

насрий турнинг алоҳида жанрлари, кисса, эртак, матал бир бутун ҳолда нақл деб юритилган¹.

Мазкур жанрлар бир-бирига яқин, уларни мажозий маъно, аллегория тенглаштиради. Демак, мажозий маъно нақл, матал, масал, мақол, топишмоқ учун умумий, айна пайтда асосий ва ҳал қилувчи белги. Нақл асосан ҳикматли фикр, ўғитлар мажмуи. Бинобарин, у ҳаётий воқеа ва ҳодисалардан фалсафий умумлашмалар яратиб, мажозий йўл билан ибратли хулқ, муомалани баён этувчи ҳикоя. Демак, нақл ақл, одоб, доноликни улуглаб, англаш ва баҳолаш имконини беради

Ўзбек мумтоз адабиёти ҳамда халқ оғзаки ижоди асарларида ноқил ва нақл атамаси жуда кўп учрайди. Биринчидан, баён этувчи, иккинчиси ҳикоя маъносини англади. Дастлаб, кисса, мақол, эртак, матал, топишмоқ, дostonлар ҳам нақл деб юритилган. Ноқил эса нақл қилувчи Ноқил ўртак олса арзийдиган ахлоқ, одоб нормалари ҳақида ҳикоя қилувчини билдиради.

Нақлий асарлар асосан таълимий-эстетик функцияни адо этади. Шунинг учун ҳам уни «Нақл – кони ақл» деб номланган. Эртак, дoston, мақол, топишмоқлар қадимда бир сўз билан нақл аталган.

Нақл рус адабиётшунослигида «притча» деб юритилади. Притча рус, Европа адабиётининг алоҳида жанри. У - таълимий ўғит ташувчи масалга тенг тушунча, асосий белгиларига кўра масалга ўхшаш, диалектик адабиёт жанри. Уларнинг фарқи масал билан притча терминларини ишлатишда кўринади, бу хил жанрлар ўзаро фарқи билан эмас, балки мазкур сўзларнинг стилистик хусусияти билан ажралади². Тўғри, притча қадимий бўлиб, масал жанрининг ташкил топишида муҳим роль ўйнаган. Бироқ, притча билан масални бир нарса деб таърифлаш тўғри эмас. Притча масал ва ополоғларга яқин, ахлокий маъно ёрқин ифодаланган, ибратомуз характерга эга бўлган мажозий ҳикоядир³. М.Квятковский таърифича, «Притча қадимги адабиёт, фольклорда юз берган ўғит, ибратомуз характердаги диний-таълимий ҳикоя»⁴. Дарҳақиқат, притча энг аввал фольклор жанри сифатида юзага келган ва диний-таълимий малакаларни барпо этишда муҳим восита бўлган.

¹ Арабско-русский словарь. М., 1957.

² Литературная энциклопедия. М., 1935. Т.9. С. 259.

³ Большая советская энциклопедия. 2-ой изд. Т. 34. С. 545.

⁴ Квятковский А. Поэтический словарь. М., 1969. С. 224.

Нақлнинг тарихий илдишлари узоқ замонларга бориб тақалади. Нақл Ўрта Осиё халқлари орасида қадимдан мавжуд бўлиб, оғзаки насрий жанр сифатида шаклланган. Алишер Навоий асарларида келтирилган бир нақл унинг ибтидосидир. Маълумки, дастлаб ўтмишда одил ва оқил шоҳлар халқ эътиборида бўлиб, хурматига сазовор бўлган. Бирок, бетайин, калтабинлари халқ нафратига дучор бўлиб, мажозий образлар тимсолида тавсифланар эди. «Ул балиқлар ҳикоятиким»¹ нақди ана шу онгли муносабатнинг рамзий ифдаси янглиғ юзага келган. Улуғ шоир бетайин шоҳларни ифодалаш, образ яратиш, воқеа ва ҳодисаларни жонлантириш, таъсир кучини ошириш ниятида нақлдан фойдаланган. У шуҳратпараст, ношукур бандаларнинг ғализ, нобоп ҳаракатлари оғир муносабатларга олиб келишини таъкидлаб, фикрни мазкур нақл мисолида тавсифлайди: «Бир тўда балиқлар сув топмокни орзу қиладилар. Унинг таъми, рангини билмоқ истадилар. Бир неча балиқлар «фалон гирдобда бир наҳанг яшар экан, у сув қаердалигини билса керак», - деб равона бўлибдилар. Балиқлар ўша жойга етишгач, сув шундай чайқалдики, бир-биридан йироқлашди, наҳанг балиқларни ютди. Улар сувдан ажралгач, илгари ўзлари сувда эканликларини билдилар»². «Ножўя ўйин, синдирар бўйин» мақоли мазкур мажозий ҳикоянинг синтези сифатида ташкил топган. Бу ўринда ибратли нақл ножўя ҳаракат қилишга мойил калтабин шоҳларни наҳангга ем бўлган балиқларга қиёслайди, ўхшамишни огоҳлантириб, ўхшаган аҳволига тушиб колмасликни тайинлайди. Эҳтиёт бўл! Бемаъни ҳаракат қилиб, сув кидирган балиқларга ўхшаб қолма, деган ўғит чиқаради. Нақл юз берган ноўрин ҳаракатнинг сабабини белгилайди ва панд-насихат қилади. Образлар рамзий маъно касб этган.

Нақлларнинг ўзига хос хусусиятлари

Нақлларни алоҳида жанр сифатида ўрганиш унинг хусусий белгиларини ойдишлаштириш, халқ маданияти, тарихи, турмуш тажрибалари, педагогик қараш, хулқ нормаларини билиш ва ёритиш, шакл-шамойилини аниқлашда зарур аҳамият касб этади.

¹ Навоий асарлари учун қисқача лугат. Тузувчи Ботирбек Ҳасанов. Тошкент, 1993.

² Алишер Навоий. Хамса. 1540-бет.

Нақл – ихчам сюжетли, улуғ мақсад, ўрнак бўладиган ҳаракатни маъқуллаб, ёмон одат оқибатини изоҳлаб, панд-насиҳат қилувчи мажозий ҳикоя.

Нақл ибратли ходиса, ахлоқ нормаларини баҳс услубида ёритади. Табиатдаги барча нарсалар, барча жонзодлар орасида инсон энг комил ва энг улуғ зотдир. Шунинг учун ҳам ҳар бир одам шу юксак номга муносиб бўлиши керак. Мана шу ғоя асарнинг ўзагини ташкил этади¹. Нақллар ҳам мазкур ғоя асосига қурилган. Шунинг учун ҳам ҳар бир нақл намунали хулқ-атворнинг ҳар хил унсурини улуғлаб, ўрнак қилиб кўрсатади ёки ёмонни ярамас, фосиқ сифатида тавсифлаб, эҳтиёт бўл, халқ ғазабига дучор бўлма, деб ўғит чиқаради.

Нақл халқ наср жанри бўлиб, ибратли воқеа ёки ахлоқни насиҳат йўналтирилган объект (инсон) учун ўрнак тарзида ҳикоя қилади. У воқеликни ўзига хос талқин услуби билан ажратиб туради. Бу ҳақда XV аср ўрталарида яшаб ижод этган адабиётшунос олим Атоуллоҳ Хусайний «Бадойиъ ус-санойиъ» асарида нақлнинг ибратли одобни тарғиб этиш услуби ҳақидаги таърифни келтиради: «Нақл улдирким, ўзга бировнинг маъносин олур ва ўзгача бир либосда зоҳир қилур»². Ана шу ўзгача услубни шундай изоҳлаш мумкин. Нақл эзгу ҳаракат, кераксиз ахлоқ, феъл-атворни турмушдан олиб, мажозий персонажга кўчириб, ҳаётга қайтаришда унга бошқача тўн кийдириб тавсифлайди. Масалан, у бирор кимсанинг билатуриб ёқмайдиган овқатни еб қўйиш қилиғини тимсолий маънода тасвирлаб, уни ўз билимига амал қилмаган киши сифатида ифодалайди. Кўринадики, ҳикоя турмушдан олинган ярамас одатнинг эпик қаҳрамонга кўчган ҳолатини ҳикоя қилиб, рамзий маънода акс эттиради. Шундан сўнг у эпик қаҳрамоннинг қаршилиikka учраши, доғда қолишини баён қилиб, ўғит чиқаради, уни реал объектга йўналтириб, ҳаётда ўхшаганни огоҳлантириб, унга нақл этилган айбдор аҳволига тушиб қолмасликни уқтиради. Бундай талқин жанрнинг ўзига хос услуби ҳисобланади.

Айтиш мумкинки, нақл воқеаси тингловчи учун ўрнак вазифасини ўтайди. Нақл қаҳрамонда акс этган комил инсон

¹ Воҳид Зоҳидов. Юксак нафосат ва мангу хикмат обидаси. «Калила ва Димна». Тошкент, 1966. 3-бет.

² Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ ус-санойиъ. Тошкент, 1981. 268-бет.

табиатини кимсаларга қаратиш йўли билан улуғлайди, панд-насихат қилади. Нақллардан бири ҳикоя қилишнинг бу хил йўли билан фаҳм-фаросатсиз кимсаларга ибрат учун нодон киши ҳақидаги бир воқеани шундай ҳикоя қилади: Нақл қилибдурларким, бир киши саҳрода хазина топиб олибди ва ўзига-ўзи: – агар бу хазинани бир ўзим ташисам кўп вақт бекор кетади. Ўзим қийналиб қайтага хафа бўламан, яхшиси, бир неча хизматкор топиб, бир неча уловни кира қилиб, оз муддат ичида хазинанинг ҳаммасини ташиб оламан, дебди.

У худди шундай қилибди. Ўзи хазинанинг тепасида қолиб лаъл ва жавоҳирлар юкланган уловларни уйига юборибди. Лекин юкни уйига олиб кетаётган хийлакор одамлар бойликларни у кишининг уйига эмас. ўз уйларига олиб боришни мақсадга мувофиқ деб билибдилар.

У нодон киши эса ўз манзилига келганда пушаймонликдан бошқа ҳеч нарса тополмабди¹.

Нақл нодон, бефаҳм киши образини ҳаётда учраб турадиган, ўқиб укмаган, билимига амал қилмаган кишиларга салбий нишон қилиб кўрсатади, уларни огоҳлантиради, чала ишнинг оғир оқибатини эслатади, яроқсиз характер, калтабинликни қоралайди.

Нақл воқеаси «қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» қабалида киноя қилади. Баён заминида панд-насихат ётади. Бу белги нақлни оғзаки насрнинг бошқа жанрларидан ажратиб турувчи мезон. Нақл учун эзгулик, ўрناق бўларли ахлоқ нормаларини ташвиқ этиш ёки инкор этишнинг сабабини тушунтириш, насихат қилиш биринчи, унинг эстетик функцияси иккиламчидир.

Нақл айтиш ўрнига кўра фарқ қилади. У хоҳлаган пайтда эмас, ўрни келганда, зарурат туғилганда ҳикоя қилинади, аниқроғи, нақл юз берган ҳодисага муносабат билдириб, воқеа сабабини изоҳлаш, тушунтириш, ўғит чиқариш, ўрناق қилиб кўрсатиш мақсади пайдо бўлгандагина айтилади.

Нақл – у ёки бу инкор этилган ахлокий нуксонни кўрсатиш, уни айб эканини исботлаш учун қўлланган мажозий ҳикоя. Шунинг учун ҳам тингловчи ундан ибрат олади ёки хулоса чиқаради.

¹ Калила ва Димна. Тошкент, 1966. 8-бет.

Нақлнинг воқеа ва ҳодисалари кўчма маъно ташиб, шаклий тузилиши, барқарор, яшовчанлиги билан фарқланади. У реал ҳақиқатни олдиндан кўриб, намунали муносабатдан гап очади. Бу унинг хоссаларидан бири бўлиб, нақлни насрий турнинг бошқа жанрларидан ажратиб туради.

Нақллар мавзуйга кўра ранг-баранг бўлиб, таркибини билимдонлик, тўғрилик, мардлик, тadbиркорлик, донолик ва одиллик, соддалик, беғамлик, лақмалик, дангаса, очкўзлик, худбин, мунофиқликларнинг ҳар бири алоҳида мавзуни ташкил этади.

Нақллар халқ фалсафаси, донолик ва эзгуликни улуғлаб, салбий (ахлоқ) хусусиятнинг зарарли ҳодиса сифатида келиб чиқиш сабабини бадиий акс эттиради.

Тарихийлик нақл жанрининг айрим белгиларини ёритади. Нақл учун маиший ҳаётда юз берган у ёки бу салбий ахлоқ нормалари, тарихий шахслар ҳаётида из қолдирган ўрнак бўларли воқеа ва ҳодисалар объектив манба бўлиб хизмат қилган. Демак, нақллар заминда ҳаётини ҳодисалар ётади. Ноқил ва тингловчи ана шу бўлиши мумкин бўлган воқеликни маъқуллайди, тан олади, бироқ ҳикояни уйдирма деб баҳолайди. Шунинг учун ҳам нақл манбани мажозий образларга асосланиб, ҳаёлий ва ҳаётини уйдирмаларда акс эттирган.

Нақл сюжети ихчам, ягона бир мотив асосига қурилган бўлиб, у доимо бирор хулқ нормалари билан боғлиқ воқеанинг сабаб, натижаси, моҳиятини ҳикоя қилади. Тимсолий образлар нақл мазмунидан келиб чиқаётган мантиққа бўйсунди. Ибратли ҳодиса сюжет тузилишида асосий ва ҳал қилувчи роль ўйнайди. Тимсолий образлар фаолияти ўша, ўрнак бўларли ҳодиса талабидан келиб чиқади. Сюжет асосини бирор камчилик, аянчли ҳодиса ёки доно, намунали фазилат акс этган мотив ташкил этади. У ихчам қурилганлиги, барқарор қатъийлиги, содда, ҳаётини лиги билан фарқланади.

Иштирок этувчи персонажлар тизимини озчилик ташкил этади. Асосан уч хил, ҳаётини ифодаланган образлар фаолият кўрсатади. Бири етакчи эпик қаҳрамон типиди намоён бўлади, қиёфаси етуқ, беками-кўст, тўла-тўқис ифодаланган. Иккинчиси рақиб ва учинчиси ёрдамчи персонажлардир.

Бош қаҳрамон – оқил ва доно. Рақиб ўта айёр, мўлтонини, калтабин, текинхўр, ёвуз сифат тасвирланади. Ёки у айби бор,

камчиликка эга бўлган киши тимсолида ҳаракат қилади. Етакчи қаҳрамон ғалабаси идеални тавсифлайди. У рақибга қарши қўйилади. Зидлантириш салбий объектга қаратилганни огоҳлантиради, нуқсонни бор ҳолатига тушиб қолмасликни уқтиради.

Образлар қиёфаси эртақларда бўлганидек, икки хил, ҳаётда бўлиши мумкин бўлмаган ёки аксинча, бўлиши муқаррар тарзда талқин этилади. Умумлашма образлар муносабати намунали ахлоқ нормаларини аниқлайди ва улуғлайди.

Нақлларда шама қилинган айб ўзини ўзи фош этувчи образ қиёфасида намоён бўлади.

Нақл масал жанрининг ташкил топиши, шаклланишида ҳал қилувчи роль ўйнаган. Ҳар икки жанр бир-бирига яқин, ўзаро ўхшаш томонларга эга. Шунга қарамасдан, ҳар бири ўзига хос хусусий белгилари билан ажралиб туради. Бу белгилар, аввало, персонажлар талқинида маълум бўлади. Форс ва араб олимлари томонидан ёзилган «Қалила ва Димна»нинг кириш сўзида келтирилган «хикоя масал»¹, бошқа бир ўринда «нақл»² аталади. Бундай ҳолат нақл ва масалнинг ўзаро фарқли ҳодисалар эканини таъкидлаб туради.

Нақл ва масал мажозга асосланиши билан ўзаро ўхшашликка эга бўлса ҳамки, персонажлар талқинига кўра фарқланадилар.

Масал тилининг мураккаблиги, мажозий образларнинг характер даражасида тасвирланиши билан ажралиб турса нақл тилининг соддалиги, етакчи образларнинг типиклик даражасида эмаслиги, оддий ва ҳаётийлиги билан бўлакча кўринади.

Образлар тизими ҳар икки жанрда бир хил эмас. Нақлда улар икки ёки учтадан, масалда иккитадан ошмайди. Улар одам, жонсиз нарса, даррандалардан ташкил топган. Образлар инсоний нутқ, муносабатда бўлиб фаолият кўрсатади. Бу жиҳатдан нақл масал жанри билан тенглашади.

Масалда тасодифан, кескин ўзгаришга сабабчи ўрناق ҳодиса олдиндан сезилади. Бу унинг композицион қурилмасида, бир-бирига зид типик характерлар муносабатида ойдинлашади. Кўчма маъно, ибратли воқеалар якуний хулосада, қиссадан ҳиссада

¹ Қалила ва Димна. Тошкент, 1966. 29-бет.

² Ўша асар. 29-бет.

маълум бўлади. Чаённинг «хоҳ яхши, хоҳ ёмон, орқасига найза суқиш одати» уни нобуд этади.

Нақлда эса тасодифий, кескин ўзгаришга сабабчи ҳолат, ўрناق олса арзийдиган одоб олдиндан сезилмайди. Бу унинг сюжет тузилиши, персонажлар муносабатида маълум бўлади. Мажозий маъно, ибратли белги бир бутун ҳикояни юзага келтиради. Маълум бўладигани, нақллар асосан, ибратли воқеа, ахлоқ нормалари ҳақида ҳикоя қилиб, ғоявий мазмунни мажозий образлар муносабатида ойдинлаштиради.

Маълумки, академик И.Ю.Крачковский «Калила ва Димна» масал эмас, рамзий ҳикоя эканини аниқлаб қуйидагиларни ёзади: Ҳайвонлар аниқ бир типни ифодаловчи эмас; ҳикояда мажоз аниқ, ҳаётий воқеаларга бўйсундирилган. Унинг қаҳрамонлари рамзий эмас, ҳаётий персонажлар¹. Я.С.Лурье мазкур фикрни тасдиқлаб, асардаги «арслон ... ҳайвонлар ҳақидаги эпосда доимо шох, бироқ у рамзий эмас, ҳаётий»² деб уқтиради. Шунинг учун бўлса керак. «Калила ва Димна»да мавжуд ҳикоялар кириш сўзда масал аталмаган. Образлар тизими нақл ва масалда ҳам бир хил эмас, бир-биридан фарқ қилади. Масал образлари дарранда, набодот оламидан ташкил топган ва мажозий маъно касб этган. Бу нарса мазкур персонажларнинг ўзаро муносабати, ҳаракатидан маълум бўлади. Ҳикояда гап нобоп ёки ибратли одоб ҳақида боради, персонажлар ижтимоий-маиший муносабатни акс эттиради.

Нақл персонажлари эса типиклик даражасида эмас, асосан оддий ва ҳаётий, кўпроқ мажозий маъно ташийди. Мажоз И.Ю.Крачковский айтганидек, аниқ ва ҳаётий (*баъзан ҳаёлий – К.И.*) ҳодисага бўйсундирилган.

Нақллар шаклий тузилиши, таълимий-эстетик функциясига кўра эртақларга яқин турадилар, бироқ воқеалари мажоз асосига қурилганлиги билан фарқланадилар. Эртақларда ҳайвон персонажлар рамзий маъно беради.

Эртақ воқеаларни сокин, нақл кўтаринки руҳда ҳикоя қилади. Бироқ ноқил нақл айтганда, унинг насиҳат маъносига, эртақчи эса эртақнинг билдириш характерига урғу беради.

¹ Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Т. 2. М.-Л., 1956. С. 441.

² Лурье Я.С. Истоки русской биллетристики. Л., 1970. С. 351.

Нақл ижро вақти, ўрнига кўра эртақлардан фарқланади. Эртақлар дам олиш пайти, иш жараёнида, айниқса узун қиш кечаларида айтилса, нақл суҳбат орасида, ўғит айтишга эҳтиёж сезилганда баён қилинади. Демак, у амалий аҳамият касб этган.

Эртақ воқеалари кенг кўлами, мураккаблиги билан, нақл эса қисқа, оддий ва лўнда ифодаланганлиги билан фарқланади. Нақл ва эртақ персонажлари, ўрнак бўларли воқеа ва ҳодисаларни акс эттириш ҳаёлий ва ҳаётий уйдирмаларга асосланиши билан тенглашадилар.

Нақллар мазмуни, ҳаётдаги ўрни, вазифасига кўра мақолларга яқин туради. Нақл ва мақол суҳбат, мунозара орасида айтилади ва ҳар иккиси ўғитни англатади, энг муҳими, улар мунозарага сабаб бўлган ибратли ёки ярамас ҳодисани аниқлаб, у ёки бу ахлоқий кўникмани инкор этиш ёки аксинча, маъқуллаб тасдиқлаш каби вазифани адо этадилар.

Нақл ва мақол юз берган воқеа сабабини аниқлаб фалсафий хулоса чиқаради, насиҳатомуз ният, ғояларни илгари суради. Бундай ўхшашлик мақолнинг ҳаётий воқеалар синтези ёки нақл заминидан униб чиққанлигини тасдиқлайди.

Нақл ва мақол айбдор персонаж ҳолатини реал кимсаларга қаратиб шама қилади. Ҳар икки жанр тузилиши, хусусан, воқеликни баён этиш услубига кўра бир-биридан фарқланадилар. Мақол ибратли ёки салбий ҳодисани яхлит фикр, ихчам, образли ибораларда лўнда ифодаласа, нақл эпик образлар муносабати мисолида баён этади. Мақол ва нақл юритилаётган баҳснинг хулосаси янглиғ намоён бўладилар.

Ривоят нақл эмас. Унинг сюжети оддий, ҳаётий ва баён шаклида бўлиб, образ ва воқеалар тарихий шахс ва тарихий ҳодисалардан ташкил топган, у асосан, ахборот вазифасини бажаради. Нақл сюжети нисбатан мураккаб, образлар тизими ҳаёлий ва ҳаётий бўлиб, таълимий-эстетик функцияни адо этади.

Хуллас, юқорида аниқланган нақл белгилари унинг ўзига хос хусусиятини тайин этиб, мустақил жанр эканини тасдиқлайди.

Нақл жанрининг мавзу хилма-хиллиги

Нақллар ўзбек халқининг қадимий маданияти, дунёқараши ва маънавият тарихини ёритишда зарур аҳамият касб этади. Нақллар

шу кунга қадар тўплаб, алоҳида китоб шаклида нашр этирилган эмас. Қатор нақллар фольклор тўпламлари, халқ китоблари, тарихий манбалар, Алишер Навоий, Бобур асарларида, шунингдек, қадимги манбалар орқали бизгача етиб келган. Ҳинд халқининг «Панчататра» номи билан машҳур асари, араб тилида чоп этилган «Калила ва Димна» масалчиликнинг Шарқда машҳур, энг эътиборли намунаси ҳисобланади. Масал ёзма адабиётнинг алоҳида жанри бўлиб, мустақкам илдизини нақл, эртак, мақоллардан олиб, ривож топган, шаклланган. Нақл ва масаллар ўз навбатида «Синдобонома», «Қобуснома» Саъдий Шерозийнинг «Гулистон ва Бўстон» сингари дидактик асарларнинг вужудга келишини таъминлаган.

Нақл жанрининг генезиси, юзага келишида, икки манба ҳал қилувчи роль ўйнаган. Биринчиси халқнинг ҳаёт тажрибалари, доно фалсафаси, иккинчиси юқорида номи келтирилган шу кунгача маълум ва машҳур ҳинд халқ китоблари таржималари, ўзбек халқ эртаклари, мақолларидир. Пайдо бўлган нақлларнинг турли хил шакл ва мазмун касб этган намуналари халқнинг маънавий қиёфасини тиклаш, баркамоллигини оширишда алоҳида аҳамият касб этган. Ана шу нақлларнинг мавзу йўналиши ранг-баранг бўлиб, шаклий тузилиши эртак, ривоят, мақолларга ўхшаб кетади, баъзан улар қоришиқ ҳолда келади. Шунга кўра мазкур нақлларни шаклий тузилиши эътибори билан тасниф этишни лозим топдик. Нақллар икки хил кўринишга эга. Бири, синкретик нақллар ва иккинчиси, соф нақллар.

5.1. СИНКРЕТИК НАҚЛЛАР: ПОЭТИК ТАБИАТИ ВА АКС ЭТТИРИШ МЕЗОНЛАРИ

Ўзбек халқ нақллари эртак, афсона, ривоят, мақолларнинг ўзаро яқин муносабати, таъсир жараёнида юзага келган. Бу хил нақллар ўзида насрий жанрларга хос белги, хусусият, анъанавий формулаларни ташийди, сюжет тузилиши нисбатан қисқа, баъзан мураккаб, ҳажман йирик, воқеа ва ҳодисалар талқини ҳаёлий ва ҳаётий уйдирмаларга асосланади. Унинг мажозий маъноси ўғит ташувчи тўқнашувлар давомида маълум бўла боради.

Конфликт ақлий тўқнашувга асосланади, таълимий-маиший маъно ташиб ечими зийрак, доноликнинг натижаси сифатида ташкил топган.

Бу хил нақлларда эртақлар таъсири кучли, ўзига хос хусусиятлар, фантастика, тилсим намуналари, инсоний нутқда сўзлашувчи ҳайвон, персонажлар, тимсолий образлар учраб туради. Ҳар бирининг ўрнак бўларли хусусиятлари қоришиқ ҳолда келса ҳамки, нақл услубига тенг бўла олмайди, балки улар воқеаларни жонлантиради, ҳаёлий тус бериб, натижанинг ҳаётий, ғайритабиий ҳолатда юз беришини таъминлайди, ниҳоят бадийлик даражасини оширади. Нақлда ўзига хос образ яратиш, уни бадий тасвир воситаларида талқин этиш, хусусан ўғит ташиш, панд-насихат қилиш услуби кучли, сезиларлидир. У «Илон бузғон», «Тўти ҳикояси», «Тулки билан кийик», «Ўғривой билан тўғривой» нақлларида алоҳида аҳамият касб этади. Бу хусусият ахлоқ нормаларини ёритади, ўрнак бўларли намуналарини белгилайди, аниқ ва ёрқин кўрсатади. Шунга қарамадан, бу хил нақллар ўзига хос табиати, таълимий-эстетик функцияси, воқеа ва ҳодисаларнинг ўтган замонга йўналганлиги, сюжетнинг сеҳрли эртақларга хос бошлама - зачини билан ажралиб туради. Воқеалар аниқ ва ноаниқ замонда юз беради. Бошлама образларни характерлайди. Хусусан, тўғрилиқ ва эгрилик, адолат ва разолат, донолик, калтабинлик, меҳнатсеварлик, ишёқмаслик каби ахлоқ нормаларини ташиган тимсолий образларни бир-бирига зид кўяди. Бу ҳодиса борада «Яхшилик билан ёмонлик», «Айёр билан содда», «Чолнинг кенжа ўғли» нақлларида аниқ кўзга ташланади ва у ўғит чиқаришда етакчилик қилади. Нақлларда ифодаланган яхшилик ёмонлик, эгрилик ва тўғрилиқ, ва содалик ва айёрлик каби шартли, ўрнак учун қўлланган умумлашма образлар эзгулик ва ёвузликнинг образли ифодаси янглиғ ҳаракат қилади, ибратли ахлоқ намуналарини белгилайди. Образларнинг бири етакчи, иккинчиси рақиб персонаж, учинчиси ёрдамчи сифатида фаолият кўрсатади. Қарама-қарши образларнинг ўзаро муносабати ақлий тортишув асосига қурилган, ижтимоий дидактик маъно касб этган. Бир-бирига зид қўйилган Тўғривой (Яхшивой, соддавой) йўлда Эгривой (Айёрвой) билан дўстлашибди. Бирок, Эгривой Тўғривойни алдаб, қийин аҳволга солиб кўяди, кейин ўзи шу ҳолатга тушади. Тўқнашувда сири ошкор рақибнинг оғир вазиятда қолиши, энг

муҳими, унинг инкор этилган хулқи, муносабат кишиларни огоҳлантириб, ўғит чиқаради.

Синкретик нақлларнинг ривоят заминада юзага келган яна бир намунаси “Йил номлари” аталади. Дастлаб нақлга асос бўлган ривоятни келтирамиз, кейин хулоса чиқарамиз. Айтишларича, Турк хоқонларидан бири йилларни аниқлаш мақсадида ўн икки йилга ном берган. У ўз одамларига ҳайвонларни дарё томон ҳайдашни буюрган ва қайси ҳайвон сувдан биринчи бўлиб ўтса, йилнинг биринчисини ўша ҳайвон номи билан атамоқчи бўлган. Дарёдан биринчи бўлиб, сичқон ўтган. Биринчи йил сичқон деб аталган, кейин сигир, йўлбарс, куён, тимсоҳ, илон, от, қўй, маймун, товуқ, ит, тўнғиз ўтган. Уларнинг ҳар бири бир йил учун ном бўлиб қолди¹. Ривоят тингловчида ишонч туғдиради. Чунки сюжет воқеалари ҳаётий, айни пайтда мучал йили номларининг пайдо бўлиш сабабини белгиламақда. Ривоятда ўрناق бўладиган ахлоқий нормани тарғиб этиш ёки инкор этиш, ўғит чиқаришга ишора йўқ, кўчма маъно мажозийлик сезилмайди. Ана шу ривоятнинг ўн аср кейин ёзиб олинган намунаси эса тамоман бошқача, шакл ва маъноси бутунлай ўзгарган. Аниқроқ қилиб айтганда, ривоят тарихий тараққиёт, эволюция жараёнида ўзгариб, мажозий маъно англатувчи ўғит ташувчи нақлга айланган. Энди мазкур ривоятнинг нақлга айланган намунасини келтирамиз: «Мучалнинг бир йилини бир ҳайвоннинг номи билан атамоқ ниятида ҳамма ҳайвонларни бир ерга чақирибдилар. Қайси ҳайвон кўзга биринчи кўринса, мучалнинг биринчи йили ўшанинг номи билан аталади, деб шарт қўйибдилар. Шунда туя бўйига ишониб, бамайлихотир келаверибди. Сичқон қарасаки, ҳайвонларнинг оёғи остида кўринмай қолиб кетаяпти. У югуриб бориб туянинг бошига чиқиб, қаққайиб туриб олибди. Натижада кўзга биринчи бўлиб сичқон кўринибди. Шундан кейин ўн икки йиллик мучалнинг биринчи йили сичқон номи билан аталибди. Қолган йиллар бирин-кетин кўзга кўринган ҳайвонларнинг номлари билан аталибди. «Туя эса йилдан қуруқ қолибди»². Нақлда ҳикоя воқеалари жонлантирилган, мажозий маъно касб этган. Бу нарса сюжет воқеаларининг насихатомуз маъно ифодалашига сабабчи бўлган. Нақл туя

¹ Махмуд Кошғарий Девону луғатит турк. 1-том. Тошкент, 1963. 330-333-бетлар.

² Туркестанские ведомости. 4 февраля 1875 г. Записки Восточн. Отд. Императ. Русского археологического общества. 5 том. Вып.2-4. СПб., 1891. С. 322.

мисолида ўз-ўзига махлиё, лоқайд, бамайлихотир кимсаларни огоҳлантиради. Уларни туя аҳволига тушиб қолмасликка даъват этади. У қиссадан ҳисса қисмида «Бўйига ишонган туя йилдан курук қолибди» деган ибратли ўғитни илгари суради. Ривоятнинг кейинги варианты рамзий ҳикоя-нақлга айланган. Ривоят содда, курук баёндан иборат бўлиб, персонажлар жонсиз. Унинг кейинги нақлий формаси мажозийлик касб этган, бадийлаштирилган, персонажлари жонлантирилган, аниқ ва ёрқин ифодаланган. Унинг ривоят шакли ахборот функциясини адо этса, нақлий шакли таълимий-эстетик функцияни бажаради. Ривоятда ҳаётий воқеалар, нақлда ҳаёлий ва ҳаётий воқеалар устунлик қилади. Шунинг учун ҳам ривоят воқеалари тингловчида ишонч уйғотади. Нақл воқеалари аксинча, тингловчи унга ҳаёлий уйдирма, деб муносабат билдиради. Сюжет воқеалари дидактик маъно ташувчи ситуациялар асосига қурилган. Булар нақлий шаклнинг кейинги ҳодиса эканини исботлайди. Шунга қарамасдан, ҳар икки жанр ҳам мучал йили номларининг юзага келишига сабабчи ҳодисаларни белгилашга қаратилган. Нақлда донолик маъқулланиб, худбинлик қораланган. Сичқон рақиб персонаж сифатида фаолият кўрсатган.

Нақллар кишиларни эгри йўлдан қайтариш, огоҳлантириш, тўғри йўлга солиш мақсадида айтилган. Масалан, «Уч оғайни ботирлар»даги «Тўти ҳикояси» аслида нақл бўлиб, эртак ичида, ўринли жойда қўлланган. Кенжа ухлаб ётган шоҳ ёнидаги чақиш учун ҳозирланаётган илонни кўради ва чопиб ўлдиради. У қиличини артаётганда, шоҳ уйғонади, кўнглига ёмон фикр келади. Ҳасадгўй вазир пайтдан фойдаланиб, «У сизни ўлдирмоқчи бўлган», - деб, шоҳ шубҳасини оширади. Ботир зиндонга солинади. Шоҳ бир куни ундан: «Қай кўнгил билан мени ўлдирмоқчи бўлдингиз»¹, - деб сўрабди. Ана шу сўроқ шоҳ шубҳасини оидинлаштириш учун нақл талаб қилади. Нақл ботирнинг намунали муносабатини улуғлаб гуноҳкор эмаслигини тасдиқлаб, ҳақиқий айбдорни аниқлайди. Кенжа ботир фурсатни бой бермай, юқорида номи келтирилган нақлни айтиб беради. Ҳикояни эшитган шоҳ ўз саволига жавоб топади. Рамзий маъно ташиган тўтининг бесабаб ўлими, тимсолий маъно ташиб, кенжанинг сабабсиз зиндонга тушишини англатади. Нақл рақиб, вазирнинг гапи билан

¹ Ўзбек халқ эртаклари. Тошкент, 1960. Икки томлик. 1-том. 123-бет.

бажарилган ишнинг ёмон оқибатини уқтиради ва реал шохларни оғохлантиради, олдин масалани ўрганиб кейин ҳукм чиқариш лозим, деган ўғитни илгари суради.

Эртақ таркибида келган бу нақл асарнинг ғоявий мазмунини белгилаган.

Бошқа бир нақл асосида ётган панд-насихат образлар нутки, ҳаракат муносабатида ойдинлашади. «Етти ўлчаб бир кес» мақолига амал қилмаганнинг нобоп одатини жарга сакрашдан олдин қайтиб чиқишни ўйламаган кийикка ўхшатади: «Тоғда юрган кийик пастга, булоққа ўзини ташлабди. Сув ичиб атрофга қараса, чуқурликда турган эмиш. Сакраб чуқурликдан чиқа олмабди. Буни кузатиб турган тулки кулибди:

-Нима учун кулаяпсан? – дебди кийик. Тулки:

-Бу чуқурга тушишдан аввал, қандай қилиб ундан чиқиш керак эканлигини ўйлаш керак эди, - деган экан¹.

Бу воқеа «Ўйламай урушмоқ мияга тўқмоқ» билан тенг ҳодиса. Уни ноқил ўхшамишга йўналтириб, киноя қилади, хушёрликка даъват этиб, олдин натижани англаш керак, деган тушунчани уқтиради. Тулки доно, кийик калтабин тимсоли сифатида тавсифланган. У бефаҳмни инкор этиб, эҳтиёткорни улуглайди, «Ўй ўйласанг кенг ўйла, олди-кетин тенг ўйла» мақоли ўғитни таъкидлаб, зийраклик унутилса, кийик ҳолига тушиш ҳеч гап эмаслигини уқтиради. Кўринадики, калта ўйлашни инкор этиш нақл асосини ташкил этган. Ноқил ва тингловчи нақл воқеасини хаёлий билиб муносабатда бўлган ва уни хаётий уйдирмаларда акс эттирган. Нақл мазмунидан келиб чиқадиган дидактик ғоя, ўғит шартли, айни пайтда мажозий маъно ташувчи персонажлар муносабати, мажозий воқеалар замирида ташкил топган.

Бойликка хирс қуйиш нақлларда салбий ҳодиса ва у фольклорга хос умумлашма образлар мисолида нақл этилган. Бу нарса бир нақлда биратўла бойимоқчи бўлган киши ҳаракатида ифодаланган. Мазкур персонаж иштирок этган сюжет воқеалари киноя услубида ҳикоя қилинган. «Илон бузғон» нақли асосини мазкур одат ташкил этади. «Камбағал ғорда аждаҳони кўриб, унинг олдига бир тоғорада сут келтиради. Аждар сутни ичиб тоғорага тилла ташлабди. Шу тарика камбағал ҳар куни тоғорада сут келтириб қўядиган бўлибди.

¹Ўзбек халқ эртақлари. Олмос ботир. Тошкент, 1976. 3-бет.

Аждар эса биттадан тилла ташлай берибди. Камбағал бойибди. Шундан сўнг унинг ноқобил ўгли воқеани пайқаб, билиб олибди. Биратўла бойиш мақсадида ғорга сут куйиб, нарироқда қилич яланғочлаб бекинибди. Аждаҳо ғордан чиқиб, сутни домига тортибди... Йигит унга қилич солибди. Қилич аждаҳонинг думига тегибди. Ғазабга келган аждаҳо йигитга заҳар сочиб ўлдирибди. Аҳволни кўрган камбағал чол аждарга қараб: бўлган иш бўлди, алоқамизни яхшилашлик, дебди. Аждаҳо: ўртамизда дўстлик бўлиши мумкин эмас; сен мени кўрганингда ўлган ўғлинг эсингга тушади. Мен сени кўрганимда, кесилган думим эсимга тушади. Энди, дўстлик эшиги ёпилди, дебди¹. Нақл воқеаси ўрناق бўларли ҳодиса, «Беш кўл оғизга сиғмас» мақолига амал қилмаган баъзи кимсаларнинг бойликка хирс қўйиш одатига киноя тарзида тавсифланган. Бу билан у инкор этилган одат оқибатини таъкидлаб, кишиларни огоҳ этади, акс ҳолда очкўз ўғил аҳволига тушиб қолиш мумкинлигини уқтиради ва «беш кўл оғиз йиртишини шама қилади. Нақл «очкўзлик офат келтиради» деган насиҳатомуз ғояни илгари суради ва уни икки хил қарама-қарши ахлоқ нормаларини ифодаловчи тимсолий образлар тўқнашуви мисолида акс эттирган. Бойликка хирс қўйиш каби зарарли одат нақл асосини ташкил этган ва у ўзига хос образлар мисолида акс эттирилган.

Нақл экспозицияси қисқа ва содда бўлиб, воқеанинг ўрни, шарт-шароити, қаҳрамон табиати, вазифаси, рақиб персонаж ҳақида маълумот беради. Унинг бошламаси «нақл қилибдурларким», «ҳикоя қилишларича», «айтишларича» каби анъанавий кириш билан бошланади. Воқеалар кўтаринки руҳда давом этади.

Тугун кутилмаганда юз беради. У воқеалар ҳаракатини бошловчи восита, сюжетнинг таркибий қисми, ниҳоят, ўғит ташувчи ҳодиса сабабини аниқлаб беради.

Ечим тугун натижаси сифатида пайдо бўлади, у хайрли, гоҳо кўнгилисиз кечади, ўғит чиқаради. Нақлларда конфликт маиший маъно касб этади ва у воқеалар оқимида, фавқулудда содир бўлади. Унинг ечими тасодифан юз беради. Конфликт давом этаётган ходисаларнинг кескин ўзгаришида воқе бўлади. У етакчи қаҳрамон билан рақиб персонаж ўртасида кечади ва бирининг оқил,

¹ А.Ирисов. Абу Али ибн Сино. Тошкент, 1960. 70-бет.

донолиги, иккинчисининг сергак, эҳтиёткор эмаслиги, учинчисининг ёвуз, фосиқ эканлигини аниқлаб беради. Уч хил персонажни белгилаш юқорида таъкидланган нақл услубидан келиб чиқади. Кўмакчи образлар муҳокама қилиниши лозим бўлган ахлоқий норманинг у ёки бу томонини ёритишда ёрдам беради. Образлар талқини содда, қисқа, айти пайтда аниқ ифодаланган, бир-бирига қарши қўйилган хусусиятлар бўрттирилган. Бундай талқин идеал одоб ёки ёмон ахлоқни ёритади ва ўғит чиқаради.

Нақллар ибратли хулқ ҳақидаги тушунчаларга жавоб бермоққа ёки мисоллар ёрдамида тасдиқламоққа, айти пайтда ноқобилни инкор этмоққа ҳаракат қилиб, тингловчининг ахлоқий норма ҳақидаги фикр, хоҳишини қондиради, у ёки бу ҳаракатни аввал ўйлаб, кейин бажаришга даъват этади.

Бу хил нақллар маъноси ранг-баранг бўлиб, асосан икки мавзу ёритилади: бирида билимдон, тўғри, покиза, мард, тадбиркор, доно, адолатпарвар кишилар улуғланади. Иккинчисида содда, лақма, очкўз, худбин, мунофик, дангаса, калтафаҳм, билимига амал қилмаган кимсалар рад этилади. Ҳар икки мавзунини мажозий маъно ташувчи воқеа ва ҳодисалар ташкил этади.

Демак, нақллар амалий аҳамияти билан ажралиб туради. Улар ақл билан иш юритиш, доимо сезгир, фавқуллодда ҳодисаларга тайёр туриш, зийрак, ҳушёрликни бой бермай, сергак, фаол бўлиш, теран фикрлашга даъват этади.

«Бахт, давлат, ақл мунозараси» номли нақл обрў орттиришда зарур воситани аниқлайди. Унда шартли персонажларнинг ўзаро муносабати, тортишув масалани аниқлаш, белгилаш имконини беради. Нақлда бахт, давлат, ақл жонлантирилган, тимсол сифатида тавсифланган. «Бир доно йигит подшонинг гўзал қизига уйланибди. Тўйдан сўнг «бахт, давлат, ақл ўзаро баҳсга киришибди. Бахт:

-Бу йигит обрўга фақат мен туфайли эришди, дебди. Шунда давлат:

-Йўқ, бу йигитнинг шуҳрат топишига мен сабабчи, дебди.

Шунда ақл:

-Бу йигит ақлли, шу ақл-фаросати билан давлатманд, бахтли бўлди, дебди.

Давлат ва бахт ўз фикрларида қолиб, ақл айтганини маъқул кўришмабди. Шунда ақл йигитни ташлаб чиқибди. Шу бугун йигит қиз билан кўшиладиган кун экан. Қиз қараса, йигит ўзгариб,

бепарво ҳукиздеқ ўтирганмиш. Шоҳ воқеани эшитиб, йигитни ақлсизликда айблаб ўлимга буюрибди. Бахт билан давлат йигитни қутқариш учун чора тополмабди. Шунда ақл ёрдамга келибди. Йигит қараса, дор тагида турган эмиш. Қутилишга чора излаб шоҳга: шоҳим, кизингизга муҳаббатим абадий. Сизни улуғ тутиб, хурмат қилганимдан бир қўнлик нафсимни тийган эдим, - дебди. Шоҳ йигитни озод қилибди¹.

Никоҳ, қўшилиш кечаси, шоҳ буйруғи, жаллод фаолиятини ҳикоя қилувчи анъанавий мотивлар нақл асосини ташкил этиб обрў учун зарур ибрат бўларли воситани белгиланган. У шуҳратни бахт, давлат билан боғлашни инкор этади, огоҳлантиради, шартли персонажлар (бахт, давлат) га насиҳат қилади. Ҳар қандай мушкул вазиятдан пул, бойлик эмас, ақл-идрок қутқаради, деган ўғитни илгари суради. Нақл обрў орттириш, шуҳрат топиш учун ақл-идрок керак эканлигини исботлайди. Давлат ўткинчи, ақл- идрок ҳал қилувчи ҳодиса. Шунинг учун доимо ақл билан иш юритишни маслаҳат беради.

Баҳса тимсолий образлар контраст қўйилади. Бу усул аввало, маънавий қиёфани ёритади, мантиқий хулоса чиқариб, идеал ғояларнинг келиб чиқишига имкон беради. Нақл оқил йигитни улуғлаб, уни объект томон ибратли, ҳикматли ҳодиса сифатида йўналтирган.

Икки хил шартли образни бир-бирига қарши қуйиш усули «Эгри билан тўғри» эртақ-нақлда ёрқин ифодаланган. Юзага келган мажозий ҳодисалар эгрининг бадфеъл, бахил ва разил эканини ёритар экан, нақл шу типдаги кимсалардан огоҳ бўлишни тайинлайди. Шунингдек, тўғри кимсани оқибатли, меҳрибон, адолатга содиқлигини ёритиб, ундан ибрат олишга чақиради, Айни пайтда, «ҳийла, диёнат дарахтининг меваси мусибат, фалокатдир» деган ўғитни илгари суради.

Баъзи нақл воқеалари нутқ мотиви асосига қурилган. У савол-жавоб шаклида намоён бўлиб, у ёки бу персонаж қиёфасини белгилаш, уни ўрناق бўларли ҳодиса сифатида ёритиш учун имкон яратади. Подшо шоирга: мендан нима тиласанг, айтабер, бераман, дебди. Шоир: чаманда булбул тилайман, сиздан қирқта ўғил сўрайман, дебди. Шоҳ уни тўхтатиб: шошма, сўра десам, ҳар

¹ Шахсий архив. 1-дафтар.

сўраганда қирқта ўғил сўрайсан. Мен худоми? дебди. Шоир: бўлмаса таксир, «тила» деманг, дебди¹. Нақлда бир-бирига зид қўйилган воқеалар ақлий тўқнашувни ташкил этган. У шоҳнинг ўта мактанчоқ, шоирнинг доно, сўзамол хислатини ёритади, Айни пайтда, у таълимий дидактик маъно ташиб, «Аввал ўйла, кейин сўйла» мақолига амал қилиш лозимлигини насиҳат қилади. Акс ҳолда мактанчоқ шоҳ ҳолатига тушиб қолиш ҳеч гап эмас. Нақл нутқ мотиви асосига қурилган.

Нақл баъзан мақол асосида келиб чиқади ёки аксинча. Ҳар иккиси таълимий-эстетик функцияни адо этади. «Ҳар ким этса ўзига» нақлида «Бир подшо бўзчи кампирни йўқ қилиш пайига тушади ва унга бир коса захарланган ош юборади. Кампир «ҳар ким этса ўзига» деб ошни олиб сўрига қўяди ва бўзини тўқийверади. Ошни ишни тугатгач емоқчи бўлади. Шоҳнинг икки ўғли ўқишдан чикиб кампирниқига кириб сув сўрашади. Сувдан ичиб бўлгач, сўридаги ошни сўраб олиб ейишади. Захарли ош икки болани нобуд қилади. Буни кўрган шоҳ доғда қолади»². Нақл ҳаракат мотиви асосига қурилган, ибрат бўларли воқеа доғда қолган шоҳ мисолида тавсифланган. Рақиб персонаж (шоҳ) нинг ёмон қилиғи нияти бузуқ шоҳларни огоҳ этади. «Ёмон тиртиқ қилар, бутунни йиртиқ қилар» мақоли мазкур мудҳиш воқеадан келиб чиқадиган ўғитни англатади. Бу насиҳат золим шоҳларга қаратилган бўлиб, «Ҳар ким қилса ўзига»нинг мантиқий хулосасини ташкил этган. Шунингдек, ҳаракат мотиви замирига қурилган «Кўр билан шол» нақли характерлидир. Фалокат босиб ҳамма қишлоқдан қочиб кетибди. Фақат кўр билан шол қолибди. Шол кўрга: мен юришдан ожизман, лекин тўғри йўл кўрсатишга қодирман. Сен эса йўл кўрсатишга ожизсан-у, йўл юришга қодирсан. Мумкин бўлса, мени опичлаб олсанг, мен йўл кўрсатсам, икковимиз биргаликда ҳалокатдан қутилсак, дебди. Кўр шолнинг айтганига рози бўлибди-да, уни опичиб олибди. Шол йўл кўрсатиб, кетаверибди. Улар ҳалокатдан қутилибдилар. «Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар» деб шуни айтадиларда³. Нақл дидактик маъно ташувчи мазкур воқеани тингловчига ўрناк сифатида йўналтирган.

¹ Ўзбек халқ эртаклари. Олтин олма. Тошкент, 1976. 328-бет.

² Ҳоразм эртаклари. Тошкент, 1961. 5-бет.

³ Ўзбек халқ эртаклари. Олтин олма. 34-бет.

Панд-насихат мақол мисолида умумлаштирилган. У ҳар қандай вазиятда бир бўлиш шартдир, деган ўғитни ташвиқ этган.

Сюжет ҳаракат мотив асосига қурилган бўлиб, ўғитни аниқ ифодалайди.

5.2. СОФ НАҚЛЛАР: АСОСИЙ ФУНКЦИЯСИ, БАҲОЛАШ МЕЪЁРЛАРИ

Бу хил нақлларда эртақ анъаналари, мотив, бошлама, тугаллама деярли учрамайди. Сюжет асосини ташкил этган уйдирмали воқеалар мажозий маъно касб этиб, намунали фазилат ёки инкор этилган хислат ҳақида фикр юритади. Ҳар бирида қарама-қарши ахлоқ, одобни ташиган умумлашма образлар фаолият кўрсатади. Мажозий воқеалар асосига қурилган «Шоҳ билан қул», «Хазина топган киши», «Сулаймоннинг қарори», «Одам одам билан тирик», «Кийик билан тулки», «Икки қарға», «Сув излаган балиқлар» соф нақллар гуруҳини ташкил этади. Ўғит соф нақлларда аниқ ва тўлиқ ифодаланган. Ҳикоя қиссадан ҳисса чиқаради, панд-насихат қилади. Бу хил нақлларда асосан рақиб эмас, ўз-ўзини фош этувчи персонажлар фаолият кўрсатади.

Одиллик ва ҳолисона иш юритиш, киши ахлоқини безайдиган улуғ хусусиятдир. «Подшоҳ билан қул» аталган қадимий нақл ана шу эътиборли ахлоқ нормаларини шакллантириш, тарбиялашда алоҳида аҳамият касб этади. «Сахий подшони халқ ҳурмат қилади. Унинг бир кули бор эди. Хизмат даражаси баковуллик эди. Қуллардан бир куни овқат вақтида, подшоҳнинг иштаҳаси яхши бўлиб турганда, фалокат босиб, бир тош қулнинг оёғига урилди. Шунда у иссиқ ошни подшоҳ бошига тўкиб юборди. Одамлар: подшоҳ энди уни ўлдиради. Гуноҳига лойиқ жазо шудиро дейишди. Шоҳ эса қулнинг хафалигини кўриб кечирди, озод қилиб юборди. Вазир:

-Эй, сахийликда беғараз шоҳ: унга тигдан бошқа нарса лойиқ эмас эди-ку. Шоҳ эса завқланди, лутф билан деди:

Жижолатнинг ўзи уни ўлдириб бўлди. Ҳеч ким ўлган ўликни бошқатдан ўлдирмаган, бошига эса жазо тигини тортмаган», дебди.

Шоҳ юз берган воқеа сабабини аниқлаб, тўғри хулоса чиқаради, ибратомуз муносабатни кўрсатади. У доно, тадбиркор, айти пайтда одил ва оқил, инсонпарвар киши. У буйруқ чиқаришда шошмайди,

масалани обдон ўрганади, билади, тагига етиб англаб олгач, ҳукм чиқаради. Шоҳ доимо хушёр. Нақл асосини ана шу марказий образнинг ўрнак бўларли ақли, одиллик фазилати ташкил этган. Соҳибга содиқ қулнинг ўзига ортикча баҳо бериб, мақтовларга махлиё бўлиши, тошни кўрмай қоқилиши эҳтиёткор, зийрак эмаслигидан нишона. Бу хусусият унинг айбини белгилайди, ўғит доимо хушёр бўлиш, ҳодисаларни эътибор билан кузатишга ундайди. Асарнинг мазмун-моҳиятини ташкил этган одил ва адолат ҳақидаги воқеа ҳақиқатни англаб етган шоҳ ҳукмига амал қилади.

Ҳукм шоҳ табиати, ажойиб хусусияти, юксак фазилатини белгилайди.

Нақл огоҳлик ва эҳтиёткорликни маъқуллаб, панд-насихат қилади. Дарҳақиқат, «Зийракнинг ақли тош ёрар». Нақлларда тўғрилиқ билан эгрилик, адолат билан хиёнат, донолик билан калтабинлик, эҳтиёткор билан лоқайдлик бир-бирига қарши қўйилган. Бадфеъл, бахил, разил, олчок, қаллоб кимсалар инкор этилиб, ҳаёли, меҳрибон, одил ва софдил кишилар улуғланади. Нақл тортишувга сабаб ҳодиса, лоқайд, беписандни қоралаб, хушёр, адолатпарварни ташвиқ этади.

Соф нақллар нисбатан кейин, феодал жамияти босқичларида пайдо бўлиб, шаклланган, воқеа ва ҳодисалар ҳаётий тасвирланган.

Баъзи нақллар статик мотив асосига қурилган бўлиб, ўғитни яхлитлаштиради. Мазкур мотив қўлланганда, сюжет воқеалари ҳаракатсиз, турғун ҳолатда кечади ва нақл ташиган ўғитни изоҳлаб тасдиқлайди. Бу ўринда «Бугунги жаҳлингни эртага қўй» нақли характерлидир. «Бир ўтинчи икки тангага бир оғиз сўз сотиб олади. У бошқа шаҳарга бориб, ўн беш йил туриб қолади. Қайтгач, уйга киришдан олдин унинг дарчасидан мўралайди. Қараса, хотини бир суксурдек йигитга чой қуйиб бераётган эмиш. Ўтинчининг қони қайнаб, мен кетгандан кейин хотиним йигитларни уйга олиб келадиган бўлибди» деб, ҳозир уйга кириб иккаласининг бошини танасидан жудо қиламан, дебди. Шу пайт икки тангага сотиб олган бир оғиз сўзи «Бугунги жаҳлингни эртага қўй» эсига тушибди. У туйнукдан қулоқ солибди. Йигит сўз бошлабди: Ойи, дадам кетганларида мен неча яшар эдим». Буни эшитган ўтинчи хурсанд

бўлиб, «Икки тангага олган бир оғиз сўзим қирқ минг тиллолик фойда берди, дебди»¹.

Турғун ҳолатни ифода этган мазкур мотив «Бугунги жаҳлингни эртага кўй», «Жаҳл келганда ақл кетар», «Жаҳл дориси – сукут» каби мақоллар асосида юзага келган. Нақл ўғитни жаҳл устида қайнаш одатига мойил кимсаларга панд-насихат қилади. «Жаҳл – жохил қуроли» деб уқтиради. «Жаҳлни кечиктирган ютар»ни илгари суради. Мазкур нақл ана шу ҳаёт ҳақиқати заминида ташкил топган ва уни объектга ўрнак сифатида йўналтирган.

Соф нақллар *мажозга асосланиши, ихчам, соддалиги, воқеаларни ишончли талқини билан ажралиб туради. Соф нақлларда панд-насихат ва ўғит шартли, рамзий образлар нутқида аён бўлади. Бу борада «икки қарға» нақли ўринли, эътиборли мисол бўла олади.

Нақл жанрининг ҳаётдан олиб ўзлаштирган мажозий образлар мисолида акс эттирган ва инкор этилган салбий ахлоқ нормаларидан бири текинтомоқлик, айёрликдир. Айб аталган бу одат бежиз тилга олинмаган, нақлга солинмаган.

Нақл бу ҳодисани рамзий образлар мисолида шундай ҳикоя қилади. «Бир ўрмонда икки қарға яшар экан. Улар овқат топишга эриниб, ҳийла қилишибди: Мен ҳийла ўйладим, дебди биринчи қарға. Агар ўша ҳийлани ишлатсак, биз текин овқатланиб ётаверамиз, дебди. Қарға гапини давом эттириб, биз бирор қуш уясига борамиз, бир-биримизнинг патимизни юламиз, шунда полопон қушчалар бўлиб қоламиз. Кейин қуш уясидаги тухумларни олиб ташлаб, ўзимиз ўтирамиз. Она қуш келиб, «болаларим тухумдан чиқибди» деб бизни овқатлантираверади, дебди. Иккинчи қарға: майли, дебди. Кейин икки қарға бир қуш инига бориб, бир-бировининг патларини обдон юлишибди, қип-қизил гўшт бўлиб қолишибди. Индаги тухумларни олиб ташлаб, ўрнига ўзлари ўтиришибди. Ўз уясига келган она қуш ота қушга: Мана, болаларимиз ҳам тухумдан чиқибди, - дебди. Улар ҳар хил овқатларни келтириб бераверибдилар. Бир неча кундан кейин пати юлинган қарғалардан аста-секин пат чиқа бошлабди. Шунда улар яна бир-бирларининг патларини юлиб ташлашдилар. Буни кўрган она қуш болаларига: ҳеч ерда овқат қолмади, энди ўзларинг

¹ Ўзбек халқ эртаклари. 2 томлик. 1-том. Тошкент, 1961. 294-бет.

Ўзларингизга овқат топинглар, дебди. Шунда улар она қушга қараб: бизлар овқат бор жойни биламиз. Шу сойликдан кетаверсангиз бир боққа борасиз, у ерда ҳар хил курт-қумурскалар жуда кўп, дебдилар. Она қуш ота қушга қараб: бизнинг болаларимиз ёш бўлса ҳам ҳамма жойни билишади-я, дебди. Қушлар у ердан ҳам овқат келтирибдилар. Кунлар кетидан кунлар ўтибди. Бир куни ўрмоннинг қаеридандир ўт чиқибди. Ўрмон ёна бошлабди. Шунда ҳамма қушлар ўзларини қутқариш учун ҳар томонга учиб кетибдилар. Бу икки қарға эса патсизликдан учолмай олов алангасида қолиб жизғанак бўлишибди»¹. Нақлда мажозий образлар ўзини ўзи фош этиб, аччиқ танқидга нишон қилади. Маккорлик ва текинхўрлик мазкур нақлнинг генетик асосини ташкил этган ва бу иллатлар айёр, қув қарға мисолида акс эттирилган. Ҳикояда айрим кимсаларнинг реал баднафс, текинтомоқлик одати рамзий персонажларга кўчирилган. Нақл «Текинхўрлик – харомхўрликдир» деган ўғитни илгари сурган, унинг оғир оқибатини тимсолий қарға тақдирида тушунтиришга ҳаракат қилган. Нақл ҳаётдаги содда, ўта гўл, шунингдек, олғир, тамагир кимсаларни огоҳлантиради, жизғанак қарғалар ҳолатига тушиб қолмасликни уқтиради.

Нақл бесабаб айтилмайди, муҳокамага омил воқеа ва ҳодисанинг сабабини аниқлаб, натижасини кўрсатиш ва ўғит чиқариш учун ҳикоя қилинади. Унинг амалий аҳамияти шуниси билан белгиланади.

Баъзи нақллар тарихий шахснинг улуғ иши билан боғлиқ воқеани ҳикоя қилади. Бу ўринда «Сулаймоннинг қарори» номли нақл асосини афсонавий шахснинг ўрнак олса арзийдиган ҳукми ташкил этган. Нақл воқеа сабабини шундай ҳикоя қилади: «Қадимда бир ҳовлида икки аёл бўлиб, иккаласининг ҳам бир вақтда кўзи ёрибди. Аммо, бир аёлдан ўлик бола туғилибди. Тақдир қисматига чидай олмаган аёл ўртоғининг боласини ўғирлаб олади. Бирок, гўдак бегона аёл кўкрагини олмайди. Ўз онасининг кўксига ҳадеб талпинаверибди. Она, барибир она-да, унинг қалби ўз фарзандини топибди. Лекин болани қайтиб олишнинг иложи бўлмабди. Шундан сўнг шоҳ Сулаймон олдига бориб «Сиз ҳукм

¹ Шахсий архив. Кўлёзма. 1-3-бет. Айтувчи Рўзибой Алимов. Қашқадарё, Мирани кишлоқ. 1977 йил. Ёзиб олувчи Комил Имомов.

қилинг» деб арз қилибди. Шоҳ Сулаймон буларни мурасага келтирольмаслигини билиб жаллодга «бола танасини иккига бўлиб, икки онага беришни буюрибди. Шунда боланинг ҳақиқий онаси дод-фарёд солиб шоҳга шундай дебди: «Эй, улуғ Сулаймон, ҳаргиз боламни иккига бўлмагин, майли, мен ундан кечдим. Бола уники бўла қолсин». Шунда Сулаймон билибдики, боланинг ҳақиқий онаси шу аёл экан. Болани ўз онасига бериб, тухматчи аёлга кераклича жазо берибди».

Ҳаётини ҳодиса, хусусан, хиёнат қилишга одатланган кимса тақдирини ноқил нақл персонажга кўчирган. Уни бола ўғирлаган аёл шаклида тавсифлаган. Нақл воқеадан келиб чиқиб, «хиёнатнинг таги жазо» эканини шу одатга мойил кимсаларга шама қилади. «Ўғри ўғирлаб йўлга тушар, ахир бориб қўлга тушар» мақоли ўғит сифатида йўналтирилган, панд-насихат уларни огоҳлантиради, ёмон оқибатини тушунтиради. Шубҳасиз, ибратли ахлоқ нормаларини ёритиш, айни пайтда образли ифодалашда қарши кўйиш усули ҳал қилувчи роль ўйнаган. Бу, ўғрини нақлдаги ўғри билан уришга тенг ҳодисадир.

Асардаги афсонавий шоҳ Сулаймон образи доно, ҳолисона иш юритувчи адолатли шоҳ сифатида фаолият кўрсатади. У оғир ва мушкул вазиятда ҳам масаланинг ечимини топади, тўғри ҳукм чиқариб, айбдорни аниқлайди. Нақл реал шоҳларни шоҳ Сулаймондан ўрнак олишга чақиради. Ҳар қандай қийин вазиятда ҳам оқил, адолатли Сулаймондек бўлиш керак, деган ўғитни илгари суради.

Мазкур ҳикоялар соф нақл сифатида ташкил топиб, тўғрилиқ, ҳалолликни улуғлаш заминида юзага келган. Бу фазилат муштипар она тимсолида ўз ифодасини топган. Нақлнинг вазифаси «Ўғрилиқ солсанг қўйнингга, сиртмоқ тушар бўйнингга» ғоясини илгари суриб, таълимий-эстетик функцияни адо этишдан иборатдир. Воқеа ва ҳодисалар ҳаётини ифодаланган. Ётақчи образнинг воқеликка ўрнак олса арзийдиган муносабати, аниқ, тўғри талаби маънавий тўқнашувда галаба келтиради, жиноятни аниқлайди.

Демак, нақл «Ўғирлик туби хўрлик» эканини таъкидлаб, мудҳиш оқибатини уқтиради. Энг муҳими, у эгри қўл шахсни огоҳлантириб, одил, тўғри бўлишга даъват этади.

Нақллар ахлоқ нормалари, дунёвий тушунчалар ҳақида фикрлаш эҳтиёжи билан юзага келган. Идеал ахлоқ маъқулланиб, ярамаси инкор этилади.

Маиший ҳаётда юз берган маънавий гўзаллик, ахлоқ, одоб ўрناق бўларли воқеа ва ҳодисалар нақл учун генетик асос вазифасини ўтаган. Ана шу реал ҳодисалар заминиде ташкил топган нақллар ҳаётда бўлиши мумкин ёки бўлиши мумкин бўлмаган воқеалар тарзида ҳикоя қилинган. Хуллас, соф нақллар қисқалиги, бегона белгининг деярли йўқлиги билан ажралиб туради. У мазмунни лўнда ифодалаши, ўзига хос бадийати, кескин ўзгаришга юз тутган мажозий воқеа ва образларнинг моҳиятини очиш ва ўғит чиқаришга таяниши билан ажралиб туради.

Ўзбек халқ нақллари ибратли ахлоқ нормаларини тарғиб этиш, белгилашда, ёмон иллатни инкор этишда тимсолий образларга асосланиши, сифатлаш, ўхшатиш, истиора каби бадий тасвир воситалари ва контраст усулига таяниши билан ажралиб туради.

Нақл жанри ҳақида юритилган фикрлардан келиб чиқиб куйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Нақлнинг мажозий маъно, таълимий-эстетик функцияга эга эканлиги, ўғит чиқариш, насихат, тушунча беришга қаратилганлиги, маъқул ёки номаъқул воқеа орқали киноя, шама қилишга асосланганлиги унинг ўзига хос жанрий белгиларидир.

2. Нақл кўпроқ гап орасида, эртак ва дoston ичида келиб, номақбул ҳодисанинг келиб чиқиш сабабини ёритиш ва изоҳлашга хизмат қилади.

3. Нақлларда ёвузлик ёки эзгуликни ташиган шартли образлар фаолият кўрсатади. Улар ёмонликни инкор этиб, яхшиликни мадҳ этадилар.

4. Нақл сюжети ихчам бўлиб, нутқ, ҳаракат, турғун ҳолатни ифодаловчи мотивлар комбинациясидан ташкил топган. Мазмуни лўнда ифодаланган ўрناق бўларли хулқ, муомала, акс этган воқеа ва ҳодисалар объектга қаратилган ўғит сифатида йўналтирилганлиги билан ажралиб туради.

5. Воқеликни бадий акс эттириш мезони шартли образ, хаёлий ва ҳаётий уйдирмаларга асосланиши билан белгиланади.

6. ЎЗБЕК ХАЛҚ ОҒЗАКИ ДЕМОНИК ҲИКОЯЛАРИНИНГ ТАБИАТИ, ТЕМАТИК ТАСНИФИ

Демоник ҳикоя атамаси ҳақида

Демонлар ҳақидаги оғзаки ҳикоялар рус ва чет Эл фольклоршунослигида атрофлича ўрганилган. Бу мавзу В.Н.Перец, П.Т.Богатирев, С.А.Токарев, ака-ука Соколевлар, Э.Я.Померанцева, В.Я.Пропп, С.М.Азбелов, И.В.Чистов ва бошқалар¹ томонидан муфассал ёритилган. Шунингдек, тожикистонлик фольклоршунос О.Муродов², ўзбекистонлик Д.Тоғаевлар³нинг ушбу мавзуга қарашлари илмий-назарий фикр, мулоҳазалари эътиборлидир. Демоник ҳикоя ўзбек халқ насрининг мустақил жанридир.

Демоник ҳикоя рус фольклоршунослигида «биличка» атамаси билан юритилган, алоҳида жанр сифатида баҳоланган. Биличка атамасининг маъноси ўзбек тилида «воқеий ҳикоя»ни англатади. Бу жанр туркий халқ, хусусан, ўзбеклар орасида қадимдан мавжуд бўлиб, «бўлган воқеа», қозокларда «бўлмыш ҳекаят ва ҳикоя»⁴ терминлари билан юритиб келинган. Бу атамалар ҳақиқатда юз берган воқеа маъносини билдиради. «Бўлган воқеа» атамаси «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да воқе бўлмоқ, содир бўлмоқ, рўй бермоқ, юз бермоқ, келиб чиқмоқ маъноларини англатиб, «рўй берган воқеа», ниҳоят воқеий ҳикоя⁵ шаклида тавсифланган. Шунга кўра, демонлар ҳақида оғзаки ҳикоя ўрнида жинлар ҳақида «бўлган воқеа» атамасини қўллаш мумкин. Бироқ, у илмий эмас, халқ орасида юзага келган, хабар маъносини англатган атамасидир. Биз бу терминни қўллашдан тийиламиз. Чунки у ҳикоя характерини тўлиқ ифодаламайди. Шунинг учун ҳам мазкур термин ҳатто, илмий

¹ С.А.Токарев. Религиозные верования восточнославянских народов XIX-XX вв. М., 1957. С. 155; Э.А.Померанцева. Русская, устная проза. М., 1985. С. 173; В.Я.Пропп. Жанровый состав русского фольклора. Русская литература. М., 1964. № 4. С. 60; И.В.Чистов. Прозаческие жанры в системе фольклора. Прозач. жанры фольклора народов СССР. Минск, 1974. С. 6; С.Н.Азбелов. Отношение притчи, легенд и сказок к действительности. Словянский фольклор и историческая действительность. М., 1964.

² Муродов О. Особенности таджикских демонологических рассказов. Прозач. жанры народов СССР. С. 204.

³ Тоғаева Д. Ўзбек оғзаки демонологик ҳикояларнинг жанр хусусияти ва бадиияти: Номзодлик дисс. Т., 1993.

⁴ Каскабасев С.А. Жанры казахской народной несказочной прозы. Автореф. докт. дисс. М., 1989. С. 14-15.

⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томлик. 1 том. М., 1981. 181-бет.

характер касб этса ҳамки, унинг ўрнида демоник ҳикоя атамасини кўллашга жазм қилдик.

*Оғзаки демоник ҳикояларнинг ўзгача услуб хусусиятлари,
ички турлари*

Демонлар ҳақидаги оғзаки ҳикоялар фанда турлича таърифланган. Хусусан фольклоршунос олима Э.А.Померанцева мазкур жанрни тўлиқ ва аниқ белгилайди. У ёзади: Биличкалар ирим-сирим, хурофот билан боғлиқ ҳикоялардир. Улар инсон зотининг жин, пари, шайтон билан тўқнашуви ҳақида ҳикоя қиладилар, унинг ўзига хос шаклий тузилиши шу нарса билан белгиланади¹. О.Муродов эса бу жанрни демоник ҳикоялар деб юритади ва у бу ҳикоялар кишиларнинг демонлар билан тўқнашуви ҳақида ҳикоя қилади² деб характерлайди. Ака-ука Соколовлар эса уни «алвасти, жин, шайтон, жодугар – бир сўз билан айтганда, ёвуз қора кучлар ҳақидаги кичик ҳикоялар³» деб таърифлайди. Кўринадики, мазкур муаллифлар ҳикоя характерини унинг персонажларидан келиб чиқиб белгилайдилар. Дарҳақиқат, ўзига хос бу жанр кишиларнинг жин, алвасти, ажина, пари, девга йўлиқиши билан боғлиқ ҳикояни англатади.

Фольклоршунослар насрий турни икки гуруҳга бўлиб, ҳар биридаги жанрларни ўзаро ўхшаш ва фарқли жиҳатларини ажратиб кўрсатишга ҳаракат қилишган, уларни тарихийлик принциплари нуқтаи назаридан келиб чиқиб белгилашга уринишган. Хусусан, В.Я.Пропп насрий турни иккига бўлар экан, биридаги (афсона, ривоят, биличка, биволшина) биличкаларни алоҳида ажратиб кўрсатади. Булар халқ демонологиясини акс эттирган ҳикоялар бўлиб, кўпроқ кўрқинчли воқеаларни ҳикоя қилади⁴. Кўринадики, олим тасниф баҳонасида биличкаларни алоҳида жанр сифатида тавсифлайди ва таърифини тўлиқ ёритади. Шунингдек, у ҳар икки гуруҳ жанрларининг ўзаро фарқли жиҳатлари, ўзига хос функциялари билан ажралиб туришини тўғри белгилайди.

¹ Э.А.Померанцева. Жанровые особенности русских былинек. Ист. культ. фольк. и этногр. словян. народ. М., 1968. С. 274.

² Муродов О. Особенности таджикских демонологических рассказов. С. 204.

³ Ю. ва Б. Соколовлар. Сказки и песни Белзерского края. М., 1916. С. LVII-LVIII.

⁴ Пропп В.Я. Жанровый состав русского фольклора Русская литература. 1964. № 4. С. 58.

Дарҳақиқат, насрий турга мансуб жанрларнинг биринчи гуруҳини ташкил этган ривоят, афсона ва демоник ҳикоялар ахборот бериш, билдириш ва тушунтириш функциялари билан ажралиб турадилар. Бинобарин, улар том маънодаги эстетик категория эмас, бадийлик даражаси иккиламчи эканлиги инкор этиб бўлмас ҳақиқатдир. Иккинчи гуруҳни ташкил этган нақл, эртақ, латифа, лофлар эса поэтик табиати эстетик функцияси билан алоҳидалик касб этади.

С.Н.Азбелов афсона воқеаларининг ғайриоддийлигини белгилаш мақсадида шундай ёзади: «Афсоналарнинг асосий воқеалари нотабиий ифодаланади. Шундан келиб чиқиб, у демонологик ҳикояларнинг кўпчилик қисми афсоналарга тааллуқлидир»¹, деган фикрни илгари суради. Бу ғоя айтарли тўғри эмас. Чунки мазкур жанрларнинг ҳар иккиси ҳам ўзига хос табиий белгиларига эга бўлган алоҳида-алоҳида жанрлардир. Шунга қарамасдан, ҳар иккисининг бир-бирига ўхшаш томонлари йўқ эмас. Аввало, ҳар икки жанр фантастикага асосланиши, реал воқеликни ҳикоя қилишига кўра ўзаро ўхшашликка эга. Бироқ, етакчи персонажлар характери, ҳикоядаги ўрни, позициясига кўра ўзаро фарқланадилар. Демонлар ҳақидаги оғзаки ҳикояларда биринчи шахс воқеа иштирокчиси, бадий образи, ҳикоя қилувчиси ҳамдир². Ана шу шахс ёдда қолган таассуротни ҳикоя қилади. Бу хил хусусий белгилар ривоят, афсона персонажларида умуман кузатилмайди.

Тарихийлик мазкур жанрнинг ўзига хос хусусиятларини аниқ ифодалайди. Хусусан, оғзаки ҳикояларнинг генетик асосларини диний эътиқод кучайган муҳит, хурофий шароит, ирим-сиримларга ишонч ташкил этади. Демак, бу хил ҳикоялар инс-жинсларнинг борлигига ишонч заминидан юзага келган бўлиб, баёнчи ва тингловчи «воқеа»ни ҳақиқат деб билади.

Демонлар ҳақидаги ҳикояларнинг ўзига хос жанрий белгилари воқеаларни ҳикоя қилиш услуби, шаклий тузилиши, образлар тизими, композицияси, бадий тасвир воситаларнинг қўлланиши билан фарқланади.

¹ Азбелов С.Н. Особенности преданий, легенды и сказки и действительности славянских фольклор и историческая действительность. М., 1964. С. 11.

² Чистов К.В. Прозаические жанры в систему фольклора. Прозаические жанры фольклора народов СССР. М., 1974. С. 22-25.

Ҳикоя ғайритабиий воқеалар асосига қурилган. Унда ғайриоддий воқеа шоҳиди бўлган шахс кўзи кўрган воқеаларни баён усулида ҳикоя қилади. Демак, у ғайри муқаррарий воқеанинг шахсан гувоҳига айланган. Унинг ҳикоядаги ана шу мавқеи мазкур ҳикояни бошқа насрий жанрлардан фарқлаб туради.

Ҳикоя қилувчи демонлар ҳақидаги ҳикояларда иштирокчи ёки кузатувчи¹ сифатида фаолият кўрсатади.

У иштирок этувчи сифатида келганда, таассуротни изчил баён қилади. Бунда эпик позициянинг ички шакли мавжуд. Агар у кузатувчи сифатида келганда, ўзга хотирани ҳикоя қилувчи шаклида намоён бўлади. Унда эпик позициянинг ташқи шакли бор бўлади. Шу фикрдан келиб чиқиб айтиш мумкинки, афсона, ривоят жанрларида етакчи персонаж бундай мавқега эга эмас. Уларда айтувчининг шахсан ўзи эпик воқеада иштирок этмайди. Тарихий ҳодисалар гувоҳи бўлмайди. Ҳикояда замон ва макон ҳаётӣ-реал тасвирланади. Бу уни сеҳрли эртақлардан фарқлаб ўзига хос жанр табиатини белгилайди. Улар воқеани кўнгилсиз, айни пайтда кўрқинчли кечишини таъминлайди. Воқеа вақтини қоронғи кеча ёки қоқ пешин, шом пайти ёки ярим кеча белгилайди. Эпик маконни, беҳосият майдон, гўнг тўкиладиган жой, кам қатнов кўча, тепалик, чалдеворхона, ташландиқ жойлар ташкил этади. Макон кишида шубҳа уйғотади. Воқеа баёнида кимдир чақирган, кулган ёки бир кўриниб ғойиб бўлгандай туюлади². Бу ҳодиса воқеа иштирокчиси – етакчи персонажни ваҳимага солиб ҳаяжонлантиради. Чўчиш, ҳадиксираш эса даҳшатли воқеанинг юз беришига сабабчи бўлади.

Воқеа вақти ҳикоя воқеаларининг нотабиийлигини бўрттиради, даҳшатли тус бериб, таъсирчанликни оширади. Тўкнашув тасодифан юз беради. Бу қандайдир товушнинг эшитилиши ёки ҳодисанинг ғалати ҳаракати, ҳолатида зуҳур этилади. «Кечаси ошхонага кирсам, от олдинги оёқларини кўтариб, безовта бўлапти. Қарасам, от устида алвасти ўтирибди»³.

Демонологик ҳикоя воқеалари яқин ўтмишга, афсона ва ривоят воқеалари, узоқ ўтмишга йўналтирилган.

¹ Ўша асар. С. 22-25.

² Померанцева Э.В. Русская сказочная проза. Русская устная проза. М., 1985. С. 181.

³ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верования и обрядов у узбеков Хорезма. М., 1969. С. 32.

Демонлар ҳақидаги оғзаки ҳикоялар композицион қурилишига кўра ривоят, афсона жанрларидан фарқланадилар. Афсона воқеалари сокин, кетма-кетликка асосланиб, конфликт воқеа давомида ташкил топади. Демак ҳикоя воқеалари фавқулудда содир бўлиб, тўқнашув тўсатдан юз беради ва қисқа муддат ичида, кутилмаганда яқун топади. Шу муддат ичида ғайритабиий воқеа юз беради.

Бу хил ҳикоялар ўзига хос тафсиллари билан ажралиб туради: «бир маҳал», «қарасам», «тўсатдан» кабиларнинг эпик анъана сифатида қўлланиши мазкур жанрнинг ўзига хос хусусиятини белгилайди. Улар воқеликнинг кўққисдан юз беришини тавсифлайди. «Мен боғ ичида кетаётган эдим, бир маҳал кимсасиз кўрган ичида чақалоқ йиғлади»¹.

Демоник ҳикоялар ўзига хос образлар тизимига эга. Ҳикояда асосан бир-бирига зид қўйилган икки персонаж фаолият кўрсатади. Бири – етакчи персонаж. У инс-жинслар билан тўқнашувчи сифатида намоён бўлади. У ҳикояни баён қилади, характерлаб беради. Иккинчиси – рақиб персонаж. У етакчи қаҳрамонга таъсир кўрсатиб, фожиали аҳволга солиб қўяди. Рақиблар таркибини жин, ажина, дев, алвасти пари, шайтонлар ташкил этади. Етакчи персонаж рақибнинг характерли белгилари, ўзига хос портретини чизишга ҳаракат қилади: «Алвасти кичкина бўйли, узун сочли», «шайтон бошида шохчаси, кетида думчаси бор», «жин эса узун бўйли, оқ нарсага ўралган, кўз чаноклари билан тикилади». Пари антропоморф қиёфада тасвирланади: «ўзи гўзал, оёқлари ўрдак оёқ, дев эса бир кўзли, бурунсиз тасвирланади»². Пари деганда гўзаллик, алвасти деганда сочлари тўзиқ аёл қиёфа жонланади.

Демонлар у дунё вакиллари - ёвуз руҳлар, инс-жинсларнинг образли ифодасидир. Улар диний эътиқодни ташвиқ этиш, инсон зотига таъсир кўрсатиш, қўрқитиш, авраш вазифасини адо этадилар. Демонлар ана шу хусусияти билан характерлидир.

Ҳикояда ёвуз руҳлар ҳақидаги тасаввур, диний тушунча, мифологик қарашни кузатиш мумкин. Диний тушунча қадимги аجدодларимизнинг мифологик тасаввурлари замирида юзага келган. Кўринадики, демоник ҳикоялар асосини ёвуз руҳ билан инсон ўртасидаги ихтилоф ташкил этган.

¹ Шахсий архив. 2 б.

² Снесарев Г.П. Реликты ... С. 60.

6.1. ОҒЗАКИ ДЕМОНИК ҲИКОЯЛАРНИНГ МЕМОРАТ ШАКЛИ

Демоник ҳикоялар воқеалар баёнига кўра иккига бўлинади. Бири ҳикоянинг меморат шакли. Бунда кўз кўрган воқеалар баён қилинади. Иккинчиси фабулат шакли. Унда қулоқ эшитган ҳодисалар ҳикоя қилинади. Бирини иштирок этувчи шахс, иккинчисини ҳодисани эшитган кузатувчи шахс бошқаради. Кўз кўрган воқеа баёни қулоқ эшитган воқеадай бўлмайди. Унинг баёнида дастлабки софлик сақланади. Четдан кирган қўшимчалар бўлмайди. Шахс нимани кўрган бўлса, уни шундайлигича айнан ҳикоя қилади. Унда тасвирий воситаларнинг элементлари мавжуд бўлиб, бадийлик даражаси кучсиздир. Ҳикояда кўз кўрган воқеаларда биринчи шахс ҳодиса иштирокчиси сифатида ҳаракат қилади: «Ҳовлимизнинг пастқам бурчагида гуллар бор. Ўша жойда ойимникига ўтадиган кичкина эшикча бор. Пешин пайтида ўша эшикчадан ойимникига чиқиб, қайтишимда қарасам, гуллар орасида дўмбоқ-дўмбоқ болачалар ўйнашиб турибди. Улар бир-бирини ағанатар эди, бошларида шохчалари бор, қуллари ғалати, қўйникига ўхшаган туёқча, думчалари бор. Мен кўрдим, югуриб уйга кирдим, опамга жин болаларини кўрганимни айтиб, чиқиб қарасам, ўша жойда ҳеч нарса йўқ. Бир неча кун кўрқиб юрдим, овқат емай қўйдим. Опам мени домлага ўқиттирганларидан сўнг, ўзимга келдим»¹. Биринчи шахс, яъни қатнашувчи ғайримуқаррарий ҳодисани «кўрдим» деб тасдиқлашга ҳаракат қилади. Ҳикояда баён устувор. Унинг бош функцияси инс-жинсларнинг борлиги, ростлигига ишонтириш, тушунтиришдан иборат. Воқеаларнинг қўққисдан пайдо бўлиши ва кутилмаганда ғойиб бўлиши, вақт ва макон таърифи (пешин пайти, пастқам бурчак) рақиб персонажларнинг ғайриоддий белгилари (оёқчалари туёқча, бошида шохчалари бор) тингловчида ишонч, руҳиятида ҳайрат, чўчиш, айна пайтда, кучли ҳис-туйғу уйғотади.

Кўз кўрган воқеалар асосига қурилган оғзаки ҳикоялар барқарор шаклга эга эмаслиги, ягоналиги, умумлашмаганлиги билан ажралиб туради². Шунга қарамасдан, улар мазмуни, мавзуи

¹ Шахсий архив. Воқеани баён қилувчи Дилфуза Шукурова. Тошкент, Ўқчи кўчаси, 1980.

² Помсранцева Э.В. Русская устная проза. С. 175.

эътибори билан алоҳидалик касб этадилар. Ҳикоя мазмунини инсон зотининг демоник образлар билан тўқнашуви ташкил этади.

6.2. ОҒЗАКИ ДЕМОНИК ҲИКОЯЛАРНИНГ ФАБУЛАТ ШАКЛИ

Ҳикоя кулоқ эшитган воқеалар (фабулат шакли) асосига қурилганида баён этувчи воқеани эшитган, кузатувчи сифатида фаолият кўрсатади. «Акам кечаси, ярим кечада ташна бўлиб, сув ичиш учун уй орқасидаги ошхонага кирибди. «Стрелка» исмли итимиз думини ликиллатиб келиб қолибди. Қоронғи кеча, ҳаммаёқ жим-жит. Қорни очган бўлса керак, деб акам унга овқат бермоқчи бўлибди. Шунда ит ташқарига чиқиб, девор томонга қараб ириллабди-да, яна қайтиб кирибди. У яна ўша томонга қараб ириллашини давом эттирибди. Акам мушукни кўрган бўлса керак, деб ташқарига чиқиб қараса. Узун бўйли оқ нарсага ўралган, ўзидан ёриқ нур таратиб жин турганмиш. Башараси синиққан, кўзи йўқ, катта-катта кўз чаноқлари билан акамга тикилиб турганмиш. У кўрқиб, нима қилишини билмай ошхона деразасидан тушиб уйга қочиб кирибди. У бориб укамни уйғотиб, юр, сенга жинни кўрсатаман, дебди-да, у билан бирга чиқиб ошхона томон бориб қараса, ҳеч нарса йўқ эмиш Иккови кўрқиб кечаси билан ухлолмай чиқишибди¹. Кўринадики, кулоқ эшитган воқеа баёни кўз кўрган воқеадай бўлмайди. Унда турли хил кўшимчаларнинг қўшилганлиги, баённинг ҳикоя шаклини олганлиги кўзга ташланади. Унинг бадий-эстетик даражаси ҳам сезиларли. Унда ўхшатиш, сифатлаш, муболағанинг стихия шаклида пайдо бўлган намуналарини кузатиш мумкин.

Хуллас, демонлар ҳақидаги оғзаки ҳикоялар диний ҳодиса, жин-ажиналарга эътиқод кучайган шароит билан боғлиқ ҳолда юзага келган. Улар суҳбат орасида, энг муҳими, диний эътиқод билан боғлиқ йиғинларда ҳикоя қилинади.

Ғаройиб воқеа нафақат ҳикоя учун, балки инс-жинслар мавжудлигини билдириш, сирли оламдан хабар бериш мақсадида айтилади.

¹ Шахсий архив. Айтувчи Дилфуза Шукурова. Тошкент, 1990.

Рухлар оламининг тимсоли билан тўқнашув ҳикоянинг асосий мазмунини ташкил этади. Тўқнашув анимик тушунчалар заминида ташкил топган.

Қўрқув ҳиссига берилиш, ҳадиксираш билан боғлиқ ҳаракатлар ходисанинг ҳақиқат эканини тасдиқлаб туради. Бу белги тингловчида ишонч, диний эътиқодга берилиш туйғусини уйғотади, ҳикояда демонологик персонажларнинг иштирок этиши, воқеаларнинг кўрқинчли тус олиши, унинг қисқа муддатда кечиби, яқун топиши, шахс билан ҳикоя ўртасида ички боғланишнинг юз бериши мазкур жанрнинг ўзига хос табиатидан келиб чиқади.

.

ХУЛОСА

Насрий фольклорнинг қадимий илдизлари туркий қавмлар, хусусан, ўзбекларнинг бурунги уруғ-аждодлари, дунёқараш, маросим, урф-одат, эътиқодларига муносабатдан бошланган. Ҳар бир насрий асарга асос солган дастлабки реал воқелик, субъектив ҳодисалар, исломгача юз берган мифология, маросим, ижтимоий-иқтисодий, оилавий-маиший муносабат каби тарихий ҳақиқатнинг поэтик трансформацияси алоҳида аҳамият касб этган, айтиш мумкинки, поэтик муносабатга объект бўлган ибтидоий идеал ҳодисалар турли хил сюжет яратувчи мотивлар шаклида ташкил топган.

Ўзбек мифологиясини ўрганиш, хусусан, унинг табиати, ўзига хос хусусиятини тадқиқ этиш алоҳида аҳамият касб этади. Буни ёритиш учун дастлаб қадимги манбаларда келтирилган мифологик парчаларни йиғиш, тартибга солиб, ҳар бирининг маъноси, шаклий тузилишини асослаб, гуруҳларга ажратиш, тасниф қилиш, ички турларга бўлиб, ҳар бирининг хусусий белгиларини аниқлаш, таҳлил қилиш ҳозирги кун талабидир.

Дарҳақиқат, қадимги манбаларда сақланиб қолган мифологик парчаларда ҳикоя қилинган воқеалар маъносида анимизм, тотемизм, шомонлик, магия тушунчалари билан йўғрилган тўқнашувлар, зиддиятли кечинмалар тарихий тараққиёт жараёнида ижтимоий маъно касб этган коллизияли миф мотивларини вужудга келтирган. Шунингдек, миф парчаларида Ўрта Осиё халқлари, хусусан, ўзбекларнинг қадимги уруғлари мифологиясида юз берган архаик маросим элементлари, дуализм, оташпарастларнинг сураларини кузатиш мумкин. Улар элатлараро пайдо бўлган маънавий ҳаёт, ибтидоий дунёқараш, овчилик, чорвачилик, деҳқончилик тажрибалари асосида юзга келган. Ана шу ҳаёт ҳақиқати мифологик ҳодисаларнинг пайдо бўлишини таъминлаган. Шу маънода пайдо бўлган мифик ҳодисаларнинг афсонага айланган намуналарини алоҳида тадқиқ этиш керак бўлади.

Рустам ҳақидаги ўзбек халқ эпоси алоҳида тадқиқ этишни талаб этади. Мустақил гуруҳни ташкил этган бу хил эпик асарлар генезиси, ўзига хос хусусий белгилари таҳлилида образнинг юзга келиш ўрни, тарихи қадимги Турон ва Эрон аъёналари билан

боғлиқлиги сезилиб туради. Бу нарса паҳлавон талқинида мураккабликни вужудга келтирган. Шунга қарамасдан, етакчи образ тузилиши, шакл-шамойили, локал талқини эпоснинг бир манбадан келиб чиққанлигидан дарак беради.

Қаҳрамоннинг ўзбек варианты Турон ҳимояси учун жанг қилади. Бу нарса Рустам эпоси қадимги Турон ўлкаси, икки дарё оралиғидан то Каспий денгизигача бўлган кенгликда яшаган Хунн, Шак, Массaget, Ўғиз қабилалари орасида тўқилган деган фикрни келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам бу масала уни чуқур ўрганишни талаб этади. Рустам тарихий прототипига эга эмас. У – халқ орасида пайдо бўлган умумлашма образ, миф таъсири, эзгулик асотири заминида юзага келиб шаклланган, бадиий кўчим жараёнида мифологик белгилари тушиб қолган, реал қаҳрамонлар таъсирида ҳаётий тус олган идеал паҳлавондир. Унинг қиёфасида мардлик, жасорат белгилари аниқ ва тўлиқ акс этган. Насрий фольклорни тасниф этиш, ёритиш учун уни атрофлича, мукаммал кашф этиш лозим. Бунинг учун Рустам ҳақидаги миф ва эпос намуналарини белгилаш, версияларини ўрганиш, тарихий асосларини аниқлаш, айниқса, «Авесто»ни чуқур тадқиқ этиш керак. Асотирни эпик образга айланишида эстетик муносабатнинг таъсир доирасини кузатиш унинг фольклорда акс этган намуналарини ёритиш имконини беради.

Ўзбек халқ эртақларининг Ўрта Осиё минтақасида мавжуд вариант, версиялари ўзаро қиёсий текширишни талаб этади. Айрим миллий вариантларнинг дастлабки намуна билан солиштириб, ўхшаш томонларини ўрганиш уларнинг ривожланиш жараёни, эволюцияси қолаверса, дастлабки намуналарнинг тарихий тараққиётини белгилаш имконини беради. Шунинг учун ҳам бу масала алоҳида текширишни талаб этади. Моҳир эртақчи ва ўзбек эртақчилигини ўрганиш аҳамиятлидир. Хусусан, профессионал эртақчилар маҳоратини ўрганиш эртақларнинг жанрий белгиларини бир бутун ҳолда аниқлаш имконини беради. Айниқса, шуҳрат топган эртақчилар маҳоратини қадимий анъаналар мисолида таҳлил қилиб ўрганиш яхши натижалар беради.

Оғзаки насрий асарларнинг синкретик характерга эга бўлган намуналарини тадқиқ этиш алоҳида аҳамият касб этади. Бу нарса жанрлараро муносабат масаласини текшириш объекти қилиб олиш зарурлигини кўрсатади. Бу иш, аввало, у ёки бу жанрнинг

тафовуланиши, ўзига хос хусусияти ва аниқ чегарасини ойдинлаштиради, қолаверса, бир жанрнинг ташкил топиб шаклланишида иккинчи бир жанрнинг таъсирини тадқиқ этиш ўзаро муносабат доирасини аниқлайди, қолаверса, баъзи жанрлар тақдирини белгилайди.

Маълумки, оғзаки ҳикоя насрий турнинг алоҳида жанри сифатида қадимий бўлиб, жуда кенг тарқалган. Унинг таълимий, эстетик нуқталари аҳамиятлидир. Шунинг учун бу нарса оғзаки ҳикояларни тўплаш, тарихи ва тақдирини ўрганиш жанрий белгилари, ўзига хос хусусияти, ниҳоят, бадийлик даражаси, ўзига хос тасвир воситаларини аниқлаш зарурлигини тақозо этади.

Хуллас, мазкур турга оид жанрларнинг ҳар бирини алоҳида тадқиқ этиш насрий асарнинг номаълум томонларини белгилаш, ниҳоят улар ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш имконини беради.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
-------------	---

БИРИНЧИ ҚИСМ

ЎЗБЕК ХАЛҚ НАСРИ ТАСНИФИ	7
1. ЎЗБЕК ХАЛҚ АФСОНАЛАРИ: ТАБИАТИ, МАВЗУ ХИЛМА-ХИЛЛИГИ	15
Афсона термини ҳақида	15
Афсоналарнинг жанрий белгилари	16
Афсона жанрининг тематик таснифи	20
1.1. МИФОЛОГИК АФСОНАЛАР	24
Мифологик афсоналарнинг ўзига хос хусусиятлари	24
Бу хил афсоналарнинг генезиси, ички турлари	27
Маъбудлар, илоҳлар, пирлар ҳақидаги афсоналар	28
Этиологик афсоналарнинг ўзгача услуб, хусусиятлари	36
1.2. ДИНИЙ АФСОНАЛАР: БУ ХИЛ АФСОНАЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	46
1.3. ТАРИХИЙ АФСОНАЛАР. БУ ТУРКУМ АФСОНАЛАРНИНГ АЙРИМ БЕЛГИЛАРИ, АКС ЭТТИРИШ МЕЗОНЛАРИ	51
1.4. ТОПОНИМИК АФСОНАЛАР: ФУНКЦИЯСИ, АЙРИМ ХОССАЛАРИ	65

ИККИНЧИ ҚИСМ

2. ЎЗБЕК ХАЛҚ РИВОЯТЛАРИ	73
Ривоят термини ҳақида	73
Ривоятларнинг ўзига хос хусусиятлари	75
Ривоят жанрининг тасниф мезонлари	78
2.1. ТОПОНИМИК РИВОЯТЛАР: ТАБИАТИ ВА АЙРИМ БЕЛГИЛАРИ	81
2.2. ЭПОНИМИК РИВОЯТЛАР: БУ ТУРКУМ РИВОЯТЛАРНИНГ ЎЗГАЧА АЛОМАТ, ХОССАЛАРИ	88
2.3. ТАРИХИЙ РИВОЯТЛАР: ТАБИАТИ, ШАКЛ-ШАМОЙИЛИ	90

УЧИНЧИ ҚИСМ

3. ЎЗБЕК ХАЛҚ ЭРТАКЛАРИ: ПОЭТИК ТАБИАТИ, ТАЛҚИН МЕЗОНЛАРИ	104
Эртактларнинг жанрий белгилари	104
Эртактларнинг сюжет тузилиши	114
Эртактларда сюжет яратувчи мотивлар тизими	129
3.1. ЭРТАКЛАРДА ҚАҲРАМОННИНГ ҒАЙРИТАБИИЙ ТУҒИЛИШ МОТИВИ: ТАРИХИЙ ҲАҚИҚАТ ВА ПОЭТИК ТРАНСФОРМАЦИЯ	130

Бефарзандлик мотиви: ҳаёт тарихи ва эпик аъғана	130
Ҳомиладорлик мотиви: реал ҳақиқат ва бадий тўқима	131
Ҳомиладордан узоклашув мотиви: қадимги расм-русум ва поэтик талқин ..	133
Қаҳрамоннинг ғайритабiiй туғилиш мотиви: миф ва эпик аъғана	134
Туғилган болага ном қўйиш мотиви: ҳаёт ҳақиқати ва бадий уйдирма	137
Чақалокни ўғирлаш, кучукча билан алмаштириш мотиви: урф-одат ва бадий тўқима	139
Синов мотиви: тарихий ҳақиқат ва эпик аъғана	143
Никоҳ мотиви: қадимги удум ва бадий талқин	145
Эртақ жанрининг мавзу ранг-баранглиги	149
3.2. ХАЙВОНЛАР ҲАҚИДАГИ ЭРТАҚЛАР: ПОЭТИК ТАБИАТИ, УСЛУБ МЕЗОНЛАРИ	156
3.3. СЕҲРЛИ ЭРТАҚЛАР: ФАНТАСТИКА, ЎЗГАЧА УСЛУБ, ХУСУСИЯТЛАРИ	168
3.4. МАИШИЙ ЭРТАҚЛАР: ЎЗИГА ХОС БЕЛГИЛАРИ, САТИРА ВА ЮМОР ТАБИАТИ	180

ТЎРТИНЧИ ҚИСМ

4. ЎЗБЕК ХАЛҚ ЛАТИФАЛАРИНИНГ ПОЭТИК ТАБИАТИ, ҲАЖВ ВА ЮМОР	197
Латифа термини ҳақида	197
Латифа жанрининг ўзгача услуб, хусусиятлари	199
Латифа жанрининг ички турлари	205
4.2. ЛАТИФАЛАРНИНГ ЕНГИЛ ЮМОР ТИПИ	208

БЕШИНЧИ ҚИСМ

5. ЎЗБЕК ХАЛҚ НАҚЛЛАРИНИНГ ЖАНРИЙ БЕЛГИЛАРИ, ҒОЯВИЙ-БАДИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ	214
Нақл атамаси ҳақида	214
Нақллارнинг ўзига хос хусусиятлари	216
Нақл жанрининг мавзу хилма-хиллиги	222
5.1. СИНКРЕТИК НАҚЛЛАР: ПОЭТИК ТАБИАТИ ВА АКС ЭТТИРИШ МЕЗОНЛАРИ	223
5.2. СОҒ НАҚЛЛАР: АСОСИЙ ФУНКЦИЯСИ, БАҲОЛАШ МЕЪЁРЛАРИ	232
6. ЎЗБЕК ХАЛҚ ОҒЗАКИ ДЕМОНИК ҲИКОЯЛАРИНИНГ ТАБИАТИ, ТЕМАТИК ТАСНИФИ	238
Демоник ҳикоя атамаси ҳақида	238
Оғзаки демоник ҳикояларнинг ўзгача услуб хусусиятлари, ички турлари ..	239
6.1. ОҒЗАКИ ДЕМОНИК ҲИКОЯЛАРНИНГ МЕМОРАТ ШАКЛИ	243
6.2. ОҒЗАКИ ДЕМОНИК ҲИКОЯЛАРНИНГ ФАБУЛАТ ШАКЛИ	244
Х У Л О С А	246

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти
Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.*

Муҳаррир: *М. Саидова*
Компьютерда саҳифаловчи: *И.И. Мусабоев*

Нашриёт рақами: з-164. Босишга рухсат этилди 06.11.2008 й.
Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆ Офсет босма. Офсет қоғози.
Ҳисоб-нашриёт т. 13,0 Шартли босма т. 13,8.
100 нусхада. 104-бунортма.
Келишилган нарҳда.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «Фан» нашриёти, 100170,
Тошкент, И.Мўминов кўчаси, 9-уй.

Босмахона манзили: ООО «GEO FAN POLIGRAF»
100041, Тошкент, Н. Хожибоев кўчаси, 64-уй.